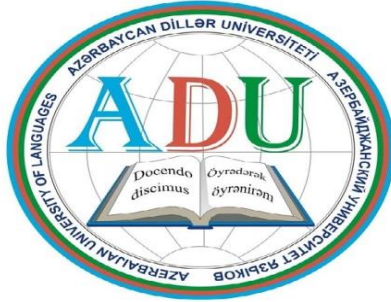

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№ 2, 2018

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qıf verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: Azərbaycan Dillər Universiteti

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. Abdullayev Kamal *(baş redaktor)*
2. Sabitova Aynur *(baş redaktorun müavini)*
3. Abdullayev Əfqan *(Azərbaycan)*
4. Abdiyeva Ədilə *(Azərbaycan)*
5. Əliyev Əzim *(Azərbaycan)*
6. Bondarev Aleksandr *(Rusiya)*
7. Cəfərov Amil *(Azərbaycan)*
8. Şahmuradov Aqil *(Azərbaycan)*
9. Əliyev Məmməd *(Azərbaycan)*
10. Hartmann Ziqlinde *(Almaniya)*
11. Taraseviç Larisa *(Belarus)*
12. Hüseyinzadə Gülnar *(Azərbaycan)*
13. İmanov Muxtar *(Azərbaycan)*
14. İsmayılov Bilal *(Azərbaycan)*
15. Kunina İrina *(Azərbaycan)*
16. Qotsiridze David *(Gürcüstan)*
17. Nesterov Aleksandr *(Rusiya)*
18. Sertkaya Osman *(Türkiyə)*
19. Veysəlli Fəxrəddin *(Azərbaycan)*
20. Bəşirov Vidadi *(Azərbaycan)*
21. Zeynalov Əsgər *(Azərbaycan)*

Məsul katib: Şabanova Aysel

Korrektor: Əhmədova Solmaz

Redaksiyanın ünvanı:

Az 1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Elmi əməkdaşlıq şöbəsi, otaq 302.

Tel: +99412 4412278 (daxili 257), +99455 6581140

Email: aduelmixeberler@gmail.com

PRESUPPOZİSIYANIN MƏTNİN GİZLİ MƏNASI İLƏ BAĞLILIĞI

Açar sözlər: podtekst (mətnəlti), subfreym, mikro kontekst, implisit məna, alluziya, danışığ aktları, implisitlik predikasiyası, eksplisit məna

Keywords: hidden meaning of the text, subfreym, micro context, implicit meaning, allusion, speech acts, implicit predication, explicit meaning

Ключевые слова: подтекст, субфрейм, микроконтекст, имплицитный смысл, аллюзия, речевые акты, имплицитная предикация, эксплицитный смысл

İmplicit (gizli) məna problemi dəfələrlə dilçilərin tədqiqatlarının mövzusu olmuşdur. Tədqiqatlarda ilk növbədə implisit məzmunun mahiyyəti, onun yaranma mexanizmi və bir dil daxilində verbal kommunikasiyanın fəaliyyət üsulları tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatçılar informativ məzmunun tanınan, yetərincə geniş termin dairəsini qeyd etmələrinə baxmayaraq, onun təyinatı haqqında kifayət qədər dəqiq məlumat əldə edə bilməmişdilər.

Tədqiqata tez-tez cəlb olunan implikasiya, implisit məzmun və implisit məna anlayışları idi. Bundan başqa, bu hal semantik maneə, qabaqlayıcı fikir, məlumat, nitq mənası, semantik kompressiya, məna qalığı, semantik ellipsis, gümanlı söyləmə, ikinci məna, niyyətli məna parolları, kontekstin artırılması, parafrazın deyimi, məna sirri və b. təyin edilməsi ilə bağlı idi.

Tədqiqatçılar söyləmin güman edilən mənasına, bütöv mətnin podtekstinə (mətnəltinə) də maraq göstərmişdilər. Podtekst dilçilik tədqiqatçısı İ.R.Qalperinin əsərlərində XX əsrin ortalarından öyrənilməyə başlandı [2, s. 47-51].

Uzun zaman ərzində söyləmin güman edilən mənasını söz birləşmələri ilə söz komponentləri arasında məna əlaqələrinin olmaması fikirləri əsas götürülürdü ("kibrit fabriki", "şəkər kralı" kimi bu tipli söz birləşmələrində). Həmçinin sözün mənasının mütləq komponentlərinin və ya vəziyyətin əlamətlərinin yoxluğu kimi ifadə olunurdu. Bunlar koqnitiv dilçilikdə subfreymlər və ya freym terminalları, dilçilik semantikasında isə "implikasional əhəmiyyət" kimi başa düşülürdü.

Bəzən implisitliyi aşkar etmək istəyi informasiya artımı təhlili üçün riyazi aparatdan istifadə etməklə uzlaşırdı. Bu istiqamətdə tədqiqatlar N.A.Paninin əsərlərinin yaranmasına (1979) qədər, ötən əsrin 60-70-ci illərində aparılırdı. Orada göstərilmişdi ki, deyimin implisitliyi dolayı istifadə imkanlarından və başqa əlavə məlumatın ondan çıxarılmasından ibarətdir, məs: *Bu gün mən .....söhbət etdim*, implisit məna *Mən məhşur yazıçı ilə tanışam* [12, s. 48-59].

Bir çox tədqiqatçılar "implikatura" kimi müəyyən etdiyimiz deyimin mənasını bir dil istifadə etməklə göstərilən, verbal kommunikasiyada aşkara çıxan məz-

mun kimi öyrənirdilər. Belə məzmunun daha tez-tez göstərilməsi "implikasiya" terminini ortaya çıxarmışdır. Buna İ.V.Arnoldun əsərlərində rast gəlmək olar. Burada implikasiya "mikro kontekstdə yaranan və əlavə məna baxımından göstərilməmiş dil vahidinə salınan" kimi başa düşülürdü [1, s.79].

İmplikasiya aşkarlanmayan məna, bu mənanın nəticəsi, iki və daha çox fikir arasında əlaqələrin məntiqi düşüncəsi kimi başa düşülürdü. Bu nəzərdə tutulan məna anlamına ayrı-ayrı tədqiqatçıların əsərlərində müxtəlif adlar verilmişdir. E.N.Starikova "implisitlik predikasiyasını" sözün fərz edilən mənası kimi nəzərdən keçirirdi [16, s.43].

V.A.Kuxarenko implikasiyanı "mətnin vahidləri arasında qeyri-xətti əlaqələrin hesabına reallaşan əlavə məna və emosional məzmun" adlandırır [6, s.69]. İmplikasiya özündə mətnin podtekstinin gizli mənaya qədər olan ayrı-ayrı implikasional sözlərin məzmununu birləşdirir. Belə məzmun – cümlədən bütöv bir bədii əsərə qədər olan kontekstdə meydana gəlir. Əlavə ifadə edilməyən məzmun əsasən bədii üsulların və mətn materiallarının təşkili hesabına yaranır: artikl, söz sırası, sözlərin işlədilməsi, məntiqi şərh pozan və s.

K.A.Dolinin "söyləmlərin, (fikirlərin) implisit məzmunu" kimi ümumi təmindən istifadə edir, o məlumatı bildirmək üçün, dil vahidlərinin mənalının ifadə olunmaması, lakin nitq məhsullarından götürülənləri həmçinin "podtekst (mətnaltı)" adlandırır. Bu podtekst ayrıca söyləmlərdən olan kimi, həm də bütöv bir mətndən çıxır [3, s.39].

Q.Q.Poçensovun dediyinə görə kommunikasiya sahəsində fəaliyyət göstərən "qabaqlayıcı söyləmlər", hansıdakı "məzmun" (dil məzmunu) məna başqa "məlumat" (bizim dərkimizdə implikaturaya) çevrilir. "Onlarda məlumat öz məzmununa görə rabitəli olmur". Məs: *duet (məzmun, mahiyyət) - Qapını örtün (məlumat)* [13, s.182].

Bəzi müəlliflər implikasiyanı güman etməyin istənilən təzahürü kimi başa düşürlər. Bu güman etmənin bir prosesidir. Həm də deyimin fərz edilən mənası nəticə etibarlı ilə, eksplisit məna kimi başa düşülür. İmplikasiya bəzi araşdırmalarda kommunikasiya və üslubi priyomlarda danışmaq vahidləri kimi nəzərdə tutulurdu. Bundan əlavə, fərz edilənin yaranması zamanı müxtəlif müəlliflər tərəfindən əlaqələndirilən bu tərmində törəmə adlar da mövcuddur: *implikat* [8, s.101], *implikasion* [11, s.9].

Bəzi müəlliflər, (Nikolaeva T.M., Reyman E.A.) "*Daha iki nəfər də yaxınlaşdı*" və ya "*Yalnız iki nəfər xilas oldu*" nümunələrində semantikada implikasionalın payı daha böyük olduğuna görə dili söz dərəcələrinə, Nikolayeva bunu *ədatlara*, Reyman isə *sözönlərinə* ayırırdılar [9, s.155; 15, s.54]. Adı çəkilən müəlliflər implikasionalı aşkar olmayan, lakin dil kollektivi üçün məcburi və sözün semantik hissəsinin bütün üzvlərinin parçalanması kimi hesab edirdilər. Məsələn, ədatlarla fərz edilən məna kontekstin təqdimatında implisitiyə, konsituasiyaya, presuppozisiyaya yaxınlaşır. T.M.Nikolayevanın qeyd etdiyi kimi, nitq ifadələrinin tərkibində belə sözlərin istifadəsi, deyimin eksplisit mənası ilə uyğunlaşan bu ifadə olunmayan məlumat və yaxud implikasional, məna nəticəsi və ya nəticəyə gətirib çıxarır. O, referent və məna əlamətləri haqqında əlavə məlumat verir. Belə hallar bu müəlliflər tərəfindən *implisit məna* kimi nəzərdən keçirilir.

Məs: "Azərgildəki gonaqlıqda, *hətta* Emil də Pərvizə baxanda tutuldu" [10, s.564]. Burada fikirlərin ümumi nəticəsi ətrafdakı kontekstə əsaslanaraq "*hətta*" sözünün köməyi ilə əvvəllər məlum olmayan insanlar haqqında məlumat verir.

İngilis elmi və bədii nəsr mətnlərdə implisit məlumatın ifadə üsullarını nəzərdən keçirərkən E.A.Reyman sözlərinin implisit məzmununu təhlil edirdi. Bununla o implisit məlumatı, semantikanın verbal ifadəsini, kommunikanlar tərəfindən tanınmasını, nitqdə həmin fikirlərin ümumi mənasını, onların tərkibinə daxil olan sözlərə malik olan implikasiyalı başa düşürdü [15, s.176].

K.A.Reyman implisit mənanın mövcudluğunu bir vəziyyətdə olan əlamətdən digər bir vəziyyətin bərpə olunmuş əlamətlərindən çıxmaqda görür. Məs: *We get our directions from the sun = from the position of the sun in the sky*. Bu cümlədə implisitlik gün ərzində günəşin səmada bir qisim subyektin yerləşmə vəziyyəti ilə müqayisə olunur [14, s.58].

Müxtəlif tədqiqatlarda deyimın implisit tərkibinin analizi və təsnifatı araşdırılırdı. V.N.Komissarov *implisit məna* terminini işlədirdi [4, s.25]. M.Y.Fedosyuk *implisit məzmun* haqda danışır [17, s.28], burada implikasiyanı *qabaqlayıcı implisit məlumat* dan ayırırdı. L.V.Lisoçenko deyimın *implisit kommunikativ mənasını* (İKM) fərqləndirirdi [7, s. 92]. Q.V.Çernov *implikatura terminini işlədirdi* [18, s.51]. K.A.Dolinin güman edilən informasiyanı bütünlüklə göstərmək üçün *deyimın implisit mənasını* söyləmədə reallaşdırmaya qadir ola bilən *presuppozisiya, implisit məna, alluziyanı* təyin edilməsini *tətbiq edirdi* [3, s.47].

Tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi üzrə bəzi əsərlərdə, tərcümədə mətnin orijinalında ifadə olunmayan məlumatın verilməsi məsələləri, bu formal vasitələrlə ifadə mətnin tərcüməsinə aid olurdu. A.D.Şveyser əsərlərində semantik natamamlıq hallarını və mənanın sıxılmasını, tərcümədə şərtləndirən əlamətlərin müəyyən semantik şərhini implisit mənaya aid edirdi. Məs: *The Tory Government has brought misery and insecurity to over a million homes. Tori Hökuməti milyondan çox ingilis ailəsinə bədbəxtlik gətirdi və onlarda sabahkı günə inamsızlıq yaratdı* [19, s.15].

B.N.Klimzo ingilis mətnlərində implikasiyanı implisit sözlər və implisit terminlər kimi başa düşürdü. Buraya onlara adətən uyğun gələn, digər sözlərin mənasını özünə mənimsəyən leksemlər daxildir. Texniki ədəbiyyata belə sözlər tez-tez müqavimət gətirmiş terminlər kimi təşəkkül tapır. Bu ingilis dilinin yığcamlığı haqqında tendensiyanı (qayəni) göstərir. Belə sözlərin tərcüməsi zamanı mənaya uyğun sözləri əlavə etmək, lakonizmi aradan qaldıraraq, ingilis sözlərinin mənasını konkretləşdirmək lazımdır. Məs. *the annealed hardness - yandırılan səthin bərkliyi; plastic resistance - plastik deformasiyanın müqaviməti* [5, s.254].

Beləliklə, bu mövzuda əsas tədqiqatların nəzərdən keçirilməsi onu göstərir ki, bu hadisələri təhlil edəndə bir çox terminlərdən istifadə olunur, lakin hər biri eyni cür adlanmır və bu deyimın implisit mənasının, anlayışının birmənalı şəkildə olmadığını göstərir. İmplicit deyimlərə həsr olunmuş bir çox araşdırmalar zamanı implisit mənanın vahid konsepsiyasının yoxluğu, bu terminlərin istifadəsi zamanı birbirinə bağlılığın və nizamlılığın mövcud olmadığı söylənilir. Bu ETİ-də implisit mənanın deyimində terminlərin nizamlılığı, həmçinin deyimın implisit mənasının yaranmasında iştirak edən fon biliklərinin əhəmiyyətli rolu araşdırılır. İmplicit məna probleminin müxtəlif baxımdan gözdən keçirilməsi zamanı verbal kommunikasiya-

da koqnitiv mühitin istifadəsində əsas iki üsul olduğu göstərilir. 1-ci: bu mühitin elementləri deyimin ümumi mənasının yaradılması. 2-ci: onlar danışq aklarının ayrı-ayrı növlərinin formalaşdırılması üçün istifadə olunur: *söz oyunu, üslubi vasitələr, dolayı danışq akları*. Belə danışq aklarının ən müxtəlif semantik-üslubi xüsusiyyətləri ola bilər. Bir daha qeyd edək ki, fərz edilən məna dil və nitqin tərkib hissələrinin ayrılmaz hissələridir.

Ədəbiyyat:

1. Арнольд И.В. Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения / И.В.Арнольд // Вопросы языкознания. 1982, №4, с.75-79.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981, 230 с.
3. Долинин К.А. ИмPLICITное содержание высказывания / К.А.Долинин // Вопросы языкознания. 1983, №4, с.39-45.
4. Комиссаров В.Н. Что такое «усредненный рецептор перевода» // Перевод и переводческая компетенция. 2003, с.44 .
5. Климзо Б.Н. Ремесло технического переводчика. Курск: Издательство РОСИ 2011, 488 с.
6. Кухаренко В.А. Типы и средства выражения импликации в английской художественной прозе / Филологические науки. 1974, №1, с.69-74.
7. ЛисоченкоЛ.В. Высказывания с имPLICITной семантикой (логический, языковой и прагматический аспекты): монография / Л. В. Лисоченко. -Ростов н /Д.: Изд-во Рост, ун-та, 1992. 160 с.
8. Молчанова, Г. Г. ИмPLICATивные аспекты семантики художественного текста : дис. . д-ра филол. наук / Г.Г.Молчанова. Ташкент: 1991, 302 с.
9. Николаева Т.М. "Лингвистическая демагогия" - мощное средство убеждения коммуниканта // Николаева Т.М. От звука к тексту. М.: 2000, с. 155-161.
10. Николаева Т.М. Текст в тексте // Николаева Т. М. От звука к тексту. – М.: Языки русской культуры, 2000, с. 564-597.
11. Оборина, М.В. Понятие «имPLICATионная и экспЛИКАЦИОНная тенденции текетопостроения» как средство интерпретации текста: автореф. канд. филол. наук / Оборина Марина Владимировна. М.: 1993, с.18 .
12. Панин Н.А. ИмPLICITность языкового выражения и ее типы.// Сб. научных трудов. КГУ, 1979, с.48-59.
13. Почепцов Г.Г.. Теория коммуникации - М.: "Рефл-бук", К.: Ваклер, 2001, 656 с.
14. Рейман К.А. ИмPLICITность в контексте перевода М: 2003, 153 с.
15. Рейман Е.А. Английский артикль, Коммуникативная функция. Л.: Наука, 2000, 154 с.
16. Старикова Е.Н. Импликация субъекта в предложениях с однородными сказуемыми. Вестник Киевского -нат. Романо-Герман-ская филология, Л: 1981, с.43-46.
17. Федосюк М.Ю. Неявные способы передачи информации в тексте. М.:1988, 149 с.
18. Чернов Г.В. Контекстно-свободная и контекстно-связанная имPLICATивность и проблема переводимости / Г. В. Чернов // Текст и перевод / В. Комиссаров Н. и др.. М.: 1988, с.51 - 63.
19. Швейцер, А.Д. Социолингвистические основы перевода /А. Д. Швейцер // Вопр. языкознания. 1985, № 5, с.5 - 24.

Summary

Connection presupposition with the hidden meanings of the text

The implicit nature of content, the mechanism of its occurrence and the ways of functioning in verbal communications within the limits of one language were exposed to the investigation. This paper attempts to streamline the terms used in the description of the implicit meaning of a statement. Also here an attempt is made to uncover frequently used concepts of background knowledge and the selection in them of successive parts involved in the formation of the implicit meaning of the utterance. The implied meaning, caused, for example, by particles, is reduced to an implicit representation of context, constitution, presuppositions.

Резюме

Связанность пресуппозиции со скрытыми смыслами текста

Исследованию подвергаются природа имплицитного содержания, механизм его возникновения и способы функционирования в вербальной коммуникации в пределах одного языка. В данной работе делается попытка упорядочения терминов, используемых при описании имплицитного смысла высказывания. Также здесь делается попытка раскрыть частоупотребляемые понятия фоновых знаний и выделение в них последовательных частей, участвующих в образовании имплицитного смысла высказывания. Подразумеваемый смысл, вызываемый, например, частицами, сводится к имплицитному представлению контекста, конситуации, пресуппозиций.

İbrahim Kərimov
Azərbaycan Dillər Universiteti

ALMAN DİLÇİLİYİNDƏ SEMANTİKA MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: semantika, sinsemantika, avtosemantika, məna, sem, işarə.

Key words: semantics, sinsemantics, avtosemantics, meanings, sem, sign.

Ключевые слова: семантика, синсемантика, автосемантика, значение, сема, знак.

Semantika məna haqqında elmdir. Dilçilikdə dil işarələrinin mənasını öyrənən elm sahəsini məna nəzəriyyəsi və ya semantika adlandırırlar. [8, s.274].

Elmi-nəzəri ədəbiyyat semantikanın təxminən yüz yaşı olduğunu qeyd edir. Ancaq bu dövrlər ərzində söz mənası əsas götürülüb və ona əsas yer verilib. Danılmaz faktdır ki, ötən əsrin son illərinə qədər sanballı dilçilik əsərlərində semantika bəhsi yoxdur. Buna da əsas o olmuşdur ki, semantikanın obyektı qeyri-dəqiq olmuş, onun ciddi şəkildə tədqiq edilməsinin şübhə altına alınması faktı olub [12, s.280-281].

Ənənəvi semantika sözü əsas götürür. Sözü ikitərəfli işarə kimi nəzərdən keçirən klassik semantika isə onun bir tərəfini forma (söz forması), digər tərəfini isə məna (söz mənası) kimi açıqlayırdı. F. de Sössür bunu ən ümumi şəkildə “signifié” (işarələnən) və “signifiant” (işarələyən) adı altında birləşdirirdi [11].

XIX - əsrə qədər semantika dil tədqiqi sahəsində zəif bölmələrdən birini təşkil edirdi. Ancaq son dövrlərdə bu elm sahəsinə diqqət daha da artmışdır və getdikcə semantika linqivistikanın əsas, mərkəzi yerlərindən birini tutmaqdadır. Semantika dil işarələrinin məzmun və forması, ifadəsi arasında olan əlaqə ilə məşğul olur. Ümumilikdə götürdükdə dil elə bir sistemdir ki, mənanın universumu ilə səsin universumu arasında vasitəçilik edir. Semantika işarələrin mənası, xüsusilə də dil işarələrinin mənasını tədqiq edən elm sahəsidir [5, s.15].

XIX əsrin sonundan bəri dildə məna ilə məşğul olan semantika dilçilik elminin mühüm sahələrindən biri hesab olundu. Belə götürüldükdə, semantika bir dilin lüğət tərkibində ümumiləşmiş strukturları dəyərləndirir və onlardan müəyyən məqsədlər üçün düşünülmüş istifadə edir. Onun iş üsulu çox vaxt strukturalist məqsədə yönəlir ki, bu da dil işarələrinin ümumi sistemini elmi cəhətdən əhatə edir.

Bununla da Sössür nəzəriyyəsinə - geriye qayıtmağa ehtiyac yaranır. Çünki, bu nəzəriyyədə sem termininə xüsusi önəm verilir və bu terminlə ən kiçik məna bildirmə əlaməti irəli çəkilmişdir. XX əsrin gedişində bu sahədə bir çox irəliləyişlər oldu. Bunlardan biri məna elminin, biliyinin psixoloji tərəfini əhatə edir. Xüsusilə koqnitiv semantikada. Bu dövrdə məna məfhumu daha çox morfolojiyaya və sintaksisə bağlanırdı [7, s. 67-69]. Məna isə dilin və onun əsas aspektlərinin gündəlik anlamıdır. Hər hansı bir xarici dili öyrənən, mənimsəyən insan işlətdiyi sözlərin adının nə olduğunu və onların nə məna ifadə edə bilməmələrini bilir. Çünki bir ifadənin bəzən işlədilməsi zamanı, ünsiyyət zamanı anlaşılmazlıq yarana bilər. Ümumiyyətlə, ünsiyyət o zaman alınır ki, baş tutur ki, biri dediyini digər tərəf müqabili başa düşsün və ona reaksiya versin.

L.Blumfild göstərmişdir ki, elə konsepsiyalar vardır ki, onlar ümumi semantikaya qarşı qoyulurlar. Belə konsepsiyalar əsasən metodiki problemlərə əsaslanmış problemlər olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, linqivistik semantikanın əsas vəzifələrindən biri də işarələrin mənalarının elmi qənaətləndirici təsvirlərinə gətirib çıxaran metodları inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu metodlar vasitəsilə işarələrin mənasının elmi – qənaətləndirici təsviri müəyyənləşir və oxucuya çatdırılır.

Bəzi dil tədqiqatçıları çıxış edərək bildirirlər ki, semantik təsvir tək-cə linqivistikanın vəzifəsi deyil, həm də psixologiyanın və fəlsəfənin vəzifəsidir. Ona görə də bu yalnız mənanı təsvir etmək üçün lazım olan məfhumi kompleksi, instrumentariumu hazırlayır ki, mənanı təsvir etsin, açsın. Bu anlayışın əsas təmsilçilərindən biri də L. Blumfildir. Müəllif qeyd edirdi ki, məna fikrin bağlı olduğu mühüm praktik hadisələrdən və şeylərdən ibarətdir. Dil ifadələrinin mənası mənanın materiya ilə əlaqəli olması zamanı dəqiq müəyyənləşdirilə bilər [2].

Buradan təbiət elmlərindən xəbərdar olmanın mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi meydana çıxır. Məs: Mineralların adlarına kimya və mineralogiya məfhumları ilə ad verilir, onlara tərif verilir. Məs: Bizim gündəlik işlətdiyimiz duza “Natrium xlorid” (NaCl) adı verilir.

Bitkilərin və heyvanların adlarına da zoologiya və botanikanın texniki məfhumlarının adı ilə tərif verilir [2, s.139].

L.Blumfild işarə mənasının obyektə münasibətindən və onun mümkün-lüyündən çıxış edərək məna nəzəriyyəsinə daha da inkişaf etdirmişdir və bu zaman məna probleminə praqmatik yanaşmışdır və göstərmişdir ki, dil işarəsinin mənası situasiyaya münasibətin içərisindən edilməlidir. Bununla əlaqədar aşağıdakı misalla müraciət etmək yerinə düşərdi: *Der Junge und das Mädchen gehen durch den Weg. Das Mädchen ist hungrig. Sie sieht an einem Baum schöne Äpfel. Sie produziert ein Geräusch (Lautgebilde) mit Kehlkopf, Zunge und Lippen. Der Junge überspringt die Hecke, erklettert den Baum, nimmt die Äpfel, bringt sie dem Mädchen und gibt sie ihr in die Hand. Das Mädchen ißt einen Apfel mit gutem Appetit und sagt: “Danke!”*

Belə misallar vasitəsilə dilçilik elmində behavioristik (behavioristisch) psixologiyanın əsas kimi qəbul edilməsi göstərilmişdir. Buna görə də dil ünsiyyəti dil və yaxud qeyri-dil stimula reaksiya kimi təsvir edilir. Misalda oğlan qeyri-dil, dilxarici stimula reaksiya vermişdir.

H.Paul göstərmişdir ki, söz mənaları heç də həmişə möhkəm, dəyişməz vahidlər olmurlar, onlar həm də müəyyən situasiyadan asılı olaraq dəyişilirlər ki, bu dəyişiklik uzuall və akkazonal mənalarla əlaqəli olurlar. Və burada mənalar arasında mürəkkəblilik və çətinlik mövcud ola bilər. H.Paul iki mühüm aspektə diqqətini yönəltdirmişdir. Bunlardan biri konvensiollaşmadır ki, bu ümumi təqdim olunan, təsvir olunan məzmunu dil cəmiyyəti üçün bir sözlə birləşdirir. Bu isə konvensionallaşmış təsvir məna kimi başa düşülür. Sözlün mənası ümumi təqdimat məzmunu kimi qəbul edilir. İkincisi isə, həmin təqdimat, təsvirin məzmununda danışan sözü deyir, tələffüz edir və əlaqələndirir, birləşdirir və gözləyir ki, onu dinləyən də onun mənanı başa düşsün, əlaqələndirsin, birləşdirsin. Belə hal leksik mənaların kooperativ xarakteri kimi göstərilir. Belə misallar da verilir. *Dem Bett sagte er Bild. Dem Tisch sagte er Teppich. Dem Stuhl sagte er wecker. Der Zeitung sagte er Bett.*

Konvensionallaşma kimi sözün mənası xüsusilə semiotik məna konsepsiyası çərçivəsində qəbul edilir. Bu işarə mənası aşağıdakı kimi xarakterizə edilə bilər:

– ifadənin və məzmunun daxili işarə əlaqəsinə diqqət yetirilsə bir məna daha çox ifadə tərəfləri üzrə açıla bilər, Məs: Orange, Apfelsine sinonimliliyi ilə və yaxud bir siqnifikantın arxasında, (dil işarələrinin ifadə tərəfləri arxasında) daha çox mənalar gizlənilir. Məs: *Kiefer (Nadelbaum və Kiefer Knochen des Gesichtsschädels (Ambiguität))*.

– işarə olunan qeyri-dil faktlarına, predmetlərinə aid işarələrin əlaqəsinə baxışla (Referenz).

– işarənin məlumat verənə və qəbul edənə münasibətinə, əlaqəsinə baxışla (Praqmatik əlaqə) [10].

Hər bir dildə sözlərin müxtəlif növləri və bölgüləri tədqiq edilir. Çox mühüm və əsas təşkil edən bölgülərdən biri də avtosemantika və sinsemantika bölgüsüdür. Semantika o leksemləri avtosemantika kimi bildirir ki, onlar leksik cəhətdən müstəqildirlər, deməli bunlar kontekstdən asılı olmadan anlaşılan, başa düşülən sözlərdən ibarət olurlar.

Sinsemantika qrupuna əksərən o sözlər aid olurlar ki, onların konseptual, məfhumla əlaqəli növdə mənaları olmur. Məs: əvəzlilər və yaxud funksional sözlər, deməli qrammatik vacib bağlayıcılar və söznülər kimi düzəlmiş sözlər. Onlar dil vahidlərinin diferensiallaşmış birləşdirilməsinə, birliyinə xidmət edirlər və cümlələrin ifadə mənalarına təsir edirlər. Qəbul edilmişdir ki, onların qeyri-müstəqil olması məsələsi də yenə də mübahisəli görünür. Onlarda funksiyalar, hərəkətlər və mənalar bir-birləri ilə bağlı olur.

Kontekstdən asılı olmamaq meyarının əksinə olaraq bunu da işlətmək, tətbiq etmək olar ki, müstəqil elementlərin konkret mənası da kontekstlə əlaqədar olaraq dəyişə bilər, müəyyən mənada çox hallarda. Buna misal olaraq Fenster ismini bir neçə ifadədə götürmək, yerinə düşərdi.

a) *Mach mal das Fenster auf!*

b) *Hier werden Millionen Euro zum Fenster hinausgeworfen.*

c) *Schließen sie alle anderen Fenster Ihres Browsers und starten Sie den Browser.*

Spitz kimi bir sifət yalnız bir əşya və yaxud predmetlə əlaqəli ola bilməz, həm də kimsə də mit spitzer Stimme səslə ola bilər və yaxud spitz wie Harry ola bilər. Bu növün çoxmənəlilik qoqnitiv semantika üçün xüsusilə maraqlıdır və əhəmiyyətlidir.

Avtosemantika mənəli söz, məna bildirən sözdür. Məs: *Baum, trinken, grün, hoch*. Belə sözlər kontekstdən asılı olmayaraq müstəqil mənaya malikdir və cümlə üzvü olurlar. Bunlara alman dilində isimlər, feillər, sifətlər və zərflər söz qruplarında təsadüf edilir.

Sinsemantika isə funksiya bildirən sözlər, yəni, der, und, wegen sözləri kimi sözlər çox vaxt heç bir məxsusi kontekstdən asılı olmayan leksik məna daşıyırlar, ancaq onlar ilkin qrammatik funksiyaları öz üzərlərinə götürürlər və cümlə üzvü olurlar.

Semantik cəhətdən baxdıqda bir leksem yalnız sadə bir söz deyil, həm də avtosemantika (Inhaltswörter) və sinseantikadır (Funktionswörter). Bizim leksi-

konda təsadüf etdiyimiz kimi bir leksem bir sözdür ifadəsi vardır. Burada söhbət abstraklaşmış fleksiya əlamətlərindən gedir. Lüğətdə bir misal olaraq Turm leksemi götürsək, onun hallanma paradigminə diqqət yetirək.

Singular Plural
Nominativ *Turm Türme*
Genitiv *Turms Türme*
Dativ *Turm Türmen*
Akkusativ *Turm Türme*

Söz mənası yalnız bir daha dəyişməz məna nüvəsindən ibarət deyil, həm də çox komplekslik, çox təbəqəlilik bildirir. Bunları müəyyənləşdirmək üçün denotasiya və konnotasiyaya diqqət yetirmək yerinə düşərdi. Denotasiya (latınca: denotare = göstərmək, (bildirmək) alm. bezeichnen, dil ifadəsinin və yaxud bir sözün kontekstdən və situasiyadan asılı olmayan əsas məfhumu mənasını düzəldir.

Konnotasiya (alm.Konnotation), (lat.connotatio = Mitbezeichnung = nə iləsə göstərilmə) ümumi mənaya dəyərli və çox zaman emosional elementləri əlavə edir, artırır. Məs: Führer sözü ilk baxışdan bir şəxsin nəyisə idarə etməsini bildirir. Lokführer qatar sürücüsü mənasını, Museumsführer muzey rəhbəri vəzifəsini bildirir. Führerschein sözündə isə Fürher sözü Schein sözü ilə birləşərək sürücülük vəsiqəsi mənasını bildirir.

Ədəbiyyat:

1. Bernard T. Konzepte der Linguistik, München. 1995.
2. Bloomfield. Language. New York 1969.
3. Busch A. Germanistische Linguistik. Günter Narv Verlag, Tübingen, 2008.
4. Chafe W. L. Meaning and the Structure of Language, Chicago, 1970.
5. Gabriele G. Germanistische Sprachwissenschaft 2. Auflage, Tübingen, 2012.
6. Kirsten A. Sprache: Wege zum Verstehen. 3. Auflage, Tübingen, 2010.
7. Leise E. Praxis der englischen Semantik, Heidelberg, 1973.
8. Lyons J. Einführung in die moderne Linguistik, München, 1995.
9. Metzler – Lexikon Sprache München, 2004.
10. Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. Tübingen, 2012.
11. Saussure de F. Grundlagen der allgemeinen Sprachwissenschaft, Berlin, 1967
12. Veysəlli F. Dilçiliyə giriş. Bakı, Mütərcim. 2017.

Summary

The problems of semantics in german language

This article is dedicated to the study of the problems of semantics. The given article also reveals the history of the development of semantics and its significance in linguistics. Furthermore, different views of outstanding linguists on this issue were depicted and semantic relations, sense-semantic and autosemantic problems were clarified in this article.

Резюме

Проблемы семантики в немецкой лингвистике

Статья посвящена изучению проблем семантики в немецкой лингвистике. В ней рассматривается история развития семантики, говорится об особой значимости, даётся обзор точек зрения известных лингвистов относительно проблемы семантики. В статье говорится о семантических отношениях, вносятся ясность вопросам синсемантики и автосемантики.

Aytən Allahverdiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEVİN MULTİKULTURAL ÜSLUBLU NİTQLƏRİ

Açar sözlər: prezident nitqi, inandırıcı nitq, etos, loqos, pafos.

Keywords: presidential speech, persuasive speech, ethos, logos, pathos.

Ключевые слова: президентская речь, убедительная речь, этос, логос, пафос.

Siyasətin insanların şüurunu idarə edən və getdikcə qüvvətlənən silaha çevrilməsi təkzibedliməz bir gerçəklikdir. Tarix boyu istər siyasi partiyalar, birliklər, cərəyanlar, istərsə də, ayrı-ayrı fərdlər, xüsusilə, liderlər və dövlət başçıları millətə, dövlətə təsir etməyə müvəffəq olmuşlar. Bu müvəffəqiyyət, əsasən, məharətlə formalaşdırılmış natiqlik imici, siyasətçilərin xalq kütlələrinə kommunikativ təsiri nəticəsində əldə edilmişdir. Siyasi diskursda cəmiyyətin nitq aparatı ilə hakim nitq üslubunun qarşılıqlı əlaqəsi aydın əks olunur. Məhz bu nüans siyasi linqvistikada “siyasətçilərin diskurs portreti”nin yaradılmasını prioritet vəzifəyə çevirir [2, s.8].

Məqalənin obyektı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2003-2017-ci illər ərzində multikulturalizm mövzusunda söylədiyi nitqlərin, etdiyi çıxışların və verdiyi müsahibələrin 152 mətnindən ibarətdir. Məqalənin predmetini isə bu mətnlərdə aşkar etdiyimiz səciyyəvi ritorik elementlərin, linqvistik xüsusiyyətlərin, dil vasitələrinin təhlillərinin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi təşkil edir.

Bu nitqlərdə linqvistik və ritorik baxımdan diqqəti cəlb edən bir çox məqamların olmasını nəzərə alaraq, təhlilləri 3 mərhələdə aparmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

I Mərhələ: Dövlət başçısı imicini formalaşdıran əsas nitq elementləri

Birinci mərhələ inandırıcı nitqin üç əsas dayaq elementlərindən biri, daha doğrusu, birincisi olan etosun (professional səriştə və təcrübə) tələblərini əhatə edir. Prezident İ.Əliyevin multikulturalizm kontekstində söylədiyi nitqlərin, çıxışların və verdiyi müsahibələrin təhlili zamanı bu mərhələnin üç fərqli səviyyədən ibarət olduğu qənaətinə gəldik: 1. Tematik təmayül. 2. Konseptual terminlər. 3. Məntiqi ifadəlilik.

1. Prezident nitqində dövlət başçısının natiqlik imicini formalaşdıran əsas səviyyə, ilk növbədə, onun nitqlərinin tematik təmayülündən ibarətdir. Bu səviyyə iqtisadi-siyasi realilər ehtiva edir və ictimai rəyə əsaslanır [3, s.129].

Prezident İ.Əliyevin multikulturalizm kontekstində söylədiyi nitqlərin, çıxışların və verdiyi müsahibələrin tematik strukturu əsasən aşağıdakı makro-mövzulardan ibarətdir:

1) Azərbaycan dövlətçiliyi dini və milli-etnik tolerantlıq üzərində qurulmuşdur:

“Azərbaycanda dini dözümlülük var. Bu gün bu məclisdə müxtəlif konfessiyaların nümayəndələrinin iştirakı və çıxışları bunu bir daha göstərir. Bu, çox böyük nailiyyətdir, sərvətdir. Həmişə belə olubdur. Milli, dini dözümlülük, tolerantlıq Azərbaycan xalqına xas olan xüsusiyyətdir.” (22.11.2003. Müqəddəs Ramazan

bayramı münasibətilə iftar mərasimində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin nitqindən) [10, s.8].

2) Azərbaycan hökuməti onun ərazisində yaşayan milli azlıqların hüquqlarının qərantıdır:

“Azərbaycanda milli azlıqlar var. Bütün başqa vətəndaşlar kimi həmin azlıqların da öz hüquqları və öhdəlikləri var. Cəmiyyətimiz çox dözümlüdür. Etnik və dini tolerantlıq ölkəmizin əldə etdiyi ən yüksək nailiyyətlərdəndir. Ölkəmizdə milli azlıqların azad, sülh şəraitində yaşaması faktı onlara olan normal münasibətlərin göstəricisidir və bu siyasət davam etdiriləcəkdir. Onların hüquqları bizim qanunvericiliklə qorunur.” (29.04.2004). Prezident İ.Əliyevin AŞPA-nın yaz sessiyasının iclasındakı çıxışından) [10, s.9].

3) Müasir Azərbaycan sivilizasiyalararası dialoq yaradan bir körpüdür:

“... bu gün Şərqlə Qərbin kəsişdiyi yerdə, Bakıda müxtəlif ölkələrdən müxtəlif dinlərin nümayəndələri iştirak edirlər. Biz buna çox böyük önəm veririk. Bunun çox böyük əhəmiyyəti var. Çünki indiki zamanda bir çox hallarda sivilizasiyalararası, mədəniyyətlərarası dialoqdan danışılır, ancaq bununla bərabər, dünyada gedən proseslər, əfsuslar olsun ki, bəzi hallarda gərginliyin artmasına gətirib çıxarır. Mən çox istəyirəm ki, bu gün Azərbaycanda başlanan Bakı prosesi mədəniyyətlər arasında olan dialoqun, dosluğun, qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsinə öz dəyərli töhfəsini versin.” (02.12.2008. Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin Bakıda Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin “Mədəniyyətlərarası dialoq Avropa və onun qonşu regionlarında davamlı inkişafın və sülhün əsasıdır” mövzusunda keçirilmiş konfransdakı nitqindən) [10, s.44].

4) Azərbaycan dövləti islamafobiya meyillərinə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparır:

“Biz öz növbəmizdə dünyada islam həmrəyliyinin gücləndirilməsi üçün səylərimizi göstəririk. Bəzi ölkələrdə islamofobiya meyillərinin gücləndirilməsi bizi çox narahat edir, İslam müqəddəslərinin təhqir olunması bizi haqlı olaraq hiddətləndirir. Biz öz növbəmizdə islamı sülh, qardaşlıq, mərhəmət dini kimi dünyaya daha da geniş şəkildə təqdim etməliyik. Hesab edirəm ki, təşkilatımızın istiqamətlərindən biri də bu olmalıdır.” (16.10.2012. Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin Bakıda keçirilən İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının XII zirvə toplantısındakı nitqindən) [10, s.81].

5) Azərbaycan Prezidenti üçün Dağlıq Qarabag münəqişəsinin həlli istənilən kontekstdə prioritetdir:

“Biz Bakıda erməni kilsəsini bərpa etdik və onu qoruyuruq. Ermənilər isə işğal edilmiş torpaqlarda bizim məscidlərimizi dağıdıblar. Bənzəri Cocuq Mərcanlıda tikilən həmin o Gövhərağa məscidi dağılmış vəziyyətdədir. O binanı dağıtmaq olar, amma düşmən bilməlidir ki, dağılmış məscidlər bizim qəlbimizdə yaşayır. Biz bu məscidləri qəlbimizdə ucaltmışıq və torpaqlar işğaldan azad olundandan dərhal sonra iki ay ərzində gözəl məscid tikilib istifadəyə verilib. Bunun çox böyük tarixi mənası var. Mən əminəm ki, biz işğal edilmiş bütün torpaqlara qayıdacağıq, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa edəcək və o torpaqlarda da belə gözəl iftar süfrələri açılacaq, İnşallah.” (20.06.2017. Azərbaycan Prezidenti

İ.Əliyevin müqəddəs Ramazan ayı münasibətilə iftar mərasimində söylədiyi nitqindən) [10, s.171].

2. Prezident İ.Əliyev tərəfindən müasir multikultural məkan əsasən *dini və etnik tolerantlıq, konfessiya, dünyəvilik, qloballaşma, integrasiya, demokrati-kləşmə, sivilizasiyalararası dialoq, çoxmillətli, həmrəylik, bərabər hüquqlu* və s. terminlər vasitəsilə konseptuallaşır. Bu terminlər XXI əsrin gəlişi ilə Azərbaycan siyasi leksikonunda ümumişlək xassə əldə etdi. Siyasətçinin ideya və görüşləri sisteminin, eləcə də, ictimai şüurda gedən dəyişikliklərin ifadəsi olan bu terminlər müvafiq mətnlər üçün olduqca əhəmiyyətli açar sözlərdir. Bu sözlər istər siyasi, istər iqtisadi-ticarət, istərsə də elmi-mədəni istiqamətlərdə strateji və səmərəli əməkdaşlığa, uzunmüddətli perspektivlərə işarə edir.

3. Prezident İ.Əliyevin multikulturalizm kontekstində nümayiş etdirdiyi məntiqi ifadəliliyin, intellektual ekspressivliyin verbal ifadə formaları əsasən bunlardır:

1) Sadalama üslubi vasitəsi:

“Biz istəyirik ki, müsəlman aləmində sülh bərqərar olsun, sabitlik bərpa edilsin, məzhəb əsasında münaqişələrə son qoyulsun və birlik olsun.” (18.06.2016. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin müqəddəs Ramazan ayı münasibətilə iftar mərasimində söylədiyi nitqindən) [10, s.143].

Sadalama nitqdə detalları, incəlikləri təqdim etmək üçün istifadə olunan üslubi vasitə, söz və ifadələrdən mərhələli istifadədir. Prezident, sanki sadalama vasitəsilə mövzunun obyektini tərkib hissələrinə ayırır, auditoriya üçün onu daha anlaşılqı etmək məqsədilə aydınlaşdırır. Bununla bərabər, bu vasitədən mümkün ikimənəvilik qərsısını almaq üçün də istifadə olunur. Prezident çıxışlarında bu vasitəyə, eyni zamanda, müəyyən ideyaları vurğulamaq və onlarla bağlı gələcək planları açıqlamaq, auditoriyada lazımı təəssüratı yaratmaq məqsədilə müraciət edilir. Sadalama vasitəsilə siyasətçi bir çox hallarda auditoriyaya əsl mesajı ötürür.

2) Sinonim cərgənin elementlərinin sadalanması:

“Yəni, biz çalışırıq ki, bütün bu məsələlər tənzimlənsin, dünyada daha da böyük anlaşma olsun, qarşıdurmaya yol verilməsin, insanlar rahatlıq, sülh, əmin-amanlıq şəraitində yaşasınlar.” (26.11.2015. Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin Bakıda İSESCO Baş Konfransının XII sessiyasının açılışında etdiyi çıxışından) [10, s.127].

Siyasi diskursda sinonimlərdən, adətən, nitqin təsir gücünü artırmaq, emosionallıq və ekspressivlik yaratmaq məqsədilə istifadə olunur. Ancaq bunu elə məharətlə etmək lazımdır ki, lüzumsuz təkrarlar vasitəsilə nitqdə monotonluğa yol verilməsin. Məhz bu zaman üslubi effektə nail olmaq olar. Prezident İ.Əliyevin çıxışlarında fikir və hisslərin daha dəqiq ifadəsi məqsədilə eyni sinonim cərgəyə məxsus olan sözlər elə yerli-yerində işlədilir ki, bu vasitə nitqdə həm ahəngdarlıq, həm də aydınlıq yaradır. Sinonimlərdən məqamında və düzgün istifadə, eyni zamanda, dövlət başçısının dil daşıyıcısı kimi zəngin söz ehtiyatına malik bir şəxsiyyət olmasını göstərir.

3) “Biz” deyksinin inkluziv paradigmadə işlədilməsi:

“Biz çalışırıq və çalışacağıq ki, bundan sonra da humanitar sahədə dinlərarası, mədəniyyətlərarası dialoqun güclənməsinə öz töhfəmizi verək. Çünki bizim

siyasətimiz bundan ibarətdir, eyni zamanda, bizim tariximiz multikulturalizm əsasında qurulubdur.” (29.09.2016. Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin Bakıda V Beynəlxalq Humanitar Forumunun rəsmi açılış mərasimindəki nitqindən) [10, s.127].

Bu kontekstdə Prezident İ.Əliyev onun bu fikrini dəstəkləyən, onunla həmfikir olan xalqın, kütlələrin səlahiyyətli nümayəndəsi kimi ümumiləşdirilmiş “biz” şəxs əvəzliyindən istifadə etmişdir. “Biz” əvəzliyi siyasi diskursda auditoriyanı inandırmaq məqsədilə olduqca tez-tez müraciət olunan ritorik vasitələrdəndir. Prezident İ.Əliyev “biz” əvəzliyinə aşağıdakıları təcəssüm etmək məqsədilə müraciət edir:

a) dövlət rəhbərliyini:

“Biz bu problemləri gizlətməməliyik, ört-basdır etməməliyik.” (31.10.2013. Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin Bakıda Üçüncü Beynəlxalq Humanitar Forumunun açılış mərasimindəki nitqindən.) [10, s.97].

b) Azərbaycan xalqını və cəmiyyətini:

“Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizə sadıq və onları hər şeydən üstün tuturuq.” (10.05.2015. Prezident İ.Əliyevin Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə və Heydər Əliyev Fondunun yaradılmasının 11 illiyinə həsr olunan təntənəli mərasimdəki nitqindən) [10, s.115].

c) Azərbaycan dövlətini və onun beynəlxalq əməkdaşlıq etdiyi partnyorlarını:

“Biz beynəlxalq təşkilatlarda bir-birimizi qarşılıqlı surətdə dəstəkləyirik.” (16.10.2012. Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin Bakıda İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının XII zirvə toplantısındakı nitqindən.) [10, s.81].

3) Öz partnyorlarına və ya rəqiblərinə müraciət zamanı “onlar” şəxs əvəzliyi:

“Onların ayrı-seçkilik siyasəti, çirkin əməlləri nəticəsində azərbaycanlılar oradan zorla qovulub, başqa millətlərin nümayəndələri də, belə demək olarsa, yavaş-yavaş çıxarılıbdır.” (28.07.2005. Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin Heydər Əliyev bağında Qusar rayonunun sakinləri ilə görüşündəki nitqindən.) [10, s.17].

4) “Bu gün” referensinin proksimal deysis kimi istifadəsi:

“Bu gün Azərbaycan çoxmillətli, çoxkonfessiyalı ölkədir ki, burada bütün etnik qrup və dinlərin nümayəndələri sülh və harmoniya şəraitində yaşayırlar.” (05.05.2017. Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin Bakıda IV Ümumdünya Mədəniyyətəytlərəarası Dialoq Forumunun rəsmi açılış mərasimindəki nitqindən) [10, s.162].

Bu nümunədə Prezident İ.Əliyev “bu gün” zərfi vasitəsilə hazırki şəraitdə hazırki zamana işarə edir və nisbi zaman referentindən istifadə edərək psixoloji temporallığı aradan qaldırmağa çalışır.

II Mərhələ: Nitq-inandırma vasitələri

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, ikinci mərhələ siyasi kommunikasiyanın əsas məqsədinə xidmət edən nitq-inandırma, nitq-təsir vasitələrinin təhlili ilə bağlıdır. Əsasən pafosun mövcudluğunu şərtləndirən bu vasitələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Burada, ilk növbədə, ritorik suallar diqqəti cəlb edir:

“Dığər tərəfdən, bu prosesləri və sizin danışdığınız məsələni – Avropa ictimaiyyətinin həmin proseslərdə iştirakının müəyyən məyusluq doğurduğunu təhlil edərkən soruşmaq lazımdır ki, “bəs alternativ nədir?”. Multikulturalizmin alter-

nativi varmı? Əgər o “dəfn” edirlərsə, deməli, alternativ olmalıdır. Bəs bu hansı alternativdir? Əgər bu, multikulturalizm deyilsə, bəs nədir?” (26.12.2011. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin İTAR-TASS-ın baş direktorunun birinci müavini Mixail Qusmana İTAR-TASS agentliyinə və “Rossiya 24” telekanalına verdiyi müsahibədən) [10, s.75].

Siyasi diskursda ritorik suallar auditoriyanı inandırmaq, onun diqqətini cəlb etmək, müəyyən fikri təsdiqləmək üçün ən təsirli və effektiv vasitə hesab edilir. Ümumiyyətlə, inandırıcı nitqdə ritorik suallardan istifadə etmək bir zərurət hesab edilir.

2) Prezident İ.Əliyevin multikultural kontekstdə tez-tez müraciət etdiyi növbəti ritorik fiqur isə hipofora və ya antipoforadır:

“Bunun alternativi nədir? Təcrid olunma, ayrı-seçkilik, ksenofobiya, islamofobiya, antisemitizm kimi təhlükəli amillərdir ki, onlar artıq bəşəriyyət tarixində sivilizasiyaların və xalqların fəlakətinə səbəb olub.” (18.05.2015. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Bakıda III Ümumdünya Mədəniyyətlərərası Dialoq Forumunun rəsmi açılışında söylədiyi nitqindən) [10, s.117].

Hipofora olduqca maraqlı və təsirli ritorik fiqurdur. Danışan/yazıçı verdiyi sualı özü cavablandırır və yaratdığı fiqur vasitəsilə auditoriyanın şüuruna müraciət edərək problemlərin həlli yollarını göstərməyə üstünlük verir.

3) Bu nitqlərdə Prezident öz niyyətlərində və qərarlarında qətiyyətli olmasını ifadə edərkən əsasən qısa və ya uzun sadə cümlələrə müraciət edir. Bu cümlələrdə *qəti, qətiyyətlə, əminəm, əleyhinəyik* və s. sözlərdən, inkar sözlərdən, feilin inkar formalarından və feilin vacib şəklindən istifadə edilir:

“Əminəm ki, bu sahədə əldə etdiyimiz uğurlar nəinki Azərbaycana təsir göstərəcəkdir, artıq göstərir, hətta onun hüdudlarından kənara da çıxır.” (18.03.2013. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Bakıda “Terrorizmin qarşısının alınmasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi” mövzusunda Beynəlxalq konfransda söylədiyi nitqindən) [10, s.84].

Yaxud:

“Biz müsəlmanlara qarşı törədilən cinayətləri, xüsusilə də son vaxtlar Myanmada Rohingiyaya müsəlmanlarına qarşı həyata keçirilən qətlə və kütləvi zorakılıq hallarını qətiyyətlə pisləyirik.” (10.09.2017. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Qazaxıstana işgüzar səfəri: Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Astanada İƏT-in elm və texnologiya üzrə birinci Sammitində etdiyi çıxışından.) [10, s.172].

4) Siyasi diskursun əsas təsir mexanizmlərindən biri ictimai şüura təsir etməklə dünyanın dəyərlər xəritəsini dəyişməkdən ibarətdir. Bu diskursda obrazlı şəkildə illokutiv effekt yaradan və məqsədyönlü auditoriyaya təsir edən əsas vasitə metaforadır. Ümumiyyətlə, Prezident İ.Əliyevin nitqlərində və çıxışlarında müxtəlif metaforik modellər təqdim olunur:

• Hakimiyyəti təşxis edən (təcəssüm edən) metaforalar:

“Azərbaycan özü terrorizmin qurbanıdır.” (06.07.2004. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Fransanın “La letr diplomatik” jurnalına müsahibəsindən) [10, s.11].

• Tibb sahəsində istifadə edilən, sağlamlıqla bağlı olan, xəstəlik bildrən metaforalar:

“Müharibə, qan, dağıntılar. Bu, bizim cəmiyyətimizi daha sıx birləşdirir. Bu – radikalizmə qarşı ən böyük “peyvənddir”.” (17.10.2016. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin “Rossiya seqodnya” Beynəlxalq İnformasiya Agentliyinin baş direktoru Dmitri Kiselyova “Sputnik Azerbaydjan” üçün müsahibəsindən.) [10, s.151].

• Azərbaycanın inkişafı perspektivlərinin ifadəsi vasitələri olan metaforalar:

“Biz tənha bir ada deyilik, qonşuluğumuzda digər ölkələr var və bizim qanunauyğun marağımızdadır ki, bu sahədə regionda və dünyada müsbət inkişaf mövcud olsun.” (16.11.2016. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Bakıda Dünya Xəbər Agentliklərinin V Konqresinin, Asiya və Sakit Okean Ölkələri İnformasiya Agentlikləri Təşkilatının XVI Baş Assambleyasının birgə açılış mərasimində söylədiyi nitqindən) [10, s.153].

5) Prezident İ.Əliyevin multikulturalizmlə bağlı nitqlərində, çıxışlarında emosionallığın ötürülməsi üçün aşağıdakı linqvistik vasitələrə daha çox müraciət edilir:

• Nida cümlələri:

“Azərbaycan sivilizasiyalararası bir körpüdür. Həm coğrafi, həm siyasi, həm bütün başqa cəhətlərdən Azərbaycan nadir bir ölkədir!” (01.01.2015. Prezident İlham Əliyevin Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibətilə Azərbaycan xalqına təbrikindən) [10, s.111].

• Söyləmdə semantik baxımdan emosional təsir gücünə görə bir-birindən qüvvətli təyinlərin ardıcıl sıralanması:

“Əfsuslar olsun ki, islam dininə qarşı bəzi dairələrdə qeyri-adekvat, qeyri-normal, çox mənfə münasibət vardır.” (10.08.2011. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Ramazan ayı münasibətilə müsəlman ölkələrinin Azərbaycandakı səfirlərinin və diplomatik nümayəndələrinin rəhbərlərini qəbul nitqindən.) [10, s.67].

6) Prezident İ.Əliyevin multikulturalizmlə bağlı nitqlərində, çıxışlarında auditoriyanın diqqətini daha önəmli məqamlara yönəltmək üçün istifadə olunan əsas üslubi-sintaktik vasitələri işləklilik dərəcəsinə görə aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

• Sintaktik paralelizm:

“İyirmi ilə yaxındır ki, Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatının üzvüdür. On ilə yaxındır ki, Azərbaycan Avropa Şurasının üzvüdür.” (26.04.2010. Prezident İ.Əliyevin Bakıda dünya dini liderləri sammitinin açılış mərasimində etdiyi çıxışından.) [10, s.57].

• Leksik təkrarlar. Qeyd etmək lazımdır ki, təhlilə cəlb edilmiş nitqlərdə və çıxışlarda leksik təkrarın bütün növlərinə - kök təkrar, anafora, epifora, anadiplo-sis, natamam təkrar, çərçivə təkrar, zəncirvari təkrar, sinonim təkrarlara müraciət edilir:

“Bu, ölkəmizi daha da gücləndirir. Ölkənin gücünü təkcə təbii sərvətlər, təbii ehtiyatlar, yaxud da ki, maliyyə imkanları müəyyən etmir.” (12.08.2011. Prezident İ.Əliyevin müqəddəs Ramazan ayı münasibətilə iftar mərasimindəki çıxışından) [10, s.67] (kök təkrar).

Yaxud:

“Çünki indi dünyada müxtəlif yanaşmalar mövcuddur, fikirlər səslənir, bəziləri deyir ki, multikulturalizm artıq ölüb, multikulturalizmin gələcəyi yoxdur.” (20.12.2011. Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin Bakıdakı Əjdərbəy məscidinin açılış mərasimində etdiyi çıxışından.) [10, s.73] (sinonim təkrar).

III Mərhələ: Mətnlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri

Prezident İ.Əliyevin multikultural çıxışlarının tədqiqinin üçüncü mərhələsi mətnlərin struktur-semantik səciyyəsinə ehtiva edir. Məhz bu aspekt nitqlərin və çıxışların qrammatik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır və natqilik elmində loqosun (məntiqi əsaslandırma) əsas elementlərindən hesab edilir. Həmin mətnlərin təşkilinin və funksional strukturunun əsas qrammatik göstəricilərini bu cür ümumiləşdirmişik:

1) Vaciblik və zərurət ifadə edən “feilin kökü+malı/məli şəkilçisi+şəxs şəkilçisi” modal konstruksiyası:

“Mən tam əminəm ki, öz dininə hörmət edən insan mütləq başqa dinlərə də hörmətlə yanaşmalıdır.” (20.12.2011. Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin Bakıdakı Əjdərbəy məscidinin açılış mərasimində etdiyi çıxışından.) [10, s.73].

2) Prezident İ.Əliyevin multikulturalizmlə bağlı nitqlərinin və çıxışlarının mətnlərinin struktur xüsusiyyətlərindən biri də xüsusi mühakimə üsulu olan deduksiyadan (ümumidən xüsusiyyətdə doğru aparıcı məntiqi əsaslandırma) müxtəlif zamanlara müraciət fonunda istifadə edilməsidir. Auditoriyanı inandırmaq məqsədilə sadəcə olaraq bəhs olunan məsələlərdən xəbərdar olduğunu deyil, eyni zamanda, onu əmələ gətirən səbəblər üzərində düşündüyünü, bu məsələnin tarixçəsi, onun digər sferalarla bağlılığı barəsində kifayət qədər məlumatla malik olduğunu nümayiş etdirmək üçün Prezident İ.Əliyev Azərbaycan dövlətinin tarixinin müxtəlif dövrlərinə və ya öz şəxsi təcrübəsinə müraciət edir:

• Azərbaycan tarixinin SSRİ-dən əvvəlki müxtəlif dövrlərinə müraciət:

“743-cü ildə tikilmiş məscid ondan sonra təbii dağıntılara, zəlzələyə məruz qalmışdı, onun bir hissəsi dağıdılmışdı, ondan sonra bərpa edilmişdir. 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən gəmaxı məscidi dağıdılmışdır, yandırılmışdır.” (20.12.2011. Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin Bakıdakı Əjdərbəy məscidinin açılış mərasimində etdiyi çıxışından.) [10, s.71].

• Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrə müraciət:

“Bildiyiniz kimi, keçən əsrin 30-cu illərində məscid dağıdılmışdır. Bütövlükdə, Sovet İttifaqı zamanında dinə qadağa qoyulmuşdur və məscidin dağılmasını əks etdirən o acı kadrlar bizim gözümüzün qabağındadır.” (12.07.2008. Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin Bibiheybət ziyarətəgah kompleksinin əsaslı yenidənqurma və geniş tikinti işlərindən sonra istifadəyə verilməsi münasibətilə nitqindən.) [10, s.41].

• Şəxsi təcrübəyə müraciət:

“2010-cu ildə də çox önəmli hadisə baş vermişdir. Dünya dinləri liderlərinin Bakıda zirvə görüşü və 2011-ci ildə birinci Forum keçirilmişdir. Artıq “Bakı prosesi” inkişaf edir və əminəm ki, bu Forumda aparılan diskussiyalar, fikir mübadiləsi, məruzələr bizim ümumi işimizə töhfə verəcəkdir.” (30.05.2013. Azərbaycan

can Prezidenti İ.Əliyevin Bakıda II Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılışındakı nitqindən.) [10, s.87].

Təhlilə cəlb edilmiş mətnlərin müqayisəli təhlili bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, “yeni tarix” Prezident İ.Əliyevin nitqlərinin və çıxışlarının əsasını təşkil edir. Bu, dövlət başçısı üçün olduqca mühüm məqamdır. Bəzi hallarda gələcək zamana nisbətən keçmiş zaman elementlərinə daha çox rast gəlinir ki, bunu Azərbaycanda multikulturalizm ənənələrinin dərin köklərə malik olmasına inandırmaq üçün istifadə edilmiş üslubi vasitə kimi qəbul etmək lazımdır.

Prezident İ.Əliyevin multikulturalizm mövzusunda etdiyi çıxışların və söylədiyi nitqlərin mətnlərinin dil-üslubi və struktur xüsusiyyətlərinin yuxarıda qeyd edilmiş rakurslardan təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin multikultural diskursunun əsasını “emosional-ekspressiv” vasitələrlə bərabər “rasional” vasitələr də təşkil edir. Rasionallıq Prezident İ.Əliyevin nitqində öz əksini müxtəlif linqvistik vasitələrlə - sadalama, dərəcələnmə, təkrarın ayrı-ayrı növləri, ritorik suallar və hipoforalar, eləcə də, nəticə etibarilə potensial auditoriyaya qüvvətli təsir göstərmək məqsədilə söyləmədə qətiyyətin propozisional ifadəsi və s. xüsusi məntiqi ifadə üslubunda tapır. Prezident İ.Əliyevin nitqində ekspressivlik isə öz ifadəsini fəal metaforik modellər və təyinlərin semantik dərəcələnməsi vasitəsilə gerçəkləşdirir. Bütövlükdə, bu vasitələr auditoriya ilə səmimi ünsiyyət effektinin yaranmasına vəsilə olur. Bütün qeyd olunan vasitələr, eləcə də, indiki zaman planında multikultural kontekstin məxsusi olaraq ümumiləşdirilməsini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin natiqlik imicinin fərdi səciyyəsi hesab etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Гаврилова М.В. Когнитивные и риторические основы президентской речи (на материале выступлений Б.Н. Ельцина и В.В. Путина). СПб.: СПбГУ, 2004, 295 с.
2. Гаврилова М.В. Репрезентация понятия «президент» в инаугурационных речах Б.Н. Ельцина и В.В. Путина // Политэкс, 2008, том 4, №, с.236-246
3. Гаврилова М.В. Некоторые черты речевого портрета первого президента России Б.Н.Ельцина // Политическая лингвистика. Серия «Теория политической лингвистики». 2012, № 4 (42), с.17-22
4. Edwards G.C. Presidential Rhetoric: What Difference Does It Make? // Beyond the Rhetorical Presidency. Texas: A&M University Press, 1996, pp.199-217
5. McGraw K.M. Manipulating Public Opinion//Understanding Public Opinion//ed. by B. Norrander and C.Wilcox. Washington: DC - CQ Press, 2002, 256 p.
6. Medhurst M.J and Aune J.A. The Prospect of Presidential Rhetoric (Presidential Rhetoric and Political Communication). Texas A&M University Press, 2008, 400 p.
7. James N., Druckman J., Holmes W. Does Presidential Rhetoric Matter? Priming and Presidential Approval // Presidential Studies Quarterly 34, No. 4 (December), 2004. University of Minnesota: Center for the Study of the Presidency, pp.755-778
8. Lakoff G. Metaphor and War: The metaphor system used to justify War in the Gulf // Honolulu: Matsunaga Institute for Peace 23, 1991, pp.25-32
9. Wodak R. *Discourse and politics. Discourse in context.* // *Contemporary Applied Linguistics* // Vol. 3. London: Bloomsbury, 2014, pp. 321-346
10. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin multikulturalizmin Azərbaycan modeli haqqında. Bakı: BMMM, 2017

Summary

Multicultural style speeches by the President of Azerbaijan İlham Aliyev

The article deals with the lexico-semantic, stylistic and structural peculiarities of İlham Aliyev's presidential speeches functioning as means of persuasion in multicultural speeches. The research is carried out in three stages: 1) main elements of speech that shape image of a state leader; 2) persuasive verbal means; 3) structural-semantic elements of the texts. Explored means make up "rational" and "emotional" elements called ethos, pathos and logos - the integral parts of persuasive speech.

Резюме

Речи мультикультурального стиля Президента Азербайджана Ильхама Алиева

В статье рассматриваются лексико-семантические, стилистические и структурные особенности речей президента Ильхама Алиева, функционирующие как средства убеждения в мультикультурной речи.

Исследование проводится в трех этапах: 1) основные элементы речи, формирующие имидж государственного лидера; 2) вербальные средства убеждения; 3) структурно-семантические элементы текстов. Изученные средства образуют «рациональные» и «эмоциональные» компонентные элементы убедительной речи, называемые этос, пафос и логос.

Laura Zərbəliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNDONEZİYADA MİLLİ İNTEQRASIYA VƏ İNDONEZİYA DİLİ

Açar sözlər: İndoneziya dili, malay dili, milli inteqrasiya

Keywords: the Indonesian language, the Malay language, national integration

Ключевые слова: индонезийский язык, малайский язык, национальная интеграция

İndoneziya dili müasir İndoneziyada milli azlıq təşkil edən malay etnosunun dili – malay dili əsasında formalaşmış və 1945-ci ildə İndoneziya müstəqillik əldə etdikdən sonra bu dil ölkənin adına uyğun olaraq *İndoneziya dili* adlandırılmışdır. Ona görə də müstəqillikdən əvvəlki dövrlərdən bəhs edərkən bu dili *malay dili* adlandırırlar. Yüzlərlə etnosun və dilin vətəni olan İndoneziyada milli dil və dövlət dili kimi məhz azlıq təşkil edən malay etnosun dilinin seçilməsi onun uzun müddət ərzində *lingua franca* funksiyasını yerinə yetirməsi ilə əlaqədardır.

İndoneziya post-kolonial ölkələr arasında yerli dillərdən birini milli dil kimi elan etmiş yeganə ölkədir və bu, onun çox cəsarətli addımı hesab edilir [10]. İndoneziya dili ölkədə birlik və bütövlüyün formalaşmasında çox böyük rol oynamış [4, s.15], müstəmləkəçilərə qarşı mübarizədə ölkədəki bütün xalqların birlik dili olmuşdur [1, s.14].

Hələ XX əsrin 70-ci illərində Y.A.Kondraşkina [5, s. 81-82] İndoneziya dilinin milli inteqrasiyada əhəmiyyətini belə qiymətləndirmişdir: “Hazırda İndoneziya dili siyasi və inzibati həyatın, ədəbiyyat, mətbuat, radio, kino, televiziya, elm və təhsilin dilidir, iqtisadi, hərbi, hüquq və mədəniyyət sahələrində də ünsiyyət vasitəsidir. Bu dil şəxsi yazışmada getdikcə daha çox istifadə olunur və daha çox qarışıq nigahlı ailələrdə əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Lakin indoneziyalıların əksəriyyəti üçün yerli dillər ana dili funksiyasını yerinə yetirməkdə davam edir və həmin dillərin istifadəsi məişətdə və şifahi xalq yaradıcılığında, hətta bəzi təcrid olunmuş ərazilərdə də inzibati dairələrdə üstünlüyə malikdir. İkidilliliyin yayılması, yəni əhalinin həm İndoneziya dilində, həm də yerli dillərdən birində danışması ölkənin dil şəraiti üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. Bütün əhalinin İndoneziya dili ilə əhatə edilməsi problemi həm dövlət, həm də cəmiyyət üçün aktualdır, çünki burada vahid dil – İndoneziya dili çoxsaylı İndoneziya xalqlarının vahid İndoneziya millətinə inteqrasiya etməsi üçün bir vasitə kimi çıxış etmişdir.” Lakin son statistik göstəricilər İndoneziya dilinin əhatə dairəsinin keçən əsrin sonu ilə müqayisədə sürətlə genişləndiyini və qısa zaman ərzində bütün ölkə əhalisinin bu dili mənim-səyəcəyini deməyə əsas verir.

Çoxmillətli və çoxdilli İndoneziyada milli dil və dövlət dili kimi məhz malay/İndoneziya dilinin seçilməsinin obyektiv səbəbləri vardır.

Malay dili Srivicaya dövründən ticarət dili kimi istifadə olunmuş və ticarət əlaqələrində müxtəlif millətlərin nümayəndələri üçün *lingua franca* funksiyasını yerinə yetirmişdir. Digər tərəfdən, o, İndoneziya dilləri arasında qrammatik struktur baxımından daha sadədir. Bundan başqa, ölkə ərazisində malay dili uzun bir

dövr ərzində ticarət dili kimi artıq böyük kütlənin dilinə çevrilmiş olduğundan müxtəlif etnoslar arasında münafişələrə səbəb olmayacaq və ayrışdırıcılıq yaratmayacaqdı [4, s.3-4]. N.A.Simoniyanın yazdığına görə, həmin dövrdə malay dilində İndoneziya əhalisinin yalnız 6-7%-i (Sumatranın şərq sahilinin sakinləri olan malaylar, Kalimantanın sahilələri ərazilərində yaşayan etnoslar, o cümlədən palembanqlılar, cambililər, riaulular və başqaları) danışdı [1, s.12].

Lakin inkişaf edərək milli dil, dövlət dili kimi kodifikasiya edilmiş, sabitləşmiş müasir İndoneziya dili indi bazasında formalaşdığı həmin malay dilindən çox fərqlənir. Bu, zaman, siyasi, sosial-mədəni amillər və elm və texnologiyanın inkişafı kimi amillərin təsiri ilə izah edilə bilər.

İndoneziya (malay) dilinin makrovasitəçi dilə çevrilməsi prosesi tədricən baş vermişdir. Əvvəlcə o, *lingua franca* kimi ticarət əlaqələri səviyyəsində müxtəlif etnik qruplara xidmət etsə də, tədricən öz işlənmə dairəsini genişləndirirdi. Malay dili koynə funksiyasını İndoneziya milli müstəqillik əldə etməzdən çox-çox əvvəl yerinə yetirirdi. Lakin onun millətlərarası ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi üçün hələ əlverişli şərait yaranmamışdı. Savadsızlığın yüksək həddə olması, əhalinin əksər hissəsi üçün təhsilin əlçatmazlığı, mədəni səviyyənin aşağı olması, müstəmləkəçilərin yürütdüyü dil siyasəti kimi səbəblər malay dilinin daha geniş arealda yayılmasına mane olurdu. Bunun nəticəsi kimi, malay dilindən hələlik əsasən sahilboyu ərazidə yaşayan əhali və müxtəlif etnosların məskunlaşdığı şəhərlərdə sakinlərin yalnız müəyyən qismi istifadə edirdi. Yuxarı təbəqədən olan ailələr holland dilində danışmağa üstünlük verir, kənd əhalisi isə yerli dillərdən istifadə edirdilər [3, s.95-96].

A.B.Belenkiyin qeyd etdiyi kimi, “Budi Utomo”, “Sarekat Islam” və digər siyasi təşkilatların yaradılması üçün keçirilən konqreslərdə malay dilindən istifadə edilmişdir. Sonralar bu dil onların işçi dilinə çevrilmişdir. Pamançak Nazirin yazdığına görə, 1928-ci ildə İndoneziya gənclərinin keçirdiyi və ölkənin müxtəlif ərazilərindən ayrı-ayrı xalqların nümayəndələrinin və müxtəlif siyasi fikirli şəxslərin iştirak etdiyi konqresdə “İndoneziyanın müstəqilliyinin və azadlığının qaytarılması tələbləri ilə yanaşı, İndoneziya *vahid bayraq və İndoneziya xalqı üçün vahid dil olan İndoneziya dili* ilə vahid milləti təmsil etməlidir” kimi fikirlər səsləndirilmişdir [1, s.14]. 1933-cü ildən malay dili gənc yazıçıların əsərləri vasitəsilə daha geniş yayılmağa başlamışdır. 1945-ci ildə İndoneziya Respublikasının konstitusiyasının 36-cı maddəsi ilə İndoneziya dili dövlət dili kimi təsdiq edilmişdir [4, s.5].

Milli azadlıq hərəkatının güclənməsilə İndoneziya dili azadlıq uğrunda mübarizədə xalqların birləşməsində bir vasitə kimi çıxış etməklə xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Müstəqilliyin və İndoneziya dilinin dövlət dili elan olunması bu dilin inkişafına və yayılmasına güclü təkan verdi. Lakin müstəqillik dövrünün əvvəllərində İndoneziya dili hələ kifayət qədər yayılmamışdı, çünki ölkənin uzaq ərazilərdə olan əhalisi ümumi sosial-iqtisadi sistemə, milli daxili bazara və vahid ümumdövlət kommunikasiya prosesinə cəlb olunmamışdı. Eyni zamanda kütləvi informasiya vasitələri kifayət qədər inkişaf etməmişdi, savadsızlıq yüksək həddə qalmaqda davam edirdi, məktəb yaşlı uşaqların xeyli hissəsi təhsildən kənar qalmışdı [3, s.96].

Y.V.Maretin indoneziyalı və əcnəbi alimlərin apardıqları tədqiqatlara əsaslanaraq 50-ci illərdə İndoneziyada yerli əhali ilə heç də həmişə İndoneziya dili vasitəsilə ünsiyyət saxlamağın mümkün olmadığını qeyd edir. Yalnız 70-ci illərdə radio və televiziya yayımının inkişafı və əhatə dairəsinin genişlənməsi, məktəblərin və ali təhsil müəssisələrin sayının artması, qəzet və jurnalların tirajının çoxalması və savadsızlıq əleyhinə aparılan mübarizə nəticəsində İndoneziya dili daha çox əhalinin ünsiyyət vasitəsinə çevrilməyə başladı. Başqa sözlə, onun mövqeyi yalnız şaquli şəkildə deyil (ictimai fəaliyyət dairələrində istifadə edilməklə), həmçinin üfüqi şəkildə (ərazi baxımından yayılması və bu dildə danışanların sayı nəzərdə tutulur) möhkəmlənirdi [3, s.96].

70-ci illərdə indoneziyalı tədqiqatçı H.Abas İndoneziya əhalisinin 1981-ci ildə 49,66%-nin, 1991-ci ildə 59,47%-nin, 2001-ci ildə 69,01%-nin İndoneziya dilində danışa biləcəyini və yalnız 2041-ci ildə ölkə əhalisinin bütünlüklə dövlət dilinə yiyələnmiş olacağını proqnozlaşdırmışdı [3, s.96-97]. Lakin Y.A.Kondraşkinanın 80-ci illərdə verdiyi proqnoza görə, XXI əsrin ortalarında belə, bütün ölkə əhalisinin İndoneziya dilinə yiyələnməsi mümkün deyildir, çünki bu dili bilmə səviyyəsi müxtəlif olacaq (cəmiyyətin sosial cəhətdən aktiv təbəqəsi adətən ümummilli ünsiyyət dilinə daha sürətlə yiyələnir və kənd əhalisi və digərləri ilə müqayisədə bu dildən daha tez-tez istifadə edir) və əhalinin əksər hissəsi üçün İndoneziya dili əvvəlki kimi ikinci dil olaraq qalacaqdır. Ən yaxşı halda isə, demək olar ki, bütün əhali ikidilli ola bilər [3, s.96-97]. 2003-cü ildə amerikalı tədqiqatçı R.Enqlbretson İndoneziya hökumətinin 2041-ci ilə qədər bütün ölkə əhalisinin İndoneziya dilində danışacağını iddia etdiyini qeyd edirdi [7].

80-ci illərdə İndoneziya əhalisinin təxminən yarısının İndoneziya dilini bilməsi və onun ən mühüm ünsiyyət dairələrində istifadə olunması faktları nəzərə alınarsa, bu dili haqlı olaraq ümummilli ünsiyyət dili və ya makrovasitəçi dil adlandırmaq olar. Alman alimi U.Kratsın fikrincə, 70-ci illərdə İndoneziya dilinin makrovasitəçi dil funksiyasını yerinə yetirməsi faktı artıq heç bir şübhə doğurmurdu. Həmin illər Dil İnkişafı və Quruculuğu üzrə Milli Mərkəzin rəhbəri olmuş A.Halimin dediklərinə görə isə, İndoneziya dilinin başqa dillə əvəz olunmasına ehtiyac duyan belə, olmamışdır [3, s.97].

2010-cu ildə keçirilmiş siyahıyaalmaya görə, İndoneziyanın beş yaşdan yuxarı əhalisinin yalnız 19,9%-i gündəlik ünsiyyətdə İndoneziya dilindən, qalan 79,5%-i yerli dillərdən və 0,3%-i isə əcnəbi dillərin birindən istifadə edir. 1990-cı ildə əhalinin yalnız 10,7%-nin gündəlik ünsiyyətdə İndoneziya dilindən istifadə etməsi nəzərə alınarsa, İndoneziya dilinin gündəlik ünsiyyətdə istifadəsinin getdikcə genişləndiyini, yəni iyirmi il ərzində bu rəqəmin iki dəfə artdığını demək olar. Lakin İndoneziya dilinin məişətdə geniş istifadəsi əyalətlərin heç də hamısında eyni deyildir. Yalnız Cakarta Xüsusi Əyaləti (90,7%), Qərbi Papua (69,7%), Riau arxipelaqı (58,7%), Şimali Sumatra (55,6%) və Şərqi Kalimantan (53,5%) kimi əyalətlərdə əhalinin böyük hissəsi gündəlik ünsiyyətdə İndoneziya dilindən, qalan 28 əyalətdə isə yerli dillərdən istifadə edir [9].

Mərkəzi Statistika İdarəsinin məlumatına görə [8], 1994-cü ildə 7-12 yaş arasında olan uşaqların 94,06%-i, 13-15 yaş arasında olan uşaqların isə 72,39%-i təhsilə cəlb olunmuşdu, 2016-cı ildə isə bu göstərici müvafiq olaraq 98,98% və

94,79% olmuşdur. Ölkədə savadlılıq dərəcəsi haqqında olan məlumat isə aşağıdakı kimidir: 1994-cü ildə 10 yaşdan yuxarı uşaqların 12,74%-i, 15 yaşdan yuxarı olan uşaqların 14,84 %-i, 15-44 yaş arasında olanların 6,90 %-i, 45 yaşdan yuxarı olanların 36,06%-i savadsız olmuşdursa, 2016-cı ildə isə bu göstərici müvafiq olaraq 4,19%, 4,62%, 1,00%, 11,47% olmuşdur.

İndoneziya məktəblərində tədris İndoneziya dilində aparılır. Yuxarıda verilmiş statistik göstəricilər əsasında demək olar ki, əhalinin böyük əksəriyyəti təhsil ala bilir və yalnız çox az hissəsi savadsızdır. Bundan başqa, burada əhalinin yerli dillərdə deyil, məhz İndoneziya dilində yayımlanan televiziya və radio verilişlərinə daha böyük maraq göstərməsi də müşahidə edilir. Bu faktları nəzərə alsaq, İndoneziya dilini qısa zaman ərzində bütün ölkə əhalisinin mənimsəyəcəyi barədə proqnozların özünü doğrulda biləcəyini ehtimal etmək olar.

İnteqrasiya prosesləri hər bir ölkədə müxtəlif intensivlik dərəcəsinə və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur. Bu, bir sıra səbəbdən – əhalinin etnik tərkibi, daxili iqtisadi əlaqələrin inkişafı, təcrid olunmuş ərazilərdə yaşayan xalqın mədəniyyət səviyyəsi, dövlət dilinin əhalini əhatə etmə dərəcəsi və s. amillərdən asılıdır [3, s. 97].

Müxtəlif etnik qrupların inteqrasiya proseslərinə cəlb olunması problemi daxili iqtisadi əlaqələrin güclənməsi və milli bazarın yaranması və inkişafı ilə sıx bağlıdır [3, s. 97]. Hələ XX əsrin 60-cı illərində N.A.Simoniya [6, s.101] qeyd edirdi ki, milli iqtisadiyyatın yaradılması birlik üçün həlledici rol oynayan şərtlərdən biridir, çünki o, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsinə, bununla da İndoneziyanın müxtəlif etnosları arasında sabit iqtisadi birliyin yaranmasına gətirib çıxarır.

Y.V.Maretinə görə, milli inteqrasiya prosesləri başlıca olaraq iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən asılı olur. Daxili bazarın güclənməsi İndoneziya xalqları arasında ərazi baxımından mədəni və digər əlaqələrin möhkəmlənməsinə yardım edə bilər. Onun fikrincə, 70-ci illərdə İndoneziyada ümummilli vahid daxili bazarın yaranmasının əlamətləri belə, mövcud olmamışdır. İndoneziya sosioloqu və tarixçisi Sucatmoko da qeyd edirdi ki, vahid ümummilli daxili bazarın olmadığı şəraitdə İndoneziya cəmiyyəti üzvi şəkildə birləşməmiş cəmiyyət olaraq qalacaqdır. Hətta vahid dilin mövcud olması belə, milli inteqrasiyanı xeyli ləngidir və mürəkkəbləşdirir [3, s.98].

70-80-ci illərdə vahid iqtisadi sistemin olmaması yalnız İndoneziyada deyil, inkişaf etməkdə olan digər ölkələr üçün də xarakterik olmuşdur. Ona görə də həmin ölkələrdə vətəndaşlıq hissələrinin formalaşmasında maraqlı olan hakim dairələr inteqrasiyanın mədəni-ideoloji amillərinə böyük əhəmiyyət vermişlər. Onlardan biri etnoslararası rəsmi ünsiyyət vasitəçisi funksiyasını yerinə yetirən dil amilidir [3, s.99]. Vahid dil İndoneziya üçün yalnız siyasi birliyin möhkəmləndirilməsi və sabit dövlət birliyinin yaradılması baxımından deyil, həmçinin iqtisadi quruculuq baxımından zəruri olmuşdur. Dil birliyi vahid millətin formalaşdırılması baxımından onun bəlkə də ən mühüm tərəfidir. Bununla yanaşı, vahid İndoneziya dili daha az inkişaf etmiş xalqların (dayak, toraca, batac, kubu və papualıların) digər İndoneziya xalqlarının daha yüksək mədəniyyətinə, eləcə də dünya mədəniyyətinə qovuşmasında da mühüm rol oynamışdır [6, s. 136].

Yeni rejim dövründə hökumət orqanları obyektiv və subyektiv səbəblərdən dil problemlərinə böyük əhəmiyyət verməmişdir. Həmin dövrdə ölkədəki siyasi

vəziyyət hələ stabilləşməmişdi, ağır iqtisadi vəziyyət isə dil problemlərini həll etmək üçün vəsait ayırmağa imkan vermirdi. Bununla yanaşı, hakimiyyətə gəlmiş hərbcilər dil siyasəti həyata keçirməkdə təcrübəsiz və ümumiyyətlə, belə problemləri dərk və həll etməkdən uzaq idilər. Bir çox elm və ədəbiyyat xadimləri represiyalar nəticəsində fiziki olaraq məhv edilmiş, digərləri isə bu fəaliyyətdən məcburi şəkildə uzaqlaşdırılmışdı. Lakin tezliklə hakim dairələr çoxmillətli İndoneziya dövlətinin sosial-siyasi inteqrasiyasının gücləndirilməsi prosesində milli dil siyasətinin mühüm olduğunu anladı [5, s.84].

Həmin dövrdə İndoneziya alimləri də milli inteqrasiya vasitəsi kimi çıxış edən İndoneziya dilinə diqqət yetirməyə başlamışdılar [3, s.99]. 1945-1965-ci illərdə yalnız bir ümummilli dil seminarı keçirilmişdisə, 1966-cı ildən sonra belə seminarlar, simpoziumlar müntəzəm şəkildə keçirilirdi. Seminarlarda İndoneziya dilinin inkişafı və standartlaşdırılması, tədrisi, yerli dillərin vəziyyəti və inkişafı, İndoneziya dilinin təbliğində kütləvi informasiya vasitələrinin əhəmiyyəti kimi müxtəlif mövzular müzakirə edilirdi. 1966-cı ildə Cakarta İndoneziya dili və ədəbiyyatı məsələləri ilə bağlı keçirilmiş simpoziumda məruzələr yalnız İndoneziya dilinin problemlərinə deyil, həmçinin onun yerli dillərlə qarşılıqlı əlaqəsinə həsr edilmişdi. Simpoziumda məktəb qrammatikalarından birinin müəllifi olan İ.R.Pucaviyata ikidilli uşaqlarla əlaqədar tədris problemlərindən danışaraq qeyd edirdi ki, əsas məsələ bir tərəfdən müxtəlif xalqların milli hissələrinə toxunmamaq, digər tərəfdən isə “dildə İndoneziyanın birliyinin zəiflədilməsinə yol verməməkdir”. [5, s.92].

1975-ci ildə dil siyasətinə həsr olunmuş seminarda İndoneziya dilinin iki əsas funksiyası – milli dil və dövlət dili funksiyaları müəyyənləşdirildi. Hesab edilir ki, İndoneziya dili 1928-ci ildə məşhur “Gənclər andı”ndan sonra milli dil, 1945-ci ildə isə dövlət dili statusu qazanmışdır [3, s.99].

N.A.Simoniyaya görə, ümumindoneziya millətinin formalaşması prosesinin sürətlənməsinə İndoneziya dili milli dil kimi ciddi təkan vermiş bir amil olmuşdur və onun yaranması İndoneziya millətinin formalaşması ilə paralel şəkildə baş vermişdir [1, s.11-12]. Sukarno hökuməti İndoneziya dövlətinin birliyi uğrunda mübarizə apararaq hər vəchlə vahid İndoneziya millətinin varlığını təbliğ etməklə məqsədli şəkildə İndoneziya dilinin əhəmiyyətinin artmasına təkan vermiş, lakin eyni zamanda bilərəkdən yerli dillərin inkişafını ləngitmiş, onların problemlərini gizlətməmişdir [2, s.178].

Milli dil kimi İndoneziya dili milli fəxrin və milli özünüdərkə simvolu, milli birlik üçün vasitə və mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsidir. Dövlət dili kimi isə o, aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: 1) ölkənin rəsmi dili, 2) təhsil müəssisələrində vasitəçi dil, 3) planlaşdırma, inkişaf və idarəetmə məqsədilə ümummilli səviyyədə rəsmi dil, 4) mədəniyyətin inkişafı etdirilməsi, elm sahəsi və müasir texnologiyanın istifadəsi üçün rəsmi dil [4, s.5].

Müstəqilliyin ilk dövrlərində İndoneziyada vahid iqtisadi sistemin olmaması problemi milli inteqrasiya prosesinin inkişafını ləngitdiyindən hakim dairələr vətəndaşlıq hissələrini aşılamaq məqsədilə inteqrasiyanın mədəni-ideoloji amillərindən biri olan dil amilinə böyük diqqət göstərməyə, çoxmillətli İndoneziya cəmiyyətində İndoneziya dilinin milli kimliyi əks etdirə bilməsinə çalışmışlar. Onların bu söyləri uğurla nəticələnmişdir. Ölkədə milli inteqrasiya vasitəsi kimi İndonezi-

ya dilinin seçilməsi isə təsadüfi olmamışdır. Bu dil çoxmillətli, çoxdilli İndoneziyada uzun müddət *lingua franca* funksiyasını yerinə yetirmiş və müstəqillik uğrunda birlik və bütövlüyün simvolu olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Андреев Г.А. Индонезийское государство. Проблема единства и автономии. Москва: Наука, 1974.
2. Зарубежный восток: языковая ситуация и языковая политика. Москва: Наука, 1986.
3. Кондрашкина Е.А. Индонезия: языковая ситуация и языковая политика. Москва: Наука, 1986.
4. Hikmat Ade, Solihati Nani. Bahasa Indonesia. Jakarta: PT Grasindo, 2013.
5. Республика Индонезия. Политика, экономика, идеология (1965-1977). Москва: Наука, 1978.
6. Симония Н.А. Буржуазия и формирование нации в Индонезии. Москва: Наука, 1964.
7. Dakan Myles Louis. The Indonesian Language as a Result of Wider Communication// https://www.swarthmore.edu/sites/default/files/assets/documents/linguistics/2010_MylesDakan.pdf, 2010.
8. Indikator Pendidikan, 1994-2016. Badan Pusat Statistik. <http://demografi.bps.go.id>.
9. Kewarganegaraan, Suku Bangsa, Agama, dan Bahasa Sehari-hari Penduduk Indonesia. Hasil Sensus Penduduk 2010. Badan Pusat Statistik // <http://demografi.bps.go.id>
10. Paauw S. One land, one nation, one language: An analysis of Indonesia's national language policy. University of Rochester Working Papers in the Language Sciences, 5(1), 2-16, 2009 // <http://www.sas.rochester.edu/cls/assets/pdf/working/Paauw.pdf>

Summary

National Integration in Indonesia and the Indonesian Language

This article deals with the role of the Indonesian language in the national integration in Indonesia. During the early years of independence there were no signs of a single economic system in Indonesia. Therefore, in order to develop a sense of citizenship, the ruling circles were trying to draw people's attention to the language factor – a cultural-ideological factor, and to make the Indonesian language unite all the ethnicities populating the country. Those efforts were successful; however, the Indonesian language was not chosen accidentally as a means of national integration in the country. This language had long functioned as a *lingua franca* in multi-ethnic and multilingual Indonesia and had been a symbol of unity and integrity.

Резюме

Национальная интеграция в Индонезии и индонезийский язык

В статье рассматривается роль индонезийского языка в национальной интеграции в Индонезии. Так как в первые периоды независимости в Индонезии отсутствовала единая экономическая система, правящие круги с целью привить народу чувства гражданства старались обращать особое внимание на языковой фактор, являющий собой один из культурно-идеологических факторов, превратить индонезийский язык в нечто объединяющее все этносы, населяющие эту страну. Их усилия принесли ожидаемые плоды. Индонезийский язык был выбран не случайно в качестве средства национальной интеграции в стране. Этот язык в течение длительного времени выполнял функцию *lingua franca* в многонациональной и многоязычной Индонезии и был символом единства и целостности

Ханым Халилова
Азербайджанский университет языков

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБОРОТЫ В ЯПОНСКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: frazeoloji ifadə, onomatopeya, frazeologiya

Keywords: phraselogical unit, onomatopeya, phraseology

Ключевые слова: фразеологический оборот, ономатопея, фразеология

Фразеологические обороты – это устойчивые сочетания слов, которые следует понимать не в прямом, а в переносном смысле. Например, если говорят «у неё горят щёки», это означает, что девочка покраснела, а не то, что у неё на щеках полыхает огонь. Фразеологические обороты, или же фразеологизмы, как их иначе называют, являются неотъемлемой частью языка. Фразеология - это одна из наиболее интересных, но и сложных сфер для восприятия. Из-за того, что фразеологизм зачастую невозможно перевести дословно, так как в этом случае теряется смысл, изучающие иностранный язык могут сталкиваться со сложностями при переводе или же в понимании того или иного фразеологического оборота. Порою нелегко подобрать подходящий эквивалент иноязычному фразеологизму в родном языке. Они придают языку яркую эмоциональную окраску.

Фразеологизмы - это те самые фразеологические единицы, с помощью которых японцы описывают свою повседневную жизнь. Следует особо отметить, что японский язык является родным для подавляющего большинства более чем 125-миллионного населения Японии.

Несмотря на тот факт, что японский и китайский языки никак не связаны между собой генетически, японская система письменности уходит корнями к китайскому письму. В VI в. Японией были заимствованы китайские иероглифы, и в результате этого заимствования современная японская письменность имеет сложную структуру, в которой используются китайские иероглифы в сочетании со знаками двух слоговых алфавитов. Дальнейшее развитие японской культуры и литературы привело к созданию и распространению азбук хирагана и катакана. Это послужило толчком тому, что на современном этапе в японском языке сосуществуют три вида письменности и этот стиль смешанного письма принято называть 仮名交じり *kanamajiri* [1, с.3].

Хирагана- это японская слоговая азбука, одна из составляющих японской письменности наряду с катаканой и кандзи. Хирагана используется для слов, в записи которых нет кандзи, включая частицы, такие как から *kara* («из, от, с»), и суффиксы, например, さん *~san* («господин», «госпожа»). Окончания глаголов и прилагательных также записываются хираганой: в слове 食べました «*tabemashita*» (глагол «есть, принимать пищу» в прошедшем времени) так пишутся слоги べ *be*, ま *ma*, し *shi*, た *ta*. Хираганой был записан последний слог корня слова – это обычно для глаголов.

Катакана - графическая форма японской слоговой азбуки – каны. Для катаканы характерны короткие прямые линии и острые углы. Современное её использование сводится преимущественно к записи слов неяпонского происхождения. Также распространено использование катаканы для записи названий животных и растений, а также в качестве стилистического приёма в художественных произведениях. Хирагана и катакана вместе составляют систему каны, в которой один символ выражает один краткий слог.

Начиная с 8 в. японский язык заимствовал слова из китайского языка. Этот процесс продолжался главным образом до XIX в. Затем заимствования продолжились уже и из английского языка. Этот процесс охватывал период с начала XX в. На современном этапе большая часть ученых склонна к мнению, что синтаксически японский язык можно сопоставить с алтайскими языками, но не стоит забывать и о том, что японский язык также лексически и морфологически находился под сильным влиянием малайско-полинезийской (австронезийской) семьи южных языков.

Значительную часть фразеологических оборотов японского языка составляют выражения, в составе которых прослеживается ономотопея. Ономотопея - это слово, являющееся звукоподражанием, возникшим на основе фонетического уподобления неречевым звукокомплексам. Чаще всего ономотопеической является лексика, прямо связанная с существами или предметами – источниками звука. Примерами могут послужить нижеперечисленные:

- ばりばり かむ baribari kamu – грызть с хрустом
 びりびり かんじる biribiri kanjiru – остро чувствовать
 ぼそぼそ はなす bosoboso hanasu – говорить приглушенным голосом
 ぶらぶら あるく burabura aruku – идти не спеша
 ぼたぼた たれる botabota tareru – капать [2, с.5-13].

В перечисленных оборотах семантику определяет следующий за ономотопеей глагол, сама же ономотопея вносит дополнительный оттенок в значение, которое передается. Однако порою встречаются и одиночное использование ономотопеи. Например, がぶがぶ gabugabu – большими глотками, ひかひか pikarika – сверкать, どきどき dokidoki – учащенно бьется. Фразеологические обороты японского языка также дифференцированы стилистически. Большинство оборотов могут использоваться как в устной, так и в письменной речи. В случае, когда фразеологический оборот может использоваться лишь в книжной речи, он помечается как «кн.», что свидетельствует о строгом разграничении книжной и письменной речи. Например, びせんのみ - bisenno mi кн. «тело низов»- человек простого происхождения. Наряду с этим в японском языке также используются фразеологические обороты с пометкой «буд.», которая свидетельствует об использовании данного оборота в буддизме. Например, ごうがにえる- gou ga nieru- буд. «карма варится»- выходить из себя. Далее следуют фразеологические обороты, в которых используется прием замены омонимов. Эта замена делается для достижения еще большей экспрессивности, а порою чтобы получить эффект комичности.

Например, *あいさつよりえんさつ*- *aisatsu yori ensatsu*- «по сравнению с приветствием купюры (лучше)», в качестве аналога в русском языке можно привести «Спасибо на хлеб не намажешь». В этом фразеологическом обороте обыгрываются омонимы *さつ*- *satsu* (фраза приветствия) и *さつ*- *satsu* (счетный суффикс для купюр) [3]. В японском языке также существуют фразеологические обороты, в которых неодушевленные существительные сочетаются с глаголами, не имеющими эквивалента в русском, азербайджанском языках. Например, *わらいをうかべる*- *warai o ukaberu*- «пускать плавать смех»- засмеяться, *がんをかける*- *gan o kakeru*- «вешать молитву»- вознести молитву. В некоторых фразеологических оборотах также можно встретить китайские иероглифы, не встречающиеся в современной речи: *わがものにすゝる*- *wa ga mono ni sugu*- «сделать своей собственностью»- приобрести, овладеть. В приведенном примере использовано китайское слово *わ* (我-*wa*)- «я, мой». В повседневной речи это слово практически не используется, его часто заменяет *私*- *watashi*- я.

При кажущейся несхожести японского языка с другими иностранными языками, порою можно выявить полное или же частичное совпадение фразеологических оборотов. Примером могут послужить следующие выражения: *ばしやうまのようにはたらく*-*bashauma no youni hataraku*- «работать как ломовая лошадь», *ぎしんあんきをしようず*- *gishin anki o shouzu*- «воображаемые страхи рожают чертей»- у страха глаза велики, *じぶんのめをうたがう*- *jibun no me o utagau*- «сомневаться в своих глазах»- не верить своим глазам [4].

В течение веков фразеология японского языка развивалась под влиянием широкого круга социальных, политических, культурных, а также и экологических факторов. До революции Мейджи, то есть до 1868-го года на развитие японской фразеологии, да и полностью японской культуры и литературы огромное влияние оказывали Китай и буддизм. Но начиная с середины 19-го века значительное воздействие на культуру и язык стали оказывать западные течения. И это воздействие продолжается до сих пор.

Литература:

1. Мигдальская В.И. и др. Идиоматические сочетания из четырех иероглифов. Учебно-методическое пособие: Одесса, 2012
2. Мигдальская В.И. и др. Идиомы Пословицы Афоризмы. Учебно-методическое пособие: Одесса, 2012
3. *コンサイス 外来語辞典* (Краткий словарь заимствованных слов), Токио, 1972
4. Японско-русский фразеологический словарь. Около 4000 фразеологических единиц / С.А. Быкова. 2-е изд. М., 2007

Xülasə

Yapon dilində frazeoloji ifadələr

Bu məqalədə yapon dilində istifadə olunan frazeoloji ifadələr tədqiq edilir. Onomatopeya prosesi nəticəsində yaranan frazeoloji birləşmələr xüsusi qeyd olunur, yapon dilindəki frazeoloji ifadələrin əsas yaranma yolları və istifadə qaydaları araşdırılır və göstərilir.

Summary

Phraseological unit in Japanese language

Phraseological units used in the Japanese language are investigated in this article. This article especially deals with phraseological units which are formed in the process of onomatopoeia . Ways of forming Japanese phraseological units and their use in speech are specifically attempted to investigate in this article

Azadə Mikayılova
Azərbaycan Dillər Universiteti

LEKSİK SİNONİMLƏR VƏ ONLARIN FUNKSİONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: sinonim, kontekst, emosional-ekspressiv çalar

Keywords: synonyms, context, emotional-expressive features

Ключевые слова: синонимы, контекст, эмоционально-выразительный оттенок

Sinonimlər lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən və qoruyub saxlayan nitq vahidləridir. Eyni məfhumu rəngarəng üslubi boyalar və çalarlarla ifadə edən sinonimlər nitqin ən zəruri və mənalı leksik-üslubi vasitələri hesab edilir. Müxtəlif üslubi qaynaqlar hesabına, yəni ədəbi norma, xalq danışığı ünsürləri, alınmalar, arxaizmlər, frazeologizmlər, idiomatik vahidlərdən təşkil olan sinonim cərgələr nitq yaradıcılığının, xüsusilə də bədii ədəbiyyatın sonsuz ifadə imkanları sahəsidir. Sinonimlərdən ustalıqla istifadə etmə məharəti bədii ədəbiyyatın dilini zənginləşdirir, onu canlı və mənalı edir, təsvir olunan hadisələri böyük incəlik və zərifliklə verməyə imkan yaradır, nitqin emosional təsirini artırır, yazıçını cansıxıcı təkrardan xilas edir. Bu isə yazıçıdan böyük ustalıq və zəhmət tələb edir.

Mövcud dilçilik ədəbiyyatında sinonimlərə verilən təriflər çox müxtəlifdir. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1) Sinonimlər mənaca eyni deyil, yalnız oxşar olan sözlərdir [6, s.195].

2) Sinonimlər öz mənalарına görə yaxın və ya oxşar olub, eyni mənanı ifadə edən, lakin bir-birlərindən məna çalarlıqları (ideoqrafik və ya məna sinonimləri) və üslubi rəngarəngliyi (üslubi sinonimlər) ilə və ya hər ikisi ilə fərqlənən sözlərdir [8, s.84-85].

3) Sinonimlər gerçkliyin eyni əşya, hadisə, əlamət və ya hərəkəti ilə bağlı olan, lakin onu müxtəlif formalarda adlandıran semasioloji hadisədir. Sinonimlər müxtəlif münasibətlərdə eyni bir əşyanın adı olub, səs tərkiblərinə görə fərqlənən və bütövlükdə öz oxşarlığını saxlayan sözlərdir. Məna ümumiliyi və üslub çalarlığı sinonimlərin əsas xüsusiyyətləridir [3, s.45].

Göründüyü kimi, sinonimlərə verilən təriflərin hamısında bir oxşarlıq vardır ki, o da məna ümumiliyidir. Bu ümumiləşdirici məna sinonimləri xarakterizə edən amillərdən biridir. Məna ümumiliyi adı altında sinonimlərin bir məfhum ifadə etmələri nəzərdə tutulur. Mənaca yaxın, formaca müxtəlif sözlər bir məfhumu ifadə etmələri baxımından birləşir. Sinonimlərdə ümumi olan əşya deyil, məfhumdur. Eyni məfhumu müxtəlif çalarlarla ifadə etdiyi üçün sinonimlər çoxcəhətlidir və buna görə də onların məna fərqlərini aşkar etmək çətindir. Məna çalarlarına malik olan sinonimlər öz mənalарı ilə deyil, məna incəlikləri ilə bir-birindən fərqlənir. Sinonimlərin semantik meyarı həmin sözlərin eynimənalı və ya əksər hallarda məna çalarlıqlarına malik olmasıdır. Məsələn, *homeless-disinherited-displaced – evsiz* [15] sözləri bir ümumi məna-məfhum ifadə etdikləri üçün sinonim münasibətdədir. Bunlar bir-birindən işlənmə yerinə və üslubi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Sinonimlərin üslubi mahiyyətini daha düzgün öyrənmək, üslubi məqamlarını aydın təsəvvür etmək üçün onların növlərini, tiplərini üslubi xüsusiyyətləri ilə birgə nəzərdən keçirmək faydalı olar.

O. S. Axmanova sinonimləri aşağıdakı kimi təsnif edir [7, s.397]:

1) mütləq, 2) qrammatik, 3) ideoqrafik, 4) nisbi, 5) sintaktik, 6) üslubi

İ.V. Arnold sinonimlərin leksik, üslubi, ideoqrafik, kontekstual və ya kontekstdən asılı, nisbi və mütləq növləri olduğunu qeyd edir [6, s.202].

Sinonimlərin əsas qismi leksik xarakterlidir. Leksik sinonimlər mənaca fərqli əlamətlərə malikdir, əşya və hadisələrin adı, xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Leksik sinonimlər eyni nitq hissəsinə aid olan, müxtəlif formalı, mənaca bir-birinə yaxın sözlərdir. Məs: *quiet-silent-peaceful-calm-shy* – *sakit-səssiz-dinc-utancaq*; *tidy-neat-clean* – *səliqəli-təmiz* [15] və s. eyni nitq hissəsinə aid müxtəlif formalı sözlərdir. Leksik sinonimlərin əsas vəzifəsi fikrin dəqiq və ifadəli olmasına xidmət etməkdir. Bəzən leksik sinonimləri üslubi sinonimlərdən fərqləndirmək olmur. Çünki leksik sinonimlər də bir-birindən emosional-ekspressiv çalarına görə ayrılır. Sinonimlər yalnız bəzi xüsusi distributiv şərtlər altında mənaca oxşar olurlar. Bəzən sözün mənası arasında fərq kontekst baxımdan neytral olur. Məs: *buy* – *almaq* və *get* – *almaq, əldə etmək* [15] sözləri ümumiyyətlə sinonim kimi götürülməyə bilər. Lakin onlar aşağıdakı nümunədə sinonim sayılırlar.

I'll go to the shop and buy some bread; I'll go to the shop and get some bread – *Dükana gedib çörək alacağam.*

Qrammatik mənaca eyni, quruluşca və qrammatik formaca müxtəlif olan sinonimlər qrammatik sinonimlər adlanır. Məs: *poor-penniless* – *kasıb-pulsuz*, *unemployment-jobless* – *işsiz* [15].

Qrammatik sinonimlik morfoloji formada, sintaktik konstruksiyalarda özünü daha çox göstərir. Məs: *My sister's book* – *the book of my sister* – *bacımın kitabı*; *the students' works* – *the works of the students* – *tələbələrin işləri* kimi birləşmələri müqayisə edərkən, hər bir cütlükdə sinonim münasibəti təyin etmək çətin deyil. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, söz birləşmələrinin sinonimliyi leksik sinonimlik kimi məna çalarlığı ilə fərqlənir və ya üslubi istifadə ilə əlaqədardır. Məs: *A costume made of wool* – *yundan hazırlanmış qadın kostyumu* birləşməsi kostyumun tikildiyi materialı göstərir, amma *woolen costume* – *yun qadın kostyumu* birləşməsində keyfiyyət və ya növə işarə edən əlavə məlumat var. Müqayisə edək: *Costumes made of wool are sold in this shop* – *Bu mağazada yundan hazırlanmış (yun) kostyumlar satılır*. *The girl was wearing a worm woolen costume* – *Qız isti yun kostyum geyinmişdi.*

An elephant from India – *Hindistandan olan fil*; *Wine from Georgia* – *Gürcüstandan çaxır tipli birləşmələrdə* sözlənü+isim quruluşu mənşəyə işarə edir, amma *an Indian elephant* – *Hind fili*; *Georgian wine* – *Gürcü çaxır* birləşmələrində isə sifət heyvanın və içkinin növünə işarədir.

Qrammatik sinonimləri tədqiq edərkən müstəqil mənaya malik modal fellərdən də bəhs etmək yerinə düşər. Bildiyimiz kimi modal fellərin zaman formalarının düzəldilməsi üçün onların sinonimlərinə müraciət olunur. Məs: *Must, to have to* – *malı, məli*; *can, to be able to* – *bacarmaq, bilmək, iqtidarında olmaq*. *I must go to work* – *Mən işə getməliyəm*. *I will have to go to work tomorrow* – *Mən sabah*

işə getməli olacağam. I had to go to work yesterday – Mən dünən işə getməli oldum. I can play football – Mən futbol oynaya bilirəm. I was able to play football yesterday – Dünən futbol oynaya bildim.

Göründüyü kimi, modal fellərdən yalnız zaman formalarının düzəldilməsi məqsədlə deyil, həmçinin leksik məqsədlər üçün də istifadə oluna bilər. K.M. Abdullayev leksik və qrammatik sinonimiyanın tekst variantlarının əmələ gəlməsində lingvistik əsas kimi çıxış etdiyini qeyd edir [1, s.212].

Quruluşca müxtəlif konstruksiyalı, qrammatik mövqeyinə görə eyni olan sözlər sintaktik sinonimlər kimi işlənir. Məs: *John gave Peter the money – Con Piterə pul verdi → John gave the money to Peter – Con pulu Piterə verdi → The money was given to Peter by John – Pul Piterə Con tərəfindən verildi* [10, s.1519].

Open the door – Qapını aç → Can you open the door – Qapını açarsan → Could you open the door – Qapını açarsan?

Smoking is forbidden – Siqaret çəkmək qadağandır! → Smoking is not allowed – Siqaret çəkməyə icazə yoxdur. → No smoking – Siqaret olmaz!

They ask to keep silence (to stop talking) in a reading room – Onlar oxu zalında sakitliyin təmin olunmasını xahiş edir → Speaking is forbidden in a reading room – Oxu zalında söhbət etmək qadağandır → It is said to keep silence in a reading room – Oxu zalında sakitliyin təmin olunması xahiş olunur.

The children went back home tired – Uşaqlar evə yorğun qayıtdı → The tired children went back home – Yorğun uşaqlar evə qayıtdı.

Sintaktik sinonim cümlələri müqayisə edərkən, onlarda yaxınlıq müşahidə olunur. Lakin bu cümlələrin hər biri üzvlərinin sindetik və asindetik yolla bağlanması, söz sırası, bağlayıcıların rolu, intonasiyadan və s. asili olaraq, elə məna və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da kontekstdə, kommunikasiya aktında reallaşır. “Kommunikativ aspektdə nəzərdən keçirilən dil vahidləri ən yüksək dəyərlər şkalası ilə qiymətləndirilir. Bu halda sırf praqmatik amil dəyərləri üzərində üstünlük təşkil edir. Dil kodunun hər hansı bir realizəsi kommunikativ səmərəlilik baxımından qiymətləndirilə bilər və qiymətləndirilməlidir” [5, s.16].

Sinonimlərin bir qismi bir məfhumu birbaşa leksik mənasıma görə mətnli və ya mətnsiz ifadə edirsə, digər qismi bir məfhumla dolayı işlənmə məqamlarına, müəyyən mətnə əsasən əlaqədar olur. Bu cəhətdən sinonimlər iki yerə bölünür: mütləq və nisbi sinonimlər. Mütləq sinonimlərin hər iki komponenti daimi, nisbi sinonimlərin isə bir komponenti dəyişməz, sabit olur. Buna görə də sinonimlərin işlənmə məqamları genişdir. Nisbi sinonimlərə nümunə kimi *ask-beg-implore – xahiş etmək, yalvarmaq; like-love-adore – xoşlamaq, sevmək, heyran olmaq; gifted-talented-genius – istedadlı, qabiliyyətli, dahi* [15] sözlərini göstərmək olar. Bu sözlər eyni məfhumun müxtəlif dərəcələrini deyil, müxtəlif məfhumları adlandırır və bir-birlərini əvəz edə bilmirlər.

Mütləq sinonimlər o sinonimlərdir ki, sinonim cərgələrin üzvləri verilmiş kontekstdən denotativ, konnotativ və emosional mənalarda ən cüzi dəyişiklik belə olmadan bir-birlərini əvəz edə bilər. Belə sinonimlərə nadir hallarda təsadüf olunur. Onlara bu və ya digər elm sahələrində işlədilən terminlər arasında, xüsusilə elmi ədəbiyyatda rast gəlmək olar. Belə ki, dilçilikdə “noun və substantive”; “functional affix, flection və inflection” mənaca eynidir. Bu terminlər konnotativ

və emosional rəngarəngliyi olmayan, üslubi xüsusiyyətləri də müxtəlif olmayan xüsusi terminlərdir. Bu sözlər xüsusi tip sinonimlərdir: burada nə ideoqrafik, nə də üslubi qarşılaşma mümkün deyil.

Mütləq sinonimlər, nə mənə, nə də üslubi cəhətdən fərqlənməyən sinonimlər, bir qayda olaraq, dildə parallel şəkildə mövcud olmur, belə ki, mənə və üslubi cəhətdən tam uyğun olan sözlərdən biri yararız olur və istifadədən çıxır. A.Y.Skşidlo sinonimlərin mənə eyniliyi haqda yazır: “Müstəqil dil vahidləri konseptual səviyyədə ekvivalent olmaqla, heç olmasa, minimal dərəcədə ya mənəca, ya işlənmə yerinə görə, ya ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərə görə, ya da semantik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər” [9, s.8].

Sinonimin dildə yaşaması üçün əsas amil onun spesifik mənəsi və üslubi rəngarənglik yaratmaq bacarığına malik olmasıdır. Dildə müəyyən semantik sahədə mənəca mütləq eynilik yarana bilər, amma bu mütləqlik sonra aradan çıxır. Bir söz digərindən müəyyən münasibətə, işlədilməsinə, formasına, semantik və ya qrammatik mənəsinə görə seçilir. “Əgər dil sistemində heç nəyin artıq, ya əskik, lüzumsuz olmadığını nəzərə alsaq, sinonim variantların funksional imkanlarının genişliyini, semantic-praqmatik perspektivlərinin zənginlik və mükəmməlliyini aydın təsəvvür etmək olar” [2, s.171].

İdeoqrafik sinonimlər gerçəkliyin bir hadisəsinin müxtəlif əlamətlərinin fərdli tərəflərini ifadə edir. Məsələn, *house–home–cottage–mansion–villa – ev; prestige–authority–eminence–importance – prestij-səlahiyyət-üstünlük-*

əhəmiyyət [15] və s. S.Ə. Abdullayev ideoqrafik sinonimləri bir-birini cəzb edən, geniş mətndə bir-birini doğuran, tamamlayan və bütövləşdirən vahid semantik sahə elementləri kimi təyin edir və göstərir ki, bu geniş mənədə linqvistik qiymətlərin ortaq, keçid həddi kimi qəbul etdiyimiz əkslik, ziddlik deyil, müxtəlif praqmatik sahələrə aid olan sözlərdir [2, s.240].

İdeoqrafik sinonimlərdən istifadə edərkən onların oxşarlığından çox mənə çalarlıqları arasında fərqi əsas götürmək lazımdır. Bu, fikrin daha dəqiq ifadə olunmasına şərait yaradır. Məs: *success, luck, progress, fortune, attainment, achievement* [15] – *uğur, bəxt, müvəffəqiyyət, tale, nailiyyət sözləri bir şey və ya bir kəslə bağlı yaxşı nəticə* ümumi mənəsini verir. İdeoqrafik sinonimlərin fərqlərini həmçinin digər sözlərlə birləşmə zamanı müşahidə etmək olur. Məs: *Success attends you! – Sizə uğurlar! What luck that I have met you! – Necə bəxtəvərəm ki, sizi görmüşəm!*

Bəzi sözlərdə mənə çalarlarının ifadə olunması, reallığın qiymətləndirilməsi ilə müəyyən dərəcədə sıx bağlı olur. Bu zaman danışanın adlandırdığı əşyaya, məfhuma, hərəkətə və s. olan emosional-ekspressiv qiymətləndirmə rəngarəngliyi leksik mənəyə əlavə olunur. Məs: *great event – böyük hadisə* söz birləşməsi bu hadisənin yalnız obyektiv əhəmiyyətini qeydə alır, amma danışanın ona olan münasibətini ifadə etmir. Lakin *wonderful, important event – möhtəşəm, vacib, əhəmiyyətli hadisə* söz birləşməsi yalnız hadisənin əhəmiyyətini təsdiq etməklə məhdudlaşmır, həmçinin onun müsbət qiymətləndirilməsində əlavə vasitəyə xidmət edir.

Üslubi sinonimlər mənələrə görə deyil, müəyyən üslubla bağlı olmasına görə seçilir. Sözlər lüğəvi mənələrə əsasən sinonimləşir, mətndəki mənələrə

görə sinonim münasibətində olur. Üslubi sinonimlər fərqli konnotativ mənalara malik olur. Belə sinonimlər öz əsas, denotativ mənasını saxlayır, müxtəlif çalarlıqlar ifadə edir. Məsələn, *understand–realize–catch – başa düşmək, anlamaq; happy–lucky–cheerful–jolly–glad – xoşbəxt-uğurlu-sevincli- şad; begin–commence–initiate–start–activate – başlamaq, işə salmaq* və s [15].

Üslubi sinonimlər istifadə dairəsinə və emosional-ekspressiv rəngarəngliyinə görə fərqlənir. Məsələn, *öyrənmək* sözü neytral–*to learn*; kitab–*to study*; danışıq – *to cram, learn by rote*. Bəzi sözlər yalnız müəyyən istifadə sahəsinə aid olur. *Müavilə* sözünü müqayisə edək: *Contract – ümumi istifadə olunan, agreement – ticarət, biznes, maliyyə sahəsində, pact, treaty – siyasi əhəmiyyətli beynəlxalq müqavilə*.

Kontekstual sinonimlərdə fikirdə tutulmuş predmetin təmsilçisi kimi gözəçarpan istənilən xüsusiyyətin seçimindən asılı olaraq hər hansı mənə aktuallaşa bilər. M.Ə.Hüseynova oxu kimi mürəkkəb bir prosədə hər bir komponentin yerində bacarıqla işlənməsi mətnin düzgün başa düşülməsində böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edir [4, s. 43]. Bu xüsusiyyət nitq parçasında semantik mənə kəsb edir. Kontekstual sinonimlərin funksional-semantik xüsusiyyəti nitq aktının aşağıdakı koordinantlarından asılıdır: fikrin məqsəd parametrlərindən, kommunikasiya iştirakçılarında, nitq vahidlərinin bir-birini izləməsindən, nominativ mənalarda aktual nitq mənalarına çevrilməsindən və s.

Kontekstual sinonimlər həmçinin kontekstdən kənar mənaca uyğun olmayan leksemlərin desemantikləşməsindən əmələ gəlir. Məs: *...Julia gave them a wistful look before she shook her head in refusal. Michael stared at them gravely for a moment as though he could not quite tell what they were. – Culya başı ilə imtina etməzdən əvvəl onlara fikirli nəzər yetirdi. Maykl sanki onların nə olduqlarını deyərək bir dəqiqə ciddi şəkildə gözlərini onlara zillədi* [11, s.15]

Bu nümunədə *to give wistful look* frazeoloji birləşməsi ilə yanaşı ona sinonim olan *to stare* feli istifadə olunmuşdur.

He caught sight of her in the mirror, turned round and without a word, twitched the sheet over her. ....When she got home she again took all her clothes off and examined herself in the looking-glass. She looked at her neck, there was no sign of age there. – O, güzgüdə onu gördü, çöndü və heç bir söz demədən mələfəni üstünə atdı. ...Evə çatanda o, yenidən bütün paltarlarını çıxartdı və güzgüdə özünə nəzər yetirdi. Boynuna baxdı, orada yaşdan əlamət yox idi [11, s.116].

Burada *to catch sight, examine, to look at* kontekstual, *mirror* və *looking-glass* isə leksik sinonimlərdir. Göründüyü kimi, müəllif təkrara yol verməmək üçün dilin zəngin söz ehtiyatından müvafiq sözləri seçməklə əsərin dilini rəngarəng edir.

Beləliklə, dilin lüğət tərkibinin üzvi tərkib hissəsini təşkil edən sinonimlər geniş istifadə imkanlarına malikdir. Onlar təkrara yol verməmək, mənanı daha dəqiq ifadə etmək, oxucuda emosional təsir yaratmaq, sözün mənasını aydınlaşdırmaq kimi mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Mətn yaradıcılığı prosesində müəllif dil vasitələrinin məlumat və təsir imkanlarına əsaslanaraq onları məqsədyönlü şəkildə seçir və təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan Dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998.
2. Abdullayev S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı:Victory, 2013.
3. Həsəsnov H. Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2003.
4. Hüseyinov M.Ə. Mətnin interpretasiyasında sintaktik-sematik və koqnitiv amillər. Bakı: Sabah, 2007.
5. Məmmədov A.Y., Məmmədov M.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çəşoğlu, 2010.
6. Арнольд И.В. The English Word. Лексикология современного английского языка. Москва: Высшая школа, 1986.
7. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М: Советская Энциклопедия, 1969
8. Розенталь Д.Э., Теленкова М. Практическая стилистика русского языка. М: Изд. «Русский язык», 1976.
9. Скидло А.Я. Синонимия в диалогической речи, Иркутск, Издательство Иркутского Университета 1987.
10. A Comprehensive Grammar of the English Language. Randolph Quirk, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, Jan Svartvik. London and New York Longman Group Limited 1985
11. Maugham W.S. Theatre. M. 1987
12. Theo van Leeuwen. Discourse and Practice New Tools for Critical Discourse Analysis - Oxford University Press, 2008
13. <https://studfiles.net/preview/2227166/>
14. <https://www.mitpressjournals.org/doi/pdf/10.1162/089120102760173625>
15. <http://www.thesaurus.com/browse/>

Summary**Lexical synonyms and their functional-semantic features**

This article deals with lexical, ideographic and stylistic synonyms and their contextual features. The importance and the degree of expressiveness of the same meaning in different words and the same meaning in different structures have been confirmed with examples. These examples once more prove the contextual possibilities of synonyms.

Резюме**О лексических синонимах и их функционально-семантических свойствах**

В этой статье рассматриваются лексические, идеографические и стилистические синонимы и их контекстуальные свойства. Важность и степень выразительности одного и того же значения с разными словами подтверждены примерами. Эти примеры еще раз подтверждают контекстуальные возможности синонимов.

Сабина Азизова

Азербайджанский университет языков

СИМВОЛИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ ЦВЕТА В ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ ИСПАНСКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: frazeologiya, rəng, frazeoloji vahidlər, dil, mədəniyyət, məna, söz birləşməsi, ispan, ərəb.

Keywords: *phraseology, colour, idioms, language, culture, meaning, collocation, Spanish, Arabian.*

Ключевые слова: *фразеология, цвет, фразеологические единицы, язык, культура, значение, словосочетание, испанский, арабский.*

Цвет является одним из свойств объектов материального мира и воспринимается как осознанное зрительное ощущение благодаря человеческому мышлению. Воздействие цвета на сознание и ощущения человека было замечено давно. Люди с незапамятных времен придавали особое значение чтению «языка красок», что нашло отражение в древних мифах, народных преданиях, сказках, различных религиозных и мистических учениях, на характеристике социального положения людей, их различных психологических состояний. Это проявлялось в подборе одежды определенных цветов, народных поговорках и пословицах [5].

Цвет «окрашивает» все сферы жизни народа: бытовую, эмоциональную, культурную, общественно-политическую. Поэтому источниками исконно испанских фразеологизмов с компонентом цвета являются самые различные области жизни народа. Это могут быть обычаи, традиции, суеверия, а также ассоциации с тем или иным цветом.

«Сердцем» любого языка является его фразеология. Для более глубокого анализа и изучения того или иного языка необходимо внедриться в его фразеологию, так как именно она содержит в себе всю историю становления и развития народа и языка. Учитывая растущий интерес к испанскому языку, а также развитие международных отношений, данная статья посвящается особенностям употребления цветообозначений в фразеологических единицах испанского языка. [1].

Цвет воздействует на психику человека, поэтому в языках и культурах многих народов определенные цвета имеют символическое значение. И это способствовало тому, что цветовое восприятие мира нашло свое отражение в лексической и фразеологической системах языка. Устойчивые словосочетания, в состав которых входят слова и выражения, обозначающие цвета, участвуют в межкультурной коммуникации, указывая на своеобразие того или иного языка.

Как выявлено, в испанской цветофразеологии чаще всего используются черный (negro), белый (blanco) и красный (rojo) цвета. Менее частотны зеленый (verde), синий (azul), желтый (amarillo) и золотой (oro) [5].

В испанском языке цветообозначение со значением 'белый', как и в других языках, сложилось на основе цвета снега, бумаги и молока. На этих ассоциациях основаны такие устойчивые сравнения, как 'blanco como la nieve' - 'белый как снег', 'blanco como el papel' - 'белый как бумага'. Довольно часто история, быт, культура и дух народа отражаются в испанских фразеологических единицах с прилагательным 'белый'. Известно, что в Древнем Риме представители верхушки общества носили тоги и туники белого цвета, женщины «из общества» - белые платья (стола) [6]. Возникновение выражения 'pasar la noche en blanco' (букв. 'провести ночь в белом') - 'не смыкая глаз' связано с ритуалом некоторых рыцарских орденов, в которых требовалось, чтобы кандидат «в белом» провел ночь в церкви или часовне. «В белом» потому, что будущие рыцари одевались в белые туники, символ духовной чистоты. Довольно интересен другой фразеологизм «estar sin blanca», который дословно переводится 'быть без белой', т. е. 'быть без гроша', 'сидеть на мели' и возможно связано с тем, что 'la blanca' (белая) - монета из серебра и меди, которая называлась «Blanca del Agnus Dei» - была отчеканена в 1386 году во времена царствования Хуана I Кастильского. С течением времени монета была обесценена и чеканилась только из меди, став незначительной по цене. Белый - это цвет богов, святых. В эпоху цивилизации «белый» всюду символизировал главное, верховное божество. Раньше в Таиланде священные слоны были символом королевской власти. Чем больше слонов имел король, тем больше был его статус. Королям часто дарили белых слонов, погашая долги. Это был дорогостоящий подарок, но вскоре выяснилось, что траты на их пропитание очень велики. Отсюда и выражение 'un elefante blanco' (букв. 'белый слон') - 'дорогая безделушка', 'дорогостоящая бесполезная вещь'. [6, с.547]

Номинативное значение прилагательного, обозначающего черный цвет, в испанском языке основывается на естественном цвете угля, сажи, смолы. На основе этих ассоциаций строятся, например, такие устойчивые словосочетания и выражения, как 'negro como el carbon' - 'черный, как уголь', 'las cosas se están poniendo negras' (букв. 'вещи становятся черными') - 'дела - как сажа бела'. Черный цвет в испанской, как и во многих других культурах, воспринимается как символ несчастья и невезения ('suerte negra' (букв. 'черная судьба') - 'горькая доля'), тяжелого времени ('día negro' (букв. 'черный день') - 'неудачный, роковой день'). Испанский язык унаследовал из латыни переносное значение прилагательного 'niger': 'хмурый, подавленный, мрачный'. Эти значения отражены в устойчивых словосочетаниях: 'estar de un humor negro' (букв. 'находиться в черном настроении') - 'быть мрачным, подавленным', 'más negro que la muerte' [9] (букв. 'чернее, чем смерть') - 'беспросветный, мрачный, хуже некуда (о ситуации)' [9, с.320]. Некоторые фразеологические единицы демонстрируют еще одно значение слова 'черный' - 'незаконный': 'mercado negro' (букв. 'черный рынок') - 'незаконная торговля', 'dinero negro' (букв. 'черные деньги').

Переходя к характеристике красного цвета, заметим, что он менее популярен. Однако необходимо отметить достаточно важную роль красного цвета в жизни людей на ранних ступенях развития человечества. Красный

цвет у испанского народа символизировал «кровь или адское пламя»: 'rojo como sangre' - красный, как кровь. Красный цвет сигнализирует об опасности и вызывает наиболее сильную физиологическую реакцию, т. е. учащение сердцебиения и тревогу. Такое значение наблюдается во фразеологизме 'ponerse rojo' (букв. 'становиться красным') - 'покраснеть от смущения', 'poner rojo a uno' (букв. 'сделать красным кого-либо') - 'вогнать кого-либо в краску', 'rojo como un sangrejo' - 'красный, как рак'[6].

В испанском языке значение прилагательного 'зеленый' основывается на естественном цвете травы и изумруда. 'Зеленый' включает в своей референции значение растительности - свежий, молодой, неувядающий', подтверждение чему можно обнаружить в следующих примерах [2, с.231]: 'estar verde' (букв. 'быть зеленым') - 'быть незрелым, не готовым для чего-либо, быть неспелым', 'anos verdes' (букв. 'зеленые годы') - 'молодые годы.

Как и во всех культурах, в испанской культуре функционирует выражение 'prensa amarilla' - 'желтая, скандальная пресса' [4].

В испанском языке основным обозначением синего цвета является прилагательное 'azul - 'синий'. Оно произошло от арабского существительного 'lazaward' - 'ляпис-лазурь (лазурит) - камень синего цвета, используемый в процессе окрашивания тканей'. В испанском языке выражения 'sangre azul - 'голубая кровь' и 'príncipe azul - «принц голубых кровей» появились в среде испанской аристократии Кастилии [4]. Аристократы гордились тем, что их предки никогда не вступали в браки с маврами, и об этом свидетельствует их светлая кожа с голубоватыми венами. Мавры обладали темным цветом кожи, потому что жили и работали на улице.

Будучи компонентом фразеологической единицы, цвет играет важную роль в системе языка и культуры, способствуя выявлению национально-культурных особенностей испанского народа. В результате проведенного анализа установлено, что корни испанских фразеологизмов, имеющих в своем составе цветообозначения, кроются в этническом прошлом народа, в ассоциациях, которые цвет вызывал у людей, в символах, обозначаемых различными цветами. Можно говорить о цветовой символике фразеологизмов, об их глубокой и неслучайной связи с различными этапами человеческого сознания и общественно-культурной жизни.

Литература:

1. Вакуров В.Н. Основы стилистики фразеологических единиц. М.: Изд-во МГУ, 1983.
2. Вежбицкая, А. Обозначения цвета и универсалии зрительного восприятия // Язык. Культура. Познание. М.: Рус. слов. 1996.
3. Виноградов В.С. Сопоставительная морфология русского и испанского языков / В.С. Виноградов, И.Г. Милославский. М: Русский язык, 1986.
4. Испанско-русский фразеологический словарь (Э.И. Левинтова, Е.М. Вольф, Н.А. Мовшович, И.А. Буднидская 1985).
5. Миронова Л. Н. Цветоведение. Минск: Выш. Шк, 1984. 286.
6. Buitrago. A. Diccionario de dichos y frases hechas. Madrid: Espasa-Calpe, 2007.
7. Diccionario de la lengua española (Real Academia Española 2002).

8. Gran diccionario de refranes de la lengua española (JM Sbarbi 1943),

9. Vales J.C. Dichos y Frases hechas / J.C. Vales, B. M. Belén. Madrid: Ed. Libsa, 2001.

Xülasə

İspan dilində frazeoloji birləşmələrin tərkibində işlənən rəng bildirən sözlərin simvolik özəlliyi

Məqalədə ispan dilində geniş istifadə olunan, tərkibində rəng bildirən sözlər olan frazeoloji birləşmələrin yaranması və onların simvolik özəllikləri müxtəlif misallar əsasında araşdırılmışdır.

Summary

The symbolic peculiarity of the colors in the idioms of Spanish language

In this article, the origin and symbolic features of phraseological units used in the Spanish language and containing a color component was investigated on the basis of different examples.

Sabir Əliyev
Azərbaycan Dillər Universiteti

TƏRCÜMƏDƏ “YALANÇI DOSTLAR” PROBLEMİ

Açar sözlər: *tərcümə, beynəlmiləl sözlər, müxtəlif dillər, alınma sözlər, çətinliklər*

Keywords: *translation, international words, different languages, borrowed words, difficulties*

Ключевые слова: *перевод, международные слова, разные языки, заимствованные слова, трудности*

Transformasiya prosesində tərcüməçi müxtəlif çətinliklərlə rastlaşır. Məxəz və hədəf dillərin hər birinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə, fərqli quruluşlara və müxtəlif dil ailələrinə məxsusluğu tərcümə prosesini çətinləşdirir. Eyni zamanda, xalqların fərqli mədəniyyətlərə və adət-ənənələrə malik olması bir dildən digər dilə tərcümədə müəyyən problemlər yaradır. Bütün bunlarla yanaşı, dillər arasında bir qrup sözlər də mövcuddur ki, onlar yazılış və səslənmə etibarilə oxşar, eyni cür olsalar da fərqli leksik mənalara malikdirlər. Beynəlmiləl sözlər və ya tərcüməçinin “yalançı dostlar”ı termini tərcümə prosesində ciddi anlaşılmazlıqlara, münasibətlərin pozulmasına, xoşagəlməz vəziyyətin yaranmasına səbəb ola bilər. Belə hallarla qarşılaşmamaq üçün tərcüməçi hər iki dili mükəmməl bilməli və geniş dünyagörüşünə malik olmalıdır [1, s.41].

Tərcüməçinin “yalançı dostlar”ı (the false friends of a translator) hər iki dildə yazılışına və səslənməsinə görə oxşar olan, lakin mənaca fərqli olan sözlər nəzərdə tutulur. Sözlər eyni və ya oxşar yazılışa və səslənməyə malik ola bilər, lakin bu onların eyni mənaya malik olması anlamına gəlmir. “yalançı dostlar” terminini ilk dəfə fransız alimləri M.Kessler və J.Derokini 1928-ci ildə *faux amis du traducteur* şəklində işlətməmişlər. Bu ifadə zaman keçdikcə kalka üsulu ilə başqa dillərə keçmişdir. Müxtəlif xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni, ticarət əlaqələrinin genişlənməsi dillər arasında çoxlu beynəlmiləl sözlərin toplanmasına səbəb olmuşdur [2, s.82]. Bu sözlərin bir qismi bir dildən başqa dilə alınma söz kimi daxil olaraq formalaşmış, zaman keçdikcə həmin dillərdən birində söz öz mənasını qoruyub saxlayıb, digərində isə həmin məna sıradan çıxıb. Belə sözlər hər iki dildə eyni qədim kökdən, ümumi mənşədən gəlir. “False friends” ifadəsi ilə yanaşı, dildə “true friends” ifadəsinə də rast gəlinir və burada sözlər yazılışına, səslənməsinə görə oxşar və eyni mənaya malikdirlər. Ona görə bunlar tərcüməçi tərəfindən asanlıqla anlaşılır: *hotel - отель- otel, radio- радио- radio, film – фильм – film, energy – энергия – enerji, minimum – минимум – minimum, element – элемент – element* kimi çoxlu sözlər ingilis, rus və azərbaycan dillərində həm qrafik, həm də məna etibarilə oxşardır [5, s.72].

Tərcüməçinin “yalançı dostlar”ı nəinki xarici dil öyrənmək istəyən şəxslər hətta tərcüməçilər üçün belə çətinlik yaradan məsələlərdən biridir. Mütərcim bu sözlərlə rastlaşdıqda həmin sözlərin lüğətdə mənalarına nəzər yetirməlidir. Əks təqdirdə, tərcüməçinin “yalançı dostlar”ı anlaşılmazlığa səbəb ola bilər, bu da öz növbəsində yanlış tərcüməyə gətirib çıxarır. Məsələn: *a brilliant ring* – rus dilinə

(прекрасное/блестящее кольцо) kimi tərcümə edilməlidir, ancaq rus dilindəki *бриллиант* sözünə səslənmə etibarilə uyğun gəlidiyi üçün yanlış olaraq *бриллиантовое кольцо* kimi anlaşılır. Halbuki, ingilis dilində *brilyant üzük – diamond ring* kimi verilməlidir. Bu cür sözlər dillərarası omonimlər də adlanır, mənşə etibarilə də oxşardır, lakin ifadə etdikləri mənaya görə fərqlənirlər. Məsələn, *fabric* sözü- Azərbaycan dilindəki *fabrik* mənasında yox, *toxunma mal, toxuculuq məmulatı, communal – kommunal yox, ictimai* kimi tərcümə edilməlidir. Tərcüməçi ona çətinlik yaradan sözlərlə qarşılaşdıqda, onları araşdırmalı, sözlər arasındakı oxşarlığa aldanmamalıdır: Auditorium (eng) – zal mənasındadır, rus dilində аудитория (audience), bog (eng) – bataqlıq deməkdir, rus dində Бог - (God), chef (eng) – baş aşpaz, rus dilində - шеф (boss, manager), clay(eng) – gil, rus dilində - клей (glue), gymnasium (eng) – idman zalı, rus dilində - гимназия (grammar school), insult (eng) – təhqir, təhqir etmək, rus dilində - insult (stroke), focus – diqqət cəmləşdirmək, rus dilində - фокус (magic trick), list (eng) – siyahı, rus dilində - лист (leaf), “lunatic” (eng) – “səfeh”, “axmaq”, “dəli”, rus dilində - лунатик (sleepwalker), “magazine”(eng) – “jurnal”, rus dillində - магазин (shop), prospect (eng) – perspektiv deməkdir, rus dilində проспект (avenue) anlaşılır, stool (eng) – taburetkа, rus dilində стул (chair), troop (eng) – qoşun deməkdir, rus dilində труп (corpse), “accurate” (eng) – “dəqiq”, rus dilində “səliqəli”, “actually” (eng) – “əslində”, rus dilində “aktual”, “officiant” (eng) – “din xadimi”, rus dilində - ofisiant, “heroine” (eng) – “qəhrəman qadın obrazı”, rus dilində “geroin”, “grip” (eng) – “tutmaq”, “qulp”, rus dilində “qrip” – “grip”, decade (eng) – on illik, rus dilində “декада” - 10 gün, “bucket” (eng) - “vedrə”, amma rus dilində “buket” kimi anlaşılır. [3, s.26].

Nəzərə almaq lazımdır ki, yalnız müxtəlif dil ailələrinə məxsus olan dillərdə yox, qohum dillərdə belə “yalançı sözlərə” rast gəlmək olur. Türk dil qrupuna daxil olan Azərbaycan, türk və qaqauz dillərində də belə sözlər mövcuddur. Bizim dillər arasında da formaca eyni, lakin mənasına görə fərqlənən bu cür sözlər mövcuddur. Məsələn, “pəzəvəng” sözü Azərbaycan dilində “iri cüssəli, yekəpər şəxsə” deyilir, türk dilində isə bu söz vulqarizmdir. Türk dilində “başkent” dedikdə, “əsas, başlıca şəhər” nəzərdə tutulur, amma Azərbaycan dilində bu mənəni “paytaxt” sözü ifadə edir [4, s.111]. “Fesat”(fesad) sözü türk dilində “pislik”, “əxlaqsızlıq”, “korrupsiya” mənasını verir, ancaq Azərbaycan dilində bu “hər hansı bir görülən işin ağır, pis nəticə”si mənasındadır [4, s.354]. Başqa bir nümunəyə nəzər yetirək, məsələn, german dil qrupuna daxil olan ingilis dilində “gift” - “hədiyyə”, “bacarıq”, “istedad” anlamını ifadə etdiyi halda, alman dilində “gift” sözü “zəhər” mənasındadır. Müvafiq olaraq, ingilis dilində “gifted” dedikdə, “bacarıqlı”, “istedadlı” anlaşılır, alman dilinə isə “giftig” “zəhərli” kimi tərcümə olunur. “Dose” – alman dilində “miqdar”, “doza” mənasındadır, halbuki bu ingilis dilinə “can” - “konserv qutusu”, “tin” - “dəmir qutu” kimi tərcümə olunur. İngilis dilində *aggressive* sözünün həm aqressiv, həm enerjili, həm də inadkar mənaları var. Lakin rus və azərbaycan dillərinə tərcümə etdikdə, həvəskar tərcüməçilər ingilis dilindəki *aggressive* sözünün, rus dilindəki “агрессивный” qarşılığını verirlər, halbuki, sözün *энергичный, настойчивый* mənalarını nəzərə almalırlar və ya bilmirlər. Başqa sözlə, hərfən tərcümə edirlər. Məsələn, “aggressive salesman” dedikdə

ilkini olaraq, “aqrəssiv satıcı” anlaşılır, tələffüzdə olan belə oxşarlıq, çəşqinliyə səbəb olur. Lakin, əslində “inadkar satıcı” anlamı unudulur. Belə yanlışlıqlara yol verməmək üçün tərcüməçidən peşəkarlıq tələb olunur. Başqa bir nümunədə isə, ingilis dilindəki “electric” sözü, rus dilindəki “электрик” sözünə “peşə sahibi” nə səslənməsinə görə uyğun gəlir, baxmayaraq ki, bu sözün kökündə hər üç dildə elektrikle bağlılıq var, ingilis dilində “electric” sözünün mənası Azərbaycan dilində “elektrik”, rus dilində isə “электрический” və “электрик” mənalərini ifadə edir, “elektrik” - “peşə sahibi” anlamına gəlmir.

Qeyd etmək istərdim ki, mütərcimlər hər iki dildə sözlər arasında forma oxşarlığına aldanaraq dilin lüğət tərkibində olan belə sözləri hərfən tərcümə edirlər. Başqa sözlə, hədəf dilin normalarını pozurlar. Belə hallar sözlər xüsusilə formaca oxşar olduqda baş verir, lakin, bu sözlər həmişə məna, məzmun cəhətdən uyğunluq təşkil etmir. Tərcümə etdikdə qəti olaraq beynəlmiləl sözləri hərfən tərcümə etməyin yanlış olduğunu demək də düzgün deyil. Həmişə istisnalar mövcuddur və əgər tərcüməçi hərfən tərcümə etməyin düzgün olduğunu düşünürsə, o zaman bu üsuldan istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: UniPrint, 2010
2. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: OKA Ofset nəşriyyatı, 2008
3. Долгополов Юрий. A Collection of Confusable Phrases. False ‘Friends’ and ‘Enemies’ in Idioms and Collocations. Moscow: Llumina Press, 2004
4. Moran A.V. Türkçə - İngilizce sözlük. İstanbul: M.E.B, 1971
5. Newmark P. A textbook of translation. London: Prentice Hall, 1988

Summary

The Problem of “False Friends” in translation

The article takes into account the problem of “false friends” in translation. This is a common mistake made by translators. As the forms of these words are similarly found in both languages, they can be misinterpreted by translators. Moreover, translators forget that a word is borrowed from other languages with its all meanings, therefore they may convey different meanings in different context. Consequently, formal identity misleads interpreters and they tend to make mistakes.

Резюме

Проблема «ложных друзей» в переводе

В статье рассматривается проблема «ложных друзей» в переводе. Это распространенная ошибка, допускаемая переводчиками, потому что очень часто форма этих слов совпадает в обоих языках и обманывает переводчиков. Кроме того, переводчики забывают, что слово, заимствованное из одного языка, заимствовано во всех его значениях, поэтому они могут совпадать в одном значении и различаться в других. Формальная идентичность обманывает переводчиков, в результате они совершают ошибки.

Abid Tahirli
AMEA (Ədəbiyyat İnstitutu)

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir.
Qrant № EIF- KETPL-2-2015-1(25)-56/48/5*

ABAY DAĞLININ “SAKARYA” PYESİNDƏ VƏTƏN VƏ İSTİQLAL SEVGİSİNİN TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: Mühacirət ədəbiyyatı, dramaturgiya, Abay Dağlı, «Sakarya» pyesi, Atatürk, istiqlal mücadiləsi

Keywords: Emigration literature, dramaturgy, Abay Daghly, play “Sakarya”, Atatürk, struggle for independence

Ключевые слова: Эмигрантская литература, драматургия, Абай Даглы, пьеса «Сакарья», Ататюрк, борьба за независимость.

1950-ci illərin sonlarından fəal şəkildə dramaturji yaradıcılıqla məşğul olan Abay Dağlı 4 pərdəli «Sakarya» (1965) pyesinədək [1] müxtəlif mövzularda «Əsir ruhlar» (1957), «Bir Mayıs gecəsi» (1960), «Füzuli» (1961, 1968), «Okullular» (1963) kimi əsərlər yazmış, nəşr etdirmişdir. Bu da, təsadüfi deyil. Ədəbi tənqidi-mizin patriarxı Yaşar Qarayev yazırdı ki, səhnə əsərləri dramaturqun xalqa xitabı üçün həqiqi mənada xitabət kürsüsü rolunu oynamış, şəxsiyyətin öz-özünü, dövrü, mühiti, dünyanı dərk etməsi üçün güzgülüyə çevrilmişdir [2, s.749].

Fərqli tarixi hadisə və şəxsiyyətlərə həsr olunmuş A.Dağlı pyeslərini ideya baxımından birləşdirən ümumi cəhətlər çoxdur: antidemokratik rejimlərin ifşası, Vətənin, doğma yurd sevgisinin, milli-mənəvi dəyərlərin təbliği və təlqini, xalqa şan-şöhrət gətirən tarixi şəxsiyyətlərin tərənnümü, tanındılması müəllif qayəsinin əsasını təşkil edir.

Antanta dövlətlərinin Osmanlı ərazilərini işğal etməyə başlamasından sonra Mustafa Kamal Paşa 19 may 1919-cu ildə Samsuna gedir və Qurtuluş uğrunda tarixi mücadiləyə başlayır. Türkiyə milli-azadlıq hərəkatında dönüş nöqtəsi sayılan Sakarya döyüşləri (23 avqust-13 sentyabr 1921) yunan ordusu üzərində ağır itkilər hesabına olsa da, parlaq qələbə ilə nəticələnir. A.Dağlının “Sakarya” pyesinin mövzusu bu tarixi zəfərdən, həmin dövrdə cərəyan edən hadisələrdən götürülmüşdür. Müəllif Sakarya zəfərinin 45-ci ildönümü bayramının qeyd olunduğu günlərdə – 1965-ci ilin yanvar ayında əsərə yazdığı “Ön söz” də qeyd edir ki, gənclərin milli tərbiyəsi üçün qələmə alınan pyesdən xüsusi ilə Atatürkü anma həftəsi, Ulusal bayram günləri proqramlarında istifadə edilə bilər.

Maraqlı məzmununa malik «Sakarya» pyesi sadə, eyni zamanda dramatik süjet üzərində qurulmuşdur. Təsvir olunan hadisələr istiqlal mücadiləsi illərində Sakarya bölgəsində baş verir. Pyesin I pərdəsinin əvvəlində əsərin aparıcı obrazlarından Solmazın kədərlə söylədiyi şeirdən, muxtarın I Çeteci ilə söhbətindən məlum olur ki, Solmaz yunan təcavüzünə məruz qalan Sakaryadan körpə qızı Ülkü ilə bu yerlərə pənah gətirmiş, bir daxmaya sığınmışdır. Solmazın dediyi:

*Sakarya, Sakarya, canım Sakarya
Qarışmış suyuna qanım, Sakarya*

- yaxud:

*Bir Qara dəniz var, suyunu içər.
Bir qara tale də hər bizi seçər- [1, s.9]*

və yaxud Muxtarın söylədiyi:

*Bir ölüm dalğası sarınca yurdu,
Düşmən silah çəkib, vurdu yurdumu.
Sarıldı qılınca, qanlı baltaya,
Böyük aydınları sürdü Maltaya.
Qaçan qaça bildi, yolunu buldu.
Bizim də şu xanım qaçıb qurtuldu.
Sakarya yolunda basmışdır izə,
Bir kiçik qızıyla sığınmış bizə- [1, s.10]*

Misralar təkcə Solmazın dərđini, acısını yox, xarici təcavüzə məruz qalan həmvətənlərinin də kədərini anladır. Muxtarın dili ilə “Böyük aydınları sürdü Maltaya” - deyən dramaturqun hədəfində yalnız Sakaryaya təcavüz edən yunanlar yox, digər bütün işğalçı düşmənlər, xüsusən o dövəndə İstanbulu işğal edən İngiltərə də var. İşğala qarşı mücadiləni təşkil edə biləcək 145 nəfər, o cümlədən Türkiyənin və Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni və dövlətçilik tarixində əbədi iz qoymuş Əhməd bəy Ağaoğlu da daxil olmaqla nüfuzlu siyasi xadimlər, generalar, ziyalılar Maltaya sürgün edilmişdir.

Daxmada qızı ilə sığınacaq tapan Solmaz mənəb, köhnə üsul-idarə, padşah düşgünü və istiqlal düşməni, yunanlara satılmış Ağa tərəfindən qaçırılır və dramaturji ziddiyyətə nöqtəsinə çatır. Ağa Solmazın həyat yoldaşı mücahid İldırım Yamana təslim olduğu təqdirdə Solmazı azad edəcəyini bildirir. İldırım Yaman istiqlal mücadiləsini üstün tutur, təslim olmur. Ağa, onun qaragüruhçu dəstəsi Solmazı qətlə yetirir. Pyesin finalında Yıldırım Yaman Mustafa Kamaldan gələn zərfi açib məktubu oxuyur, paşanın yazdıqları ona təsəlli, təskinlik verməklə yanaşı, həm də ruhlandırır, düşmən üzərində qələbəyə ümidləndirir.

Pyedəki Solmaz obrazı sədaqətli həyat yoldaşı, fədakar ana, şair və istiqlal uğrunda hər cür məhrumiyyətlərə sinə gərən vətəndaş, ağıllı və tədbirli qadındır. “Üzündə daimi bir üzüntü ifadəsi”, “hər zaman gözləri yaşlı” Solmazın ələmi özü-nə aid dərđ-sərdən daha çox ictimai mühitdən, mövcud vəziyyətdən qaynaqlanır:

*Gözümdə göz yaşım, içimdə sızım,
Önümdə ağlıyor torpağım, daşım.
Vətən çeşməsindən gəlir göz yaşım,
Ağlıyor, ağlıyor hər yerdə için-için.
Bursada bir bülbül, Karsda göyərçin,
Uludağ göylərə bakmaz, ağlıyor.
Ağlıyor, bülbülüm, bağım, dağlarım,
Akıflar ağlıyor, mən də ağlarım [1, s.12].*

“Akıflar ağlıyor” dedikdə, heç şübhəsiz ki, dramaturq burada bir millətin var olma mücadiləsinin simvolu sayılan «İstiqlal marşı»nın müəllifi şair Mehmet Akif Ərsoyu, onun timsalında azadlıq aşıqları ziyalıları nəzərdə tutur.

Müəllif pyesdəki Ülkü obrazını məhəbbətlə yaratmışdır. Valdeynlərinin Yıldırım Yamanın və Solmazın tək və sevimli övladı olan Ülkü surəti daha çox müəllif ideyasının daşıyıcısı, ötürücüsü rolunu oynayır. Yıldırım Yamanın Solmazla görüşü zamanı söylədikləri övladını bütün varlığı ilə sevən bir atanın, eyni zamanda, Vətənin istiqlalını özünə əbədi ideal kimi qəbul edən mücahidin düşüncələrini tam ifadə edir:

*Qızımız böyüsün, bəslə Ülkümü,
Daima sevinclə səslə Ülkümü.
Bu fırtına keçsin, sular durulsun,
Sevgi və ülkümüz əbədi olsun [1, s.39].*

Düşmən gülləsi ilə öldürülən Solmazın itkisindən ələmə qarq olan Yıldırım Yaman “Bir könül diləyi yaşarmı, sənsiz, Mənim könül sevgim coşarmı, sənsiz”- deyərək fəğan edir, fəqət onun təsəlli yeri də var: “Sakarya səmtində bir türkü qaldı, Mənim də əlimdə bir ölkü qaldı” [1, s.55].

Əsərin əvvəllərində digər personajların dialoqlarından haqqında müəyyən fikir formalaşan Yıldırım Yaman pyesin I pərdəsinin sonlarından səhnəyə çıxır. Əlbəttə, bu yazıçının bir yaradıcılıq manevridir. Əsərin digər iştirakçıları- müsbət və mənfi obrazlar bu və ya digər şəkildə Yıldırım Yamanla bağlı fikirlərini söyləyir, onun fəaliyyətinə münasibət bildirirlər, bu yolla da dramaturq oxucuda Yıldırım Yaman haqqında ilkin təəssürat yaradır. II çetəçi “Sakarya çetesi ən öndə gedər, Yıldırım Yamanla iftixar edər” söyləyərək komandirini vəsf edir, Aşiq “Ey ağa, ey bəy! Artıq mənim günüm, zamanım gəlir, Mustafa elçisi zamanım gəlir!”- deyərək düşmənlərə meydan sulayır.

Yıldırım Yaman ixtisasca müəllimdir, “bir aydın adamdır, cahili sevməz”, “sadəcə hər zaman ən öndə gedər”, “öğrətmənəm deyə, iftixar edər” [1, s.28, 29]. Düşmən İzmiri işğal etdiyi zaman Yıldırım Yaman əlinə silah alıb dağlara çəkilir, yunanlarla və onlara satılmış köhnə əyyam tərəfdarlarına qarşı ölüm-dirim mücadiləsinə başlayır. Solmaz Aşıqla söhbətində deyir:

*Eşim öyrətməndi, əlində qələm,
Sarıncə yurdumu dərin bir ələm,
Qələmi buraxdı, kullandı silah.
Öldümü, qaldımı, bilmiyoram, ah!.. [1, s.32].*

Bütün varlığı ilə ailəsinə bağlı olan Yıldırım Yaman cəsur, qorxmaz olsa da, ehtiyatlı və tədbirlidir, o düşmənlərin diqqətindən yayınmaq üçün adını (əsil adı Yılmazdır) və Solmazla ər-arvad olduğunu gizlədir:

*Çünki ətrafımız düşmənlə dolu,
Sultan da kralın olmuş sağ qolu.
Həpsi birləşmişdir bizlərə qarşı,
Hər yanda çalınır bir ölüm marşı [1, s.37].*

İstiqlal mücadiləsinin hərbi və siyasi lideri, Türkiyə Cumhuriyyətinin banisi və ilk cümhurbaşqanı Mustafa Kamal Atatürk Yıldırım Yamanın idealıdır. Mustafa Kamal ideyalarına bağlılığı, vürğunluğu onun türkçü, istiqlalçı kimi formalaşmasının, şücaətinin, qəhrəmanlığının başlıca mənbəyidir. A.Dağlı Mustafa Kamal Atatürkün ideya və baxışlarını Yıldırım Yamanın dili ilə özünəməxsus şəkildə təqdim edir:

*Yetər unuduğum kəndi adımlı,
Dilimi, ruhumu və əcdadımlı.
Tarixlər dibindən gəlir kən adım,
Yabançıya uydum, bana uymadım.
Adım alçalmışdı, indi yüksəlir,
Bizə “mutlu” deyər bir öndər gəlir [1, s.39].*

Sakarya qəhrəmanı kimi ad-san çıxaran Yıldırım Yamanı Atatürk şəxsən tanıyır və ona “Əziz mücahidim, salamlar sizə, Sakarya xəbəri ulaşıdı bizə” ilə başlayan məktub ünvanlayır. Atatürkün məktubu, müraciəti Yıldırım Yamanın “qəlbinə sevinclə doldurur”, onu yeni qələbələrə ruhlandırır, Solmaz itkisinin dərindən su səpir...

A.Dağlı əsərin əsas iki surətini- istiqlal qəhrəmanı Yıldırım Yamanla satqın Ağanın görüş səhnəsini verməklə əks qütbədə dayanan iki gücün baxışlarındakı, düşüncə tərzindəki ziddiyyəti məharətlə üzə çıxarır. Yıldırım Yaman “Qurbanım Vatanın torpaq daşına” deyirsə, Ağə “Vatan, matan nədir, sultanımız var” (1, s.50) söyləyir.

Pyesdəki Ağə, Katib, Kahya (dəllal-təlxək - T.A), Dərviş obrazları dünyagörüş, həyat tərzə və xarakter etibarə ilə bir-birindən kəskin fərqlənirlər, onları birləşdirən cəhətlər də çoxdur. “Salam Ağamızdan, əyilmək bizdən”- düşüncəsini şüar seçən yaltaq Katib kölə, qul psixologiyasının əsiridir. Pyesboyu bir neçə səhnədə cəmi 3 söz işlətsə də, Kahya simasızlığı ilə yadda qalır. O, Ağanın hüzurunda “Yaşasın, padişah”, istiqlalçı gənclərin yanında “Yaşasın, Mustafa Kamal”-deyə qışqırır, bununla da, nə qədər əqidəsiz və mənəviyyətsiz olduğunu nümayiş etdirir. Dərviş də epizodik obrazlardandır. O, da düşüncəsi və əməlləri ilə ikrah doğurur. Azadlıq düşməni, ətalət, cəhalət bayquşu olan Dərviş “Qadınlıq dediyin bir parça xamur, Əzib yoğurursan olur, bir çamur”, “Allahın bəlası, şeytanın eşi”- deməklə, III Çətəçini Solmazı zor gücünə ələ keçirməyə təhrik edir.

A.Dağlı mənfi tiplərin, xüsusən də Ağanın iştirakı ilə təsvir etdiyi səhnələr, dialoqlar vasitəsi ilə kəskin ziddiyyətlər, dramatik konfliktlər yaratmağa, pyesin

ideyasını daha qabarıq verməyə çalışmışdır. Ağanın həmkəndliləri ilə görüşü həm bu obrazın əsl simasının açılması, həm kəndlilərin ona münasibəti, həm də kəndin ağır, acı vəziyyətini öyrənmək baxımından diqqəti çəkir. Muxtarın dediyindən bəlli olur ki, kənd bir müsibət məkanını xatırladır, xəstəlik, aclıq, susuzluq, yolsuzluq sakinləri ölümə sürükləyir. Ağanı isə başqa məsələ maraqlandırır, o, padşaha qarşı çıxanları axtarır, onların izi ilə kəndə gəlmişdir. Əslində öz aralarında istehza hədəfinə çevirdikləri, hərəkətlərini, danışığını lağa qoyduqları Ağanı həmkəndliləri yaxşı tanıyırlar. Özünün də etiraf etdiyi kimi, kiçik yaşlarında atasını itirdikdən sonra “öksüz” - yetim qalır. Padşaha xidmət edir, yarıdır, yaltaqlanır, var-dövlətə, mənəbə sahibi olur, bir müddət sonra isə qudurur və ətrafının təbircinə desək “öküz” olur.. Muxtar Ağanı kinayə ilə “kübar” adlandırır, bütün kəndlilərin onun köləsi olduğunu söyləyir, Aşiq isə Ağanı hətta hürən tazıya, köpəyə bənzətməkdən çəkinmir, ələ salaraq ona “mələk”- deyər xitab edir, onun daha yüksək məqama, hətta saraylara layiq olduğunu söyləyir:

*Ağalıq nədir ki, bu havalidə (tərəflərdə - T.A),
Ağamın yeri Babi-alidə (sarayda - T.A).
Diyorum: ağamız binib bir ata,
Sadri-azam olur, hatta və hatta
Başında hər zaman bir külah (şişman papaq - T.A) olur,
Böyüyüb, böyüyüb padişah olur [1, s.19].*

Ağa eyni zamanda qəddar və amansızdır. O, Yıldırım Yamanı ələ keçirmək məqsədi ilə Solmazı qaçırır, məqsədinə çatmayanda öldürtdürür. Müəllif bu cür gərgin və təsirli səhnələrlə Ağanın mənəvi çürüklüyünü, faciəsini, əxlaqi dramını çatdırma bilmişdir.

Klassik və çağdaş ədəbiyyatımızda da “Sakarya” pyesindəki obrazlara kifayət qədər bənzərləri vardır. Buradakı Dərviş M.F. Axunzadənin "Hekayəti-müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur" əsərindəki dərvişi, yaxud Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesindəki “ölü diriltmək” adı ilə insanları yoldan çıxaran, aldadıb namusunu və şəxsiyyətlərini tapdalayan fırıldaqçı və dələduz Şeyx Nəsrullahı çox xatırladır. C.Cabbarlının qələmə aldığı "Ulduz və ya Trablis müharibəsi" və "Ədirnə fəthi" pyeslərinin mövzusu da A.Dağlının “Sakarya” əsərindəki kimi türklərin yadellilərə qarşı apardığı rəşadətli mübarizədən götürülmüşdür. Sanki Nuru Paşanın qəhrəmanlığını və şücaətini Yıldırım Yaman davam etdirir. Bu qəbildən olan müqayisələri davam da etdirmək olar. Bu bənzərlik təsadüfi deyil və bu amil A.Dağlının milli ruha, milli kökə qırılmaz tellərlə bağlılığına dəlalət edir.

İstər Türkiyədə, istərsə də Azərbaycanda araşdırmaçılar, publisistlər “Sakarya” pyesi haqqında bu və ya digər münasibətlə az, ya çox bəhs etmişlər. Filologiya üzrə elmlər doktoru Nikipur Cabbarlı “Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı” kitabında [3] A.Dağlının digər pyesləri ilə yanaşı “Sakarya” əsərini təhlil etmiş, dəyərləndirmişdir.

A.Dağlının “Sakarya” dramından hasil olan elmi-praktik nəticələr aşağıdakılardır:

- əsər A.Dağlı yaradıcılığının, mühacirət irsinin maraqlı, diqqətəlayiq nümunələrindəndir;

- vətən sevgisi, vətəndaşlıq və istiqlal duyğusu ilə qələmə alınmış pyes Azərbaycan mühacirlərinin əqidəsini, amal və mücadilə yolunu öyrənmək və dəyərləndirmək nöqtəyi-nəzərindən də qiymətli bədii mənbədir;

- qardaş ölkəyə, onun istiqlalına, qəhrəmanlarına münasibətin, məhəbbətin parlaq ədəbi ifadəsidir;

- ədalətin, haqqın zəfərinə inam, qəhrəmanlıq, Vətən sevgisi, ailəyə, əhdə sədaqət hissi aşılayır, yaltaqlıq, qorxaqlıq, satqınlıq kimi sifətləri qamçılıyır;

- gənc nəslin hərbi-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində, ləyaqətli və layiqli vətəndaş kimi yetişməsində bu gün də aktual və əhəmiyyətli;dir;

- mövzunun bədii həlli baxımından əsər dram janrının tələblərinə tam cavab versə də, bəzən süjet xəttinin inkişafına, kompozisiyasının rəbitəli, təbii axımına xələl gətirən kiçik məqamlar, dialoqların hərdən cansız, sönük olması da nəzərə çarpır.

Ədəbiyyat:

1. Dağlı A. Sakarya. Adapazarı: Işıq, 1965, 56 s.

2. Qarayev Y. Yaddaşdan yarpaqlar. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. III cild. Bakı: Elm, 2015, 908 s.

3. Cabbarlı N. Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı, Bakı: Elm, 2009, 72 s.

Summary

The reflection of love to the Motherland and independence in the play "Sakarya" by Abay Daghly

The theme of the play "Sakarya" (1965) by Abay Daghly was taken from the history of Turkey's struggle for independence and the events that took place during this period. The main idea of the work is the disclosure of the anti-democratic regime, the propaganda of love to the Motherland, the native places, national values and the narration of historical figures that glorified the folk. The theme is developed in this direction and aspect and represents an interesting, worthy example of Abay Daghly's oeuvre and heritage of emigration.

Резюме

Изображение любви к Родине и независимости в пьесе Абая Даглы «Сакарья»

Тема пьесы «Сакарья» (1965) Абая Даглы была взята из истории борьбы Турции за независимость и охватывает события, которые происходили в этот период. Основная идея работы – раскрытие сущности антидемократического режима, пропаганда любви к Родине, к отчей земле, национальным ценностям и создание образов исторических деятелей, прославивших народ. Тема разработана в данном направлении и аспекте и представляет собой интересный, достойный внимания пример творчества Абая Даглы и наследия эмиграции.

Günəl Yunusova
Mingəçevir Dövlət Universiteti

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ GƏNCƏ ƏDƏBİ MÜHİTİNİN GƏNC ŞAİRİ ƏLƏKBƏR ŞAH RUHİ

Açar sözlər: Gəncə ədəbi mühiti, Ələkbər Şah Ruhi, Cümhuriyyət dövrü, yaradıcılıq meyilləri, qəzəllər.

Keywords: Ganja literary atmosphere, Alekber Shah Ruhi, Republican period, creative tendencies, ghazals.

Ключевые слова: литературная обстановка в Гяндже, Алекбер Шах Рухи, период Джемхурията, творческие стремления, газели

Cümhuriyyət dövrünün 28 may 1918-ci ildə dalğalandırdığı bayraq Azərbaycan Demokratik Respublikasını elan etdi. İsgəndər xan Xoyskinin oğlu Fətəli xan Gəncə şəhərində gənc respublikanın ilk milli dövlət və hökumətini təşkil etdi. Həmçinin dövrün özünəməxsus ədəbi mühiti formalaşdı. Yaradıcı ziyalılar ictimai-siyasi hadisələrə münasibətlərini bildirməklə tarixə adlarını yazdılar. Onu da deyək ki, əgər vaxtilə Gəncədə “Əxilər cəmiyyəti”, “Xərabət məclisi” fəaliyyət göstərmişdirsə, cümhuriyyət dövründə “Ədəbiyyat və sənayeyi-nəfisə”, “Ədəbiyyat və Teatr dərnəkləri” yaradıcı ziyalıları özündə birləşdirmişdir. Poeziyanın və dramaturgiyanın gözəl nümunələrini yaradan bu insanlar indi hörmətlə xatırlanılır [5].

Gəncədə nəqqaşlıq və poeziyanın tarixi qədimdir, klassik ənənəyə bağlıdır. XII əsr Azərbaycan şeirinin tarixində dahi Nizamidən başlayan poeziya dünya ədəbiyyatı tarixinə “Xəmsə” - beş inci verdi... Məhsəti Gəncəvi rübailər aləmini yaratdı, xalqının Ömər Xəyyamı oldu.

*Xərabət üstündə bir ay ucaldı,
Fələyin damında bir çadır saldı.
Qəflətin çadırdan ucaldı bir səs,
Bu dünya bir saman çöpünə dəyməz.*

Rəziyə Gəncəvi Məhsəti yolunu davam etdirdi. Əbül-Üla Gəncəvi şeirləri ilə insanı məftunluq səviyyəsinə qaldırır, Mirzə Şəfi Vazeh poeziyası Avropanı silkələyir. Ən məşhur konsert salonlarında onun məhəbbət nəğmələri dalğalanır, insanı yaşamağa, sevməyə səsləyir.

*Sən mənim həyat üzüyümün daşısan.
O üzüyün bəzəyisən, qaşısan
İnan bütün nəğmələrim sənindir,
Ürəyə bax, neyləyirsən yaşı sən.*

Cavadxan sarayında Dilbaz oğlu Əbdürəhim ağanın rəhbərlik etdiyi şeir məclisində Gəncə şairlərinin şeirləri oxunurdu. M.Ş.Vazehin yaratdığı «Divani hikmət» ədəbi məclisi daha geniş vüsət aldı...

XIX əsr öz poetik töhfəsini XX əsrə verdi, keçid dövrü öz çətinliklərindən inamla çıxdı. Cümhuriyyət dövrünün poeziyasını – Ələkbər Şah Ruhi Ağazadə, Əli Razi Şəmşizadə, Əli Şövqi, Mirzə Məhəmməd Axundov təmsil etdi. Qədim tarixə malik poeziya yeni istiqamət aldı ... “Hümmət”, “Qurtuluş” və “Molla Nəsrəddin” kimi jurnal və qəzetlər onların əsərlərinə səhifələrində yer verdi. XX əsrdə Cümhuriyyət dövrü Gəncə ədəbi-mədəni həyatının formalaşmasında “Molla Nəsrəddin” jurnalının rolu xüsusi yer tutur [5].

Gəncədə yeni şeirin inkişaf mərhələləri və ideya-estetik prinsipləri əsasən XX əsrin ikinci on illiyindən başlayır: Ə.Şah Ruhi, Ə.Razi, Ə.Şövqi, A.Sur yeni şeirin prinsiplərini yaradan insanlar olmuşlar. H.Cavid və Ə.Cavad kimi şəxsiyyətlərin Gəncədə müəllimlik etmələri, onların şeir dərnəklərində iştirakı, gəncləri yaradıcılığa istiqamətləndirmiş, onlar klassik ədəbiyyata söykənərək heca vəznində gözəl əsərlər yaratmışlar.

Ələkbər Şah Ruhi – XX əsrin iyirminci illərində yaranmaqda olan yeni şeirin nümayəndələrindən biridir. O, zəmanəyə, yaşadığı quruluşa, mühitin ağırlığına nifrətini “Əfsurdə bir gül” şeirində əks etdirmişdir:

*Mən ki, məhbusi-qəməm zindan nə lazımdır mənə?!
Bu cəfakəş, müstəbid dövrən nə lazımdır mənə?!*

Lakin Ə.Ruhinin bu şeiri, ümumiyyətlə, belə risqlə yazılmış qəzəl, qəsidə, qoşma, gəraylı kimi əsərlərində zəmanəni ifşa edir. Və bu nakam şairin əsərlərini dövlət arxivlərində və mətbuat səhifələrində axtarmaq əbəsdir. Onun həyatını əks etdirən dolğun tərcümeyi-halı yoxdur. Həyatı haqqında çox qısa məlumat var. Ancaq anadan olduğu və vəfat tarixi məlumdur. O, özünün həyatını qələmə almamışdır. Ruhinin həyatı onun dostlarına (Əli Şövqi, Yusif Heydərzadə İrəvanlıya) göndərdiyi məktublarda satirlərinə, həmin məktublardakı şeirlərin misra və beytlərinə çökmüşdür. Əldə edilən şeirlər Əli Şövqinin qardaşı İsmayıl Şeyxzamanovun sonradan istifadəyə verdiyi məktublardakı poetik nümunələrdir. Lakin bu məktublarda heç birində onun nə vaxt və harada, kimdən ilk təhsilini aldığı təsdiqləyən sənədə rast gəlməmişik. Ə.Ruhi, Ə.Şövqi və Ə.Razinin ədəbi fəaliyyətə nə vaxt başladıklarını dəqiq göstərən elə bir məxəz də yoxdur.

Ələkbər Şah Ruhi Ağazadə - 1885-ci ilin baharında Gəncədə varlı bir ailədə anadan olmuş, lakin sonralar müflisləşmişdir.

“Dərman almağa pul yox. Yatmağa yer yox. Bədəndə də qüvvə yoxdur, fəhləlik etsin... harda gecələyib, harda yeyib-içib, harda yatacağını xəyalıma gətirib də müsibətlə özümü saxlayıram” – elə məhz bu fikirlər də Ə.Ş.Ruhiyə məxsusdur. Kiminin əvvəli, kiminin axırı. Allah bu fikrin ikisindən də insanı dərğahi xatirinə saxlasın. Göründüyü kimi, mülk, mal sahibi sonradan xəstə canına dərman almağa pul tapmamış, əzab çəkmişdir. Belə bir adam özünün təvəllüd tarixini də yazıb qoyub getmişdir.

*İki əskik otuzdan il keçmiş,
Sinnimiz indi bu yerə çatmış.*

1913-cü ildə qələmə alınan bu beytlə başlayan misralar Ruhinin yaş kağızıdır, etibarlı sayılır və bunun onun tərcümeyi-halı kimi qəbul etmək olar. Onun bədii irsi müxtəlif mövzularda və formalarda yazılmış şeirlərdən ibarətdir. Yüzdən çox qəzəl, həcv, müstəzad və məktubdan ibarət Ruhinin irsi təfriqə halında olsa da, orijinallığı ilə seçilir. Qəzəllərindəki şikayət motivləri, sevgiyə qarşı gah dərin məhəbbət, məhriban nəvazişlər, gah da onun cövrü sitəmindən fəryad, gah küsmək, gah barışmaq, gah hüzn və kədər içində çırpınmaq, gah da vüsal ümidi yaşamaq əhval-ruhiyyəsi onu Füzuliyə yaxınlaşdırır:

*Eşq atəşinə yanmayan gər can nə gərəkdir,
Eşq olmaz isə qəlbə, insan nə gərəkdir?*

O, bununla kifayətlənmir, bir az da irəli gedir, dünyanın məhəbbətdən yarandığı fikrinə tərəfdar çıxır, qənaətini oxucunun mühakiməsinə verir:

*Bir olsa könüllər gözəlim, noi-bəşərdən,
Məxluq arası əhdi-peyman nə gərəkdir?*

Dünyada könüllər və xarakterlər bir-birinə oxşasaydı həyatın mənası da olmazdı. Bu bircə beytdə Ruhi təkcənin, xüsusinin vasitəsilə məhəbbətin qüdrətini, təsirini göstərir. Məhəbbətlə əlaqəli söylənilən, ilmələnen fikirlər sonsuz bir aləmdir. Klassikaya bağlı keyfiyyətlərdən xali deyil. Məhəbbət - bütöv fikir sisteminin tənzimləyicisidir.

*Verdi bağ içrə səba saçlarını oynatdı
Qəmə dalmış ürəyimi dağıdıb üzmədəmi?*

Həyatın yüksək ictimai problemlərini ortaya atan və onları global miqyasda həll etməyə çalışan, məhəbbətin fəlsəfi mənası haqda düşünən Ruhi vətəninə böyük məhəbbətlə bağlanan şair olduğu üçün deyir:

*Eşq atəşinə yanmaya gər can nə gərəkdir
Vətən olmaz isə qəlbə, eşq nə gərəkdir?*

Elə buna görə də o, “Mən ki, məhbusi-qəməm” deyir. Əgər dövrən gözəl və firavan olsaydı, insanlar əhdinə vəfadar, sözüne düz çıxsaydı, şair heç vaxt fəğan etməz, nalə çəkməzdi.

Ə.Ruhinin lirik şeirləri içərisində əsas yeri qəzəlləri tutur. Bu qəzəllərin müəyyən hissəsi Füzuli qəzəllərinin ahənginə yaxındır və onun ədəbi məktəbindən qidalanmış, məhəbbəti özünəməxsus şəkildə tərənnüm etmiş və xalq arasında tanınmışdır. Ruhi qəzəllərində real, həyatı gözəl köhnə sxolastik şərq şeirində bir qayda olaraq gözəllik üçün təşbih gətirilən huridən, qılmandan, Məkkədən üstün tutur. Təbiətin sinəsində addımlayan məşuqəni ayla, günlə, güllə, bahar nəsimi ilə qiyaş edir. “Feyzi-əzəli şövqi-ruzigar deyilmi?” misrası ilə başlayan müstəzadı köhnə şeirin gözəli təsvir vasitələrinin nələrdən ibarət olduğunu göstərmək üçün şeirin final misrasına Q.Zakir kimi əlverişli və maraqlı üsuldan istifadə edir.

*Bəsdir bu təcrübə, yaxıyor atəşə kəndin,
Pərvanələrin sevdicəyi nar deyilmi?
Ehyayi təsəndin, Pərkər deyilmi?
Bir qırmızı yarpaqdan ötəri nələr ağlar?
Məftun eləyən bülbülü gülzar deyilmi?
Məskənləri bağlar, Əzhar deyilmi?*

Şair bu minval ilə “vüsləti-dildar”, “Rəhməti-sübhan”, “ehyaya təsəndin”, “bülbülü gülzar” və sair bu kimi sözlər işlətsə də onlar misra daxilində Azərbaycan türkcəsində olan ifadələrin təsiri altındadır, buna görə də tez və aydın başa düşülür.

Ruhinin lirik şeirlərində olduğu kimi, bəzi qəzəllərində də ictimai motivlərə rast gəlirik və bu özünü dövr, zaman və fələk adı ilə göstərir. Şair hətta allaha etiraz edir ki, nə üçün onun taleyinə xoşbəxtlik, yarla qovuşmaq qisməti yazmamışdır. Nə vaxta qədər məhəbbət odunda bişib kabab olacaqdır. Axı, artıq sinə dolub, həyat onu nə üçün atıb-tuttur. Lakin o, bu fikrini axıra çatdırmır və birdən dediklərindən peşman olur, eşq odunda yanmağı aqillik sayır. “Eşq atəşinə yanmaya gör can...” sözləri ilə elə bil bu dediklərini ümumiləşdirib möhürləyir. Pərvanəni misal gətirir.

Ruhinin lirikasında bir xüsusiyyət də belədir ki, o aşiq ədəbiyyatında işlənilən “Dedim dedi” formasından da istifadə edib “Kəbeyi-kuyi” - gözəlin vüsalına çatdıqda rahatlanmır, yenidən “sonra” deyə soruşur. Sonralar onu sonsuzluğa aparır, şair dünyanın nəhayətsizliyini «sonra, sonra» deyə sual altında saxlayır. Sonraların nəticəsini tapa bilmədikdə insanı səbrə çağırır. Sonraları poetik üstünlüklərinə görə diqqət mərkəzinə çəkir, oxşayanla oxşadılan qarşılaşdırılır, real əlamətlər insanı düşünmək məcburiyyəti qarşısında qoyur, məna oxucunun mühakiməsinə verilir.

Dedim: - Kəbeyi-kuyin mənə bir qismət ola.

Dedin: - O feyz sənə ehtimal olar sonra.

Dedim: - Məni görcək yar acıqlan hər dəmi

Dedin: - Məhəbbət odu xoş xisal olar sonra. [4]

Şair o dövr Gəncəsində bəzi nadürüsləri, gəncləri düz yoldan uzaqlaşdırmağa çalışan şərfətsizləri tənqid edir, xoşbəxtliyi, insanlığı, hörmət və mərifəti elm və ədəb öyrənməkdə görür. O, “Vəzifeyi-insaniyyə nəsihətnamə” adlı şeirində məsələni real şəkildə qoyub həll edir. Əslində bu şeiri sadəcə olaraq “Nəsihətnamə” adlandırmaq olardı. Lakin şair deyir ki, insanlığın əsas vəzifəsi gənclərə nəsihət verməkdən, gözəl ləyaqətlərə malik nəsil tərbiyə etməkdən ibarət olmalıdır. Həyatın, cəmiyyətin tələbi budur. Böyüklərin vəzifəsi tərbiyə vermək, kiçiklərin də borcu onlara qulaq asmaqdır. 1916-cı il yanvar ayının 14-də yazdığı “Nəsihətnamə” şairin həyat müşahidəsinin məhsuludur. Özünün dediyinə görə baqqalxanada ağasının 15-16 yaşlı qardaşının ləyaqətsiz gənclərə qoşulduğunu gördükdə buna dözməmiş, “Nəsihətnamə”ni qələmə almışdır. Əvvələn, “Nəsihətnamə” bütün şərq ədəbiyyatında olduğu kimi Azərbaycan ədəbiyyatında da, eləcə də XIX əsrdə A.Bakıxanov və S.Ə.Şirvani yaradıcılığında da vardır. Hər iki şair “Nəsihətnamə” və öyüdlərində uşaqları pis əməllərə qurşanmamağa, elm və ədəb öyrənməyə çağırır. Ruhinin “Nəsihətnamə”si də öz məzmununna görə belə bir xüsusiyyətə malikdir.

*...Elm, fənn, ədəb əsrimizi axtar, tap,
Sərf qıl tərbiyəni hazırə məh-xali bütün.* [4]

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1943.
2. İsayev Ə. Gəncə və gəncəlilər. Bakı, 1991, 2008.
3. Gəncə arxivi. Fond 163, şif.1. Bağ 4, liş.211, vəs.4 (xüsusi şöb.məktubları).
4. Gəncə Dövlət arx. f.342. iş.809, vah.sax. qov. 135.
5. Sadıqov H., Məmmədov E. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə dövrü. Bakı, 1999.
6. Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı, 1984.
7. “Yelizavetpolski listok”, 6 iyul 1911.

Summary

Alekber Shah Ruhi, the Republican period is the young poet of Ganja literary atmosphere

The article deals with the literary atmosphere of Ganja city, newspapers and journals, published at this period. At the same time, it is mentioned that Alakbar Shah Ruhi's life style, who lived in Ganja in the beginning of the XX century. Ruhi's creativity with the new types of poems, that have specific features, is in the centre of our attention. There is no written source dealing the life of Alakbar Shah Ruhi, who lived at the end of the XIX century, beginning of XX century. We obtain little information from his poems and letters, which he wrote to his friends.

Резюме

Юный гянджинский поэт Алекпер Шах Рухи и литературная среда периода Республики

В статье рассматриваются литературная среда города Гянджа, газеты и журналы, опубликованные в ту эпоху. В то же время, рассказывается о жизни Алекпера Шаха Рухи, который жил в Гяндже в начале XX века. Творчество Рухи с его стихами, характеризующимися творческой новизной, находится в центре внимания. Нет определенного письменного источника, который бы дал информацию о жизни Алекпера Шаха Рухи, жившего в конце XIX - начале XX века. Мы получаем небольшую информацию из его стихов и писем, друзьям.

Ayna Babazadə
Xəzər Universiteti

Ə.CƏFƏRZADƏNİN "HUN DAĞI" POVESTİNDƏ TARİXİ YADDAŞIN TƏSVİRİ

Açar sözlər: Əzizə Cəfərzadə, tarixi keçmiş, hunların köçü, adət-ənənə, inanclar

Keywords: Aziza Jafarzadeh, historical past, migration of hunns, traditions, beliefs

Ключевые слова: Азиза Джафарзаде, историческое прошлое, миграция гунны, традиции, убеждения

Məlumdur ki, Əzizə Cəfərzadə tarixi janrda yazdığı əsərləri ilə Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatı tarixinin böyük bir dövrünü: IV-XX əsrləri əhatə etmişdir. Bu əsərlərin xronoloji başlanğıcı olan Azərbaycan tarixinin ən qədim dövrü IV əsrə əks etdirən "Hun dağı" povesti 1981-ci ildə yazılmış və 1983-cü ildə "Cəlaliyyə" kitabına daxil edilərək çap olunmuşdur. Povest yazığının türklərin möhtəşəm və əzəmətli tarixi keçmişində dərin izləri olan, Uzaq Şərqdən qərbi Avropaya qədər yayılan hunlar haqqındadır. Əsərdə bədii tədqiqat obyektini kimi götürülmüş hunların tarixi keçmişindən, parçalanmasından, köçmələrindən, adət-ənənələrindən, yaşam tərzindən, digər türk tayfaları ilə birləşmələrindən və s. bəhs olunur. Yazığının bu mövzuya müraciəti təsadüfi deyildi. Ədəbiyyatşünas Yavuz Axundlunun sözləri ilə desək, "bu əsəri yazmaqda, Əzizə xanım xalqımızın etnogenizi barədə gedən qızğın mübahisələrə öz sənətkar münasibətini bildirməyə çalışmışdır" [1, s.216].

Bəllidir ki, sovetlər dönəmində türklərin tarixinə dair əsassız fikirlər söylənilmiş, onların Azərbaycan ərazisinə gəlişi tarixi qəsdlə çox sonralara çəkilmişdi. Ümumi qədim türk tarixi, o cümlədən hunların tarixi öyrənilmədən, Azərbaycan tarixi üzərində də düzgün şəkildə araşdırma aparıla bilməz. Digər türkdilli tayfalar kimi (kimmerlər, saklar, xəzərlər, peçeneqlər, qıpçaqlar və s.) hunlar da Azərbaycan xalqının etnogenizində mühüm rol oynamışdır. Buna görə də povest ulu keçmişimizi öyrənmək baxımından aktualdır. Hunların nəinki Azərbaycan xalqının, həmçinin digər türk xalqlarının tarixində mühüm rolu olmuşdu. Prof. Bahəddin Ögəl qədim türk tarixinin hunlar ilə başladığını bildirmişdi [2, s.6].

Bir məqamı da vurğulamaq istərdik ki, povest imperiyanın xalqımızı öz soy-kökündən uzaqlaşdırmaq siyasəti apardığı çətin bir dövrdə yazılmışdı. Həmin dövrün ümumi mənzərəsini prof. Vəli Həbiboglu belə ifadə edir: "...başqa xalqların tarixi yaxşı tədqiq olunduğu, şişirdildiyi, dünyaya ən qədim bir xalq, tarix kimi tanındığı halda, süni maneələr təbiiq etməklə türk xalqlarının ümumi tarixi arasından qəsdən uçurumlar yaradılır, bir-birindən təcrid olunmuş halda tədqiqat məcrasına yönəldilir, öz kökündən uzaqlaşdırılaraq başqa xalqların tarixinə calaqla edilir, eyniləşdirilir, bu məkrli, uzaqgörən siyasətdən baş çıxarıqda isə mövcud tədqiqatların nəşri, üzə çıxarılması və yayılmasını qadağan edirdi" [3, s.4]. Düşünürük ki, Azərbaycan tarixinin ümumtürk tarixindən təcrid etmə siyasəti aparıldığı dövrdə Ə.Cəfərzadənin belə bir əsər ərsəyə gətirməsi çox təqdirəlayiq addımdır.

Povestlə əlaqədar dövrü mətbuatda Y.Axundlunun, V.Quliyevin, A.Telmanqızının və b. yazılarına rast gəlirik. Ədəbiyyatşünaslar, tənqidçilər bəzən bu po-

vesti bir o qədər də güclü tarixi əsər hesab etməmiş və əfsanəvi motivlərin də olduğunu söyləmişdilər. Ancaq onu da xatırladaq ki, hunların gəlməsi tarixi faktdır və yazıçı bu fakta toxunmuşdur. Daha sonra başqa bir məqama da toxunmaq istədik. Özləri haqqında heç bir yazılı mənbə qoymayan, yalnız arxeoloji dəlillər və Çin mənbələrinə müraciət əsasında öyrənilən hunlar haqqında əsər yazmaq özü bir qəliz məsələdir. Yazıçı sözsüz ki, hunlarla bağlı ciddi araşdırmalar aparmışdı. Lakin onu da qeyd edək ki, tarix uzaqlaşdıqca yazıçıya tarixi dəlil-fakt tapmaq çətinidir. Ona görə Əzizə xanım tarixi faktları tarixi özündə əks etdirən bayatılarla, coğrafi adlarla zənginləşdirərək bədii təxəyyül nəticəsində əsər yazmışdı. Əsərin proloq hissəsində yazıçının hüzn mərasimlərinin birində eşitdiyi ağıny yazması da buna bariz nümunədir:

*Gəl gedək Hun dağına,
Yaş tökək Hun dağına.
Oğlu ölən ananın
Qan damar qundağına* [4, s.3].

Ağıda eşitdiyi və ona maraqlı gələn “Hun dağı” ifadəsi ilə tarixi axtarışlar aləminə bir daha baş vuran Ə.Cəfərzadə dünya mədəniyyəti tarixində dərin izləri olan hun türkləri ilə bağlı maraqlı bir əsər ərsəyə gətirmişdi. Povestdə gerçəkliklə bədii təxəyyülün sintezi aydın şəkildə özünü göstərir. Onu da bildirək ki, müəllif fərqi yazıçı təfəkkürünə əsaslananda folklordan da yararlanmışdı. Çünki yazıçı tarixi mənbələrlə yanaşı folklora əsaslanmanı daha üstün tutmuşdu. Bunu da onunla əsaslandırmaq olar ki, tarixi faktlarda bəzən qərəzli olaraq təhriflərə yol verildiyi halda, folklor nümunələrində bu hallara rast gəlinmir. Tarixi dövrün bəzi məqamlarını izləmək baxımından yazıçı üçün ən gözəl vasitə folklor olmuşdu.

“Hun dağı” povesti maraqlı, sadə süjet xəttinə malik olmaqla yanaşı, bədii kompozisiyanın proloq və epiloq kimi elementlərindən də istifadə olunmuşdu. Hakimiyyət uğrunda ikitirəliyin yaranması, araya xəyanət toxumunun səpilməsi, Alptəkinin ətrafına yaxın tərəfdarlar toplayaraq getməsi, digər türk tayfaları ilə qarşıdurmalar və nəhayət Xəzərətrafi ərəzilərə gəlib çıxması əsərin süjet xəttini təşkil edir. Oxucu əsərdə öncəliklə ovdan yaralı qayıdan Qoca Xaqan obrazı ilə tanış olur. Məlum olur ki, hunlar arasında Göktanı adlanan həmin Xaqanın Güntəkin və Alptəkin adlı iki oğlu var imiş. Qeyd edək ki, qədim türk adlarının sonunda işlənən təkin (bəzən də tigin) - şahzadə deməkdir. Əzəmətin və məğrurluğun təcəssümü olan, həmçinin ömrünü Tabğaclar, Tanqutlar, Təziklər, Bəklülər, Soqdalılar və b. ilə müharibələrdə keçirən Qoca Xaqan bu səfər ikiqat zərbə almışdı; o, həm mənən, həm də cismani olaraq yaralanmışdı. Onu mənən sarsıdan qayını Qansunun Alptəkinin ona xəyanət etməsi və taxt-taca görə atasını yaralaması xəbərini uyduraraq çatdırması olur. Qoca Xaqan getdikcə yaşlandığını görüb taxt-tacı varislərindən birinə həvalə etmək istəyirdi. Əslində Xaqandan sonra onun yerinə qardaşı Alpər gəlməli idi. Ancaq döyüşlərin birində sağ qolunu itirdiyindən onun taxt-taca gəlişi məsləhət olmamışdı. Belə olduğu halda, xaqan kiçik oğlu Alptəkinini taxt-taca gətirmək istəsə də, adətə görə atadan sonra hakimiyyətə xaqanın şəcərəsindən böyük oğul gəlməli idi. Xaqan böyük oğlu Güntəkinin zəif biri olduğunu və yaxşı bir idarəedicisi ola bilməyəcəyini anlamışdı. O, istəməirdi ki, yanlış seçim

etməklə müharibələr nəticəsində birləşdirdiyi xalqının parçalanmasına və gələcəkdə iki qardaş arasında baş verəcək davaya səbəbkar olsun. Çünki tarixlərdə, qocaların xatirələrində belə hadisələri çox eşitmişdi. Ancaq tarixdə də zamanla baş vermiş saray fitnələri Xaqanın bu istəyinə qarşı çevrilir.

Yazıçı ictimai-siyasi hadisələrin təsviri fonunda adət-ənənələrə də toxunmağı unutmur. Xalq arasında məşhur olan “qızqovdu” yarışının (yəni cıdır yarışının) təşkil edilməsi əsərdə xüsusi diqqəti cəlb edir. Xaqan təşkil etdiyi bu yarışda kiçik oğlu Alptəkinin qalib gələcəyinə inanırdı. Yalnız bu qalibiyyətdən sonra Alptəkinin hunlara rəhbər seçilmə şansı ola bilərdi. Alptəkinin qalibiyyətinə və Xaqanın qalib gələcək şəxsə vəd etdiyi kamanı əldə etməsinə baxmayaraq, ona xor baxan və onun ağılından, qabiliyyətli, igid biri olmasından ehtiyat edən dayıları (Xansu və Qansu) yenə də yalançı “xəyanət” məsələsini gündəmə gətirib, ona mane olmağa çalışırlar. Halbuki Xaqanın yaralandığı gün Alptəkin Tayanqu və Turqut dədənin kiçik oğlu Gursu ilə birlikdə at seçməyə getmişdi. Yoldaşları vasitəsilə çox çətinliklə də olsa Alptəkinin günahsız olduğu sübut olunur. Ancaq hələ bunlar azmış kimi, yarışlardan sonra paytaxt Başbalığa gedən qayıqlar Alpərin Alptəkinin tərəfini saxlamasını əmisinin bu işdə xüsusi marağının olması və qızı Aylanın Alptəkinlə istəklili olması ilə əsaslandırırırlar. Əslində nə Xaqanın həyat yoldaşı Damla xatunun, nə də onun qayıqlarının Aylanı da görməyə gözləri yox idi. “Qızqovdu” yarışında igidlərlə at çapacaq gözəlin Ayla olması onları məyus etmişdi, çünki onlar bu yerdə bacısı Soydan xatunu görmək istəyirdilər. Beləliklə, ulusda düşüncələri ilə bir-birinə zidd iki əks qütb formalaşmışdı; qütbün bir tərəfini Xaqan, onun qardaşı Alpər, Turqut dədə, şaman Tayanqu, Baykal, digər tərəfini isə Xaqanın xanımı Damla xatun, qayıqları - Xansu və Qansu təmsil edirdi. Alptəkin isə nə ona ittiham edənlərlə, nə də ki, qardaşı Güntəkinlə qarşı-qarşıya gəlmək istəmir. O, gərginlik yaratmadan özünə tərəfdarlar toplayaraq gec olmadan digər əraziyə köç edib və münasib bir yer tapıb öz xaqanlığını yaratmaq niyyətində olur. Göründüyü kimi, şər qüvvələr istədiklərinə nail olurlar, Alptəkin isə doğma el-obasını tərk etməli olur. Köç səhnəsinin təsviri olduqca təbii boyalarla işlənmişdir. Güntəkin qardaşı Alptəkin kimi cəsarətli və bacarıqlı biri deyildi və bu cür olması hakimiyyətdə gözü olan, gələcəkdə idarəçiliyi ələ almaq istəyən dayılarına sərf edirdi və anası Damla xatun da qardaşlarını dəstəkləyirdi. Dayıları hakimiyyətə gələ biləcəklərini çox gözəl bilirdilər, amma ən azından Güntəkini hakimiyyətə gətirməklə onun əvəzindən idarəçilik edə biləcəkdilər. Elə bu səbəbə görə də onlar adət-ənənəni və xəyanət məsələsini bəhanə edib gündəmə gətirməklə məhz Güntəkinin taxt-taca gəlməsini istəyirlər. Əsər boyu Alptəkinin digər türk tayfaları ilə qarşılaşmaları göstərilir. Ancaq Turqut dədə ilə Alptəkin yaranan mübahisəli məsələləri mübarizə ilə deyil barışıqla həll etməyə üstünlük verirlər. Çünki Turqut dədə oğlu qədər çox istədiyi və hörmət etdiyi Alptəkinə digər türk tayfalarını öz tayfası altında birləşdirməyin, onlarla ittifaqın yeganə yolunun mübarizə deyil, barışıq olduğunu bildirmişdi. Alptəkin getməyi qərara alarkən say-seçmə insanların onun tərəfinə keçməsi ona olan hədsiz inamdan və etimaddan irəli gəlirdi.

Bu hissədə yazıçı eyni zamanda hunların köçü məsələsinə də toxunmaq istəmişdi. Tarixi mənbələrdə hunların köçünün miladdan öncə IV yüzillikdən başladığı bildirilir. Yazıçı hunların Azərbaycanda olması ilə bağlı qədim tarixi mənbələrə

əsaslanaraq bu faktı göstərməyə çalışmışdı. Əsərin sonunda hunların Xəzərətrafi ərazilərə gəlməsi göstərilir. Bu səhnə də olduqca böyük maraq doğurur. Belə ki, iki ilə yaxın çəkən uzun səfərdən sonra Xəzər dənizinin ətrafına gələn ulus nəhayət ki, tərək etdikləri el-obanın suyuna uyğun suyu, torpağına uyğun torpaqları məhz bu ərazilərdə tapırlar. Yazıçı xüsusən Turqut dədənin sevincli olduğu həmin məqamı olduqca təbii təsvir etməyə çalışmışdı: “Turqut dədə canlanmışdı.... Üstü əlvan naxışlı mixəyi torba ilə gil qumqumanı götürdü. Hamının gözü onda idi... Öncə torbanı açdı, içindəki torpaqdan bir ovuc götürdü. Əyilib cütçünün çevirdiyi torpaqdan da bir sıxma aldı, hər ikisini gözünün bərabərinə tutdu. Baxdı, baxdı, hər ikisini ovcunda qatıb-qarışdırdı. Öpdü. Bu ara Alptəkinin buyruğuyla Gögtanrı çayından bir qab su gətirilmişdi. Qoca su qablarını da gözünün bərabərinə qaldırdı, baxdı... Hərəsindən bir qurtum içdi” [5, s.78]. Bu əraziləri yurd elan etdikdən sonra Turqut dədə çayı da Gögtanrı çayı adlandırır. Yavuz Axundlunun fikrincə “müəllif Göyçayın bu addan yarandığı ehtimalını da əsaslandırmağa çalışır. Bununla da buraya gələn tayfanın qədimdən bu diyarda yaşayan öz doğmalarının yanına gəlməsi, bu yerlərin köklü sakinlərinin də türk soylu olması fikrini təsdiq etmiş olur” [1, s.217].

Hunların Qafqaza, eləcə də Azərbaycana nə zaman gəlməsi haqqında mənbələrdə müxtəlif məlumatlar var. Mənbələrin birində oxuyuruq: “V əsrdən Azərbaycan ərazisinə gələn türkdilli tayfalar, o cümlədən hunlar burada ictimai-siyasi vəziyyətin formalaşmasında, etnik bütövlüyün təvəkkülündə fəal və həlledici rol oynamışlar” [5, s.20]. Digər mənbədə isə yazılır: “Quzey Qafqaz çöllərinə türkdilli hun boylarının gəlməsi haqqında II əsrdə yaşamış Dionisi Perieqet və Klavdi Ptolomey məlumat verirlər. III yüzilin başlanğıcından hunlar Qafqaz dağ silsiləsindən güneydə yerləşən ölkələrə yürüş edirdilər... 395-396-cı illərdə hunların Azərbaycana böyük yürüşü oldu” [6, s.126]. Tarixçi Yusif Cəfərov da antik yunan mənbələrində hun sözünün yeni bir termin olaraq b.e.ə. II minilliyin II yarısında işləndiyini, eyni zamanda D.Perieqet və K.Ptolemeyin qeydlərində rast gəldiyini bildirir [7, s.11].

Kamil Əliyevin “Azərbaycan tarixinə dair antik qaynaqlar” kitabında da Dionisi Perieqetin adı çəkilir və onun qədim türklərlə bağlı verilmiş qeydlərində, Xəzər dənizinin şimal-qərb ərazilərində yaşayan tayfalar içərisində birinci yerdə skiflərin, ikinci yerdə isə hunların, daha sonra isə kaspilərin, albanların, kadusilərin, tapirlərin, kirkanların adlarının çəkildiyi bildirilir. Həmçinin alimlərin böyük hissəsinin hunların Xəzərin qərb ətraflarına b.e.ə. IV əsrdə köçdüklerini hesab etmələri də qeyd olunur [8, s.46; 64].

Nizami Tağısoy isə qeydlərində bildirir: “IV əsrin 60-cı illərinin tam sonlarında hunların Asiyadan Avropaya ikinci əsas axını başlamışdır. Beləliklə, İdili adlayan yeni hun tayfaları Şimalı Qafqaza yayılırlar. Azov və Xəzər dənizləri arasında yerli əhalini məğlub etdikdən sonra onlar indiki Serbiya, Macarıstan ərazilərində də möhkəmlənə bilmişdilər” [9, s.61].

Povestdə diqqəti cəlb edən obrazlardan biri də Turqut dədə obrazıdır. Əsərdə yaşının üçüncü əllisini yaşayan el ağsaqqalı kimi təqdim olunan bu obraz bir növ bizə folklorumuzdakı Dədə Qorqud obrazını xatırladır. Tədbirliliyi, uzaqgörənliyi ilə seçilən Turqut dədə dünya hiylələrindən bixəbər Alptəkinə heç bir sədə-

mə toxunmasın deyə daim onun yanında olmağa çalışıb və dar məqamda məsləhətlərini də ondan əsirgəməmişdi. Qorqud Ata oğuzların müşkilini həll etdiyi kimi, Turqut dədə də ulusun müşkilini həll edən obrazdı. Bu el ağsaqqalının əsərdəki öyüd və nəsihətləri bizə bir növ Dədə Qorqudun Dirsə xana, Qazan xana eləcə də digər oğuz igidlərinə verdiyi öyüdləri xatırladır. “Kitabi-Dədə Qorqud” داستانındaki Qorqud atanın bir neçə hikmətamiz ifadələrinə nəzər yetirək:

*Allah-Allah diməyincə işlər oñmaz.
Qadir Tañrı verməyincə ər bayımaz.
Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.
Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz.
Ölən adam dirilməz.
Çıxan can gerü gəlməz.
Bir yigidiñ qara dağ yumrısınca malı olsa,
yığar-dərər, tələb eylər,
nəsibindən artuğun yiyə bilməz [10, s.19].*

Bir qədər də povestdə Turqut dədənin dilindən verilən Alptəkinə ünvanlanmış öyüdlərə diqqət yetirək: “- Təkinim, ox yayından havalanıbsa, geri dönməz. Söz ağızdan çıxıbsa – bir də yuxarı çönməz. Ay-gün doğdumu bir üzde, gedər, batmaq üçün günbatana yollanar, doğuya dönməz” [4, s.22].

Ulus arasında Turqut dədəyə hər kəs dərin hörmətlə yanaşmış və onun sözü hamı tərəfindən dinlənilmişdi. Doğma torpaqlardan ayrılmaq çətin olsa da, Alptəkin Turqut dədənin “xəyanət olan yerdə dirilik yoxdur” deyimini əldə rəhbər tutaraq köç etmişdi. Yolda karluqların, eləcə də digər türk tayfalarının Alptəkinin ulusuna birləşməsində Turqut dədənin apardığı danışıqların da böyük faydası olur. Bu el ağsaqqalının yaddaqalan çıxışlarından birinə diqqət yetirək: “- Oğulcuqlar! Soyumuz bir, tanrımız bir, dilimiz bir ikən ayrılıq, savaşı nəyə gərək? Güc birlikdədi. Xaqanımız Alptəkin göylər Xaqanının oğlu, Gögtanrının bizə göndərdiyi xaqandır. Onun göy tuğu altında birlik, el birliyi, dil birliyi bizə güc verər... Biz tək-cə, karluqlar, sizə deyil, sizin anlayanlara – oğuzlara, padarlara, çigillərə, qıpçaqlara barış diləyilə gəlmişik” [4, s.48].

Hunların qadınları da yoldaşları kimi mərd olmuş və onlara demək olar ki, hər işlərində yaxından kömək etmişdilər. Turqut dədənin “arı belli” nəvəsi Ayla bir türk xanımına xas olan igidliyi ilə yanaşı, Alptəkinə olan sevgisi, sadıqlığı və onun hər bir addımını dəstəkləməsi ilə seçilirdi. Alptəkinin el-obanı tərk etmək məcburiyyətində qaldığı bir dövərdə Ayla onsuz qala bilməyəcəyini görüb, köç edənlərin sırasına qatılır. Sevdiyi insana qovuşsa da, onların birlikdəliyi uzun müddət davam etmir. Belə ki, sevdiyi insana Yolqutluq adlı oğul bəxş edərkən dünyadan vaxtsız köçür. Alptəkin də ona sadıqlığı ilə seçilir və uzun müddət sevdiyi qadının məzarını ziyarət edir. Ancaq oğlunun gələcəyi üçün məsləhətlə Aymənlə ailə həyatı qurmalı olur. Xatırladaq ki, Aymən obrazı povestdə Aylanın yaxın rəfiqəsi kimi təqdim olunur və Aylanın vəfatından sonra Yolqutluğa baxdığı, eləcə də əvvəl Alptəkini qarşılıqsız sevdiyi bildirilir.

Povestdə müəllif qədim hunların inanclarına da toxunmuşdu. Qeyd olunur ki, qədim hunlar göy tanrıya sitayiş etmiş və yalnız ona tapınmışdılar. Mənbələrdə

də bu haqda məlumatlara rast gəlmək olur. Ağayar Şükürov qədim türklərin allahlar panteonu haqqında yazarkən qeyd edir: “Qədim türk mifologiyasının allahlar panteonunda birinci – mərkəzi yeri tenqri – tanrı tutur. Tenqri, yaxud çox vaxt deyildiyi kimi, göy tanrı qədim türklərin “əsl dini gerçək inam bəslədikləri”dir. Bu, bütün qədim türklərin ana kultu idi...”

VII əsrdə yaşamış bizans tarixçisi Simokattas “Qədim türklər yalnız kainatın yaradıcısı olaraq bildikləri və tək ulu qüdrət olaraq qəbul etdikləri Göy tanrıya tapınmışlar” - deyə yazmışdır” [12, s.24].

Qədim türklərin allahlar panteonunda ikinci yerdə Humay adlı ilahə durur. Kitabələrdə Humay haqqında hər şeydən əvvəl qadın varlığı cizgiləri göstərilir... Kişi tanrıların yanındakı qadın tanrıça Humay çox vaxt məhsuldarlıq allahı, doğan qadın başlanğıcı kimi verilir. Müqayisədə xaqan ata - səmaya bənzər, xatun - ana Humaya bənzər kimi verilir... [12, s.29]. Türklərin tapındıqları Tanrı ilə Humayı müqayisə etdikdə Tanrının daha çox göylə, Humayın isə yerlə bağlı olduğunu bildirilir. “Hun dağı” povestində Ayla ilə Alptəkinin qarşılaşdığı səhnədə də ailələrin qoruyucusu və uşaqların hamisi olan bu qadın ilahənin adı çəkilərək xatırlanır. Əslində povestin qısa müddətli ayrılıqdan sonra Ayla ilə Alptəkinin bir-birinə qovuşduğu hissəsində Humay ilahənin adı səbəbsiz yerə çəkilmir. Onu da vurğulayaq ki, “əgər xaqan Tenqri obrazına uyğun hesab olunurdusa, onun arvadı xatun obrazına uyğun Humay hesab olunurdu” [11, s.40]. Həmçinin övladı olmayan ailələrin ruhlar vasitəsi ilə Humay - inədən övlad dilədiyi də bildirilir.

Aylanın doğum ərafəsində gözüne qorxunc xəyal - “hal anası” görünməsi və Turqut dədənin onu qovması üçün əşyaları bir-birinə vuraraq səs-küy çıxarması ritualı da qədim zamanların yaddaşdakı izlərinin nəticəsi idi. Həmçinin yazıçı hər həftə bir elementin (su, od, torpaq, külək) adını daşıyan çərşənbələrin və tonqal mərasiminin səbəbini, məqsədini izah etməklə Novruz ənənələrinin kökünün qədimlərə söykəndiyini göstərir. Lakin indiki ənənədən fərqli olaraq odun üzərindən atlanmaq yasaq edilmişdi.

Məlumdur ki, qədim türklərin fal kitabı olmuşdur. Ə.Cəfərzadə də fal məsələsinə toxunmuş və yaratdığı Şaman Tayanqu obrazı vasitəsilə bu ritualı əks etdirmişdi. Tayanqunun fal gecəsi təşkil etməsi və hamını intizar içində saxlayaraq icra etdiyi dini rituallar da olduqca böyük maraq doğurur. Əsərdə şaman Tayanqu fəvqəltəbii gücə malik və ruhlar vasitəsi ilə inandıqları tanrıya - Gögtanrıya əlaqə yarada bilməyə qadir insan kimi göstərilir. Ulu Xaqan oğlu Alptəkinin qayınlarının dediyi kimi xəyanət etməsini dəqiqləşdirmək üçün şamandan Gögtanrı ilə əlaqə qurmasını və gerçəyin ondan soruşulmasını istəmişdi. Onu da qeyd edək ki, qədim türklərdə tanrı antropomorfizə edilmiş (və ya şəxsləndirilmiş) formada olmuş və ona suallar verilməklə doğru olanı öyrənmək istəmişdilər. Təbii ki, bu suallara verilən cavabı da insanlarla tanrılar arasında əlaqə yaratma gücünə malik olan şamanlar çatdırmışdılar.

İnanca görə Gögtanrı hər şeyi görür, bilir və onu bir həqiqət kimi qəbul edib iradəsindən çıxmaq olmazmış. Bu səbəblə də Şaman Tayanqunun Xaqana “Atan Gögtanrı sənə bildirir: Alptəkinin heç bir suçu yoxdu” deməsi ilə hər kəs bu sözü inanmalı olur [4, s.12]. Həmçinin qədim türklərin Gögtanrının qəzəbindən qorxduqları bildirilir. Povestdə Laçının ildırım vurması nəticəsində ölməsi əvvəl Gök-

tanrının qəzəbi kimi başa düşülür. Lakin Turqut dədə bu hadisənin Göktanrı ilə heç bir bağlılığı olmadığını və ildırımın Laçını vurmasını onun başına qoyduğu oraq ilə əlaqədar olduğunu söyləmişdi. Alptəkin də sevdiyi qadını Aylanı tez itirməsini də göylərin qəzəbi kimi qəbul edir. O, toysuz gəlinin ilk zifaf gecəsinin mağarada keçməsinə görə Göktanrının ona qəzəbləndiyi düşüncəsi və qorxusu ilə ikinci dəfə ehtiyatlı olmağa çalışır. Özlərinə bir oba tapandan sonra Aymənə toy edəcəyi vədini verir.

Eyni zamanda qədim hunlarda ibadət obyektini "Səma və Günəş" idi. Buna əsərdə də işarət var: "– Od Gögtanrının oğlu Günəşin bir parçasıdır, bala! Od üstündən atlanmazlar. Odu özündən incitmə!...Günəş bir də bizə görünməz..." [4, s.61].

Əsərdə hunların dünyagörüşündən irəli gələn dəfn adətləri ilə bağlı maraqlı nüanslar diqqəti cəlb edir. Bəllidir ki, qədim dövrdə insanların axirət dünyasına, ölümdən sonra da həyatın davam etməsinə, varlığına inamı güclü olmuşdu. Vəfat edən şəxslərin əşyalarının onların yanında basdırılması da bu inamdan irəli gələn bir addım idi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində qəbir abidələrindən tapılan əşyalar hunların yaşayışı, mədəniyyəti haqqında zəngin məlumat verir. Xüsusən də Albaniya ərazisindən tapılan müxtəlif tipli qəbir abidələri əsasında bu ərazilərdə gəlmə etnoslarının, eləcə də qədim hunların yaşamaları bəlli olur [6, s.95]. Yazıçı dəfn adətləri və qəbir abidələrinin forması ilə bağlı povestdə müəyyən qeydlər etmişdi. Belə ki, mərhum Laçının Aylanın kənizi olduğu üçün dizlərinin qarına yığılmış vəziyyətdə, bükülü şəkildə dəfninin təsviri yazıçının türklərin dəfn adətlərinə dərinədən bələd olduğunu bir daha sübut edirdi. Məlumdur ki, qədimdə başçılar, eləcə də onların xanımları düz şəkildə, onlara xidmət edən insanlar isə bükülü şəkildə, sol və ya sağ böyrü üstə dəfn edilirdilər. Daha sonra adətə görə Alptəkinin dəyəndə yeddi gün ocaq qalanmadığı, ehsan verilmədiyini, yeməyin özünü nəslə yaxın bilən adamlar tərəfindən gətirildiyi bildirilir. Həmçinin əsərdə mərhumlara - Laçın və Aylanın daş qutu qəbirdə dəfn edilməsi də tarixi gerçəkliklərlə uyuşur. Xatırladaq ki, daş qutu qəbrlər el arasında "oğuz qəbrləri" adlanır [6, s.174].

Dəfn adətləri ilə yanaşı yazıçı toy adətlərinə də toxunmuşdu. Bəzi qədim türk tayfalarını çıxarmaqla əksər tayfalarda, eləcə də hunlarda, göytürklərdə qadınların uzun saç saxlaması ənənə halını almışdı və toy günü saçlar iki yerə ayrılıb hörülürmüş. Bəzən bu hörüklər qızıl və daş-qaşla bəzədilmiş [2, s.169]. Ə.Cəfərzadə əsərdə bu ənənəni də təsvir etmişdir. Qeyd olunur ki, qırxkakıl deyilən formada bəzəkli şəkildə hörülən saçlar toy günü yengə tərəfindən qadınlaşma əlaməti sayılan formada - iki yerə ayrılaraq hörülürmüş. Bu adətin əsərdə Aylaya toy etmədiyi üçün Alptəkin tərəfindən icra edildiyi bildirilir.

Əsər boyu qədim türk tayfalarından olan hunların mərdliyi, şücaəti əks olunmaqla yanaşı onların köçəri həyat tərzini sürdükləri və bununla da əlaqədar olaraq əsas məşğuliyyətlərinin maldarlıq, ovçuluq olduğu bildirilir.

Povestinin epiloq hissəsində müəllifin hunların izi ilə bağlı dilimizdə, tariximizdə, eləcə də toponimlərimizdə araşdırmalar apardığını görürük. Yekunda müəllif tarixçilərin hunlarla bağlı fikirlərini öyrənmək istərkən ona Strabondan söylənilən bir qeydi əlavə etmişdi: "–Elə bircə Strabonun fikri bəs eləməyibmi sizə? Hunlar Muğanda şəhər qurdular, adını da Ağhun qoydular. Eramızın ilk illərində yaşayan bu coğrafiyaşünas tarixçidən də başqa şahidmi istəyirsiniz?" [4, s.79].

“Hun dağı” povestinin nəinki tarixi, etnoqrafik, həmçinin dilçilik baxımından da əhəmiyyəti var. Belə ki, yazıçı araşdırmalarını daha da dərinləşdirmiş, əsər boyunca quşqulanmaq (şübhələnmək), balbal (heykəl), sayrı (xəstə), eçu (nənə), yaş (gənc, cavan), eş; yavuqlu (həyat yoldaşı), ün (səs), bay (zəngin), əsen (salamat), doğu (şərq), boy (qəbilə), təxt-rəvan (səyyar şəkildə bir yerdən başqa yerə daşınan), budun (xalq), cerik (ordu), yabğu (bir vilayətin başçısı) və s. arxaik sözlərdən, eləcə də tarixizmlərdən istifadə etməklə tarixiliyi dil çalarları ilə də zəngiləşdirmişdi.

Əsərlə bağlı bir faktı da xüsusi qeyd etmək istərdik. Belə ki, Hun adlı dağın olub-olmaması ilə əlaqədar axtarışa çıxaraq SSR EA Coğrafiya İnstitutunun toponimika şöbəsinə müraciət edən Ə.Cəfərzadəyə bu işdə coğrafi obyektlərin adlarının mənşəyi ilə yaxından məşğul olan mərhum alim Rəmzi Yüzbaşovun xüsusi köməyi olmuşdu. Alim yazıçıya ünvanlandığı məktubların birində qeyd edir: “XIX əsrin ortalarına qədər Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Hunlu adlı kənd olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan əhalisi arasında elmdə təpə adlanan (500 metrədən alçaq) yüksəkliyə də dağ deyilir. Bunu nəzərə alaraq çox ehtimalla demək olar ki, Hunlu kəndinin yaxınlığında həmin kəndin adını daşıyan Hunlu dağı da olmuş, lakin 500 metrədən alçaq olduğu üçün xəritəyə düşməmişdir” [12, s.182, 183]. Həmçinin yazıçının qeyd etdiyi ağının çox böyük ehtimalla Şirvan ərazisində yaranıb, sonra digər ərazilərə yayıldığı və V-VI əsrlərdə Azərbaycanda “Hun dağı” adı verilmiş bir dağ haqqında məlumat verdiyi bildirilir.

Beləliklə, Əzizə Cəfərzadə tarixi janrda yazdığı əsərlər içərisində “Hun dağı” povesti ilə türk qəbilələrindən olan Hun tayfalarının indiki Azərbaycan ərazisinə miqrasiyasını ustalıqla, tarixi faktları bədii təxəyyüllə canlandırmışdır. Yazıçı povestdə tarixi və arxeoloji mənbələrə, eləcə də folklor materiallarına əsaslanaraq Hunların köç dövründəki dini inancları, toy, yas və digər məişətlə bağlı adət-ənənələri, o dövr türk dili elementlərini istifadə etməklə Azərbaycan türklərinin keçmişinin təsvir etməyə nail olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Axundlu Y. Ədəbi estafet. Bakı: Adiloğlu, 2013.
2. Bahəddin Ö. Böyük Hun imperiyası. I kitab. Bakı: Gənclik, 1992.
3. Qumilyov L. Qədim türklər (tərc.edənlər: Vilayət Quliyev, Vəli Həbiboglu). Bakı: “Gənclik”, 1993.
4. Cəfərzadə Ə. Cəlalyyə. Bakı: “Gənclik”, 1983.
5. Dil, etnos və etnonimiya (red.V.S.Sultanov, K.A.Vəliyeva). Bakı: “Örnək”, 1994.
6. Azərbaycan tarixi uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Redaktor: Süleyman Əliyərli. Bakı: Azərbaycan, 1996.
7. Джафаров Ю. Гунны и Азербайджан. Баку: Азернешр, 1993.
8. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: “Элм”, 1987, 132 стр.
9. Тағысов N. Etnos və epos: keçmişdən bugünə. Bakı: Mütərcim, 2010.
10. Kitabı-Dədə Qorqud (əsil və sadələşdirilmiş mətnlər). Bakı: “Öndər”, 2004.
11. Şükürov A. Mifologiya (6-cı kitab). Bakı: “Elm”, 1997.
12. Yüzbaşov R. Rəmz. Bakı: “Azərbaycan Universiteti”, 2006.

Summary

Description of Historical Memory in the "Hun Mountain" by Azize Jafarzadeh

"The Mountain Hun", a historical narration of Aziza Jafarzadeh, was written in 1981. The Huns are presented as one of the oldest Turkish tribes that played an important role in the ethnogenesis of Azerbaijani people. The Huns' lifestyle, traditions and so on are mentioned in the narrative. The work has a simple and interesting plot line. The old Khagan's injury, his son Aptakin's accusation of betrayal, leaving his motherland with his fellows, his confrontation with other tribes and finally, coming to the coasts of the Caspian Sea comprise the main plot of the story. Turgut Dede, Ayla, Tayanghu and other memorable images were created as well. At the end of the narrative their settlement on the coasts of the Caspian Sea is mentioned.

Резюме

Историческая память в повести «Гора Гуннов» Азизы Джафарзаде

«Гора Гун» Азизы Джафарзаде, написана в 1981 году на историческую тему. Гунны являются одним из старейших тюркских племен, которые сыграли важную роль в этногенезе азербайджанского народа. В повести говорится об образе жизни, традициях и нравах гуннов. Произведение имеет простой и интересный сюжет. В качестве сюжетобразующих событий взяты истории ранения старого Хагана, обвинения его сына Альптекина в предательстве, его уход вместе со своими союзниками из родного края, встреча с другими племенами и, наконец, выход на берега Каспийского моря. Автор создала такие запоминающиеся образы как, Тургут Деде, Айла, Тайангу и другие. В конце повести сообщается об их поселении в прибрежных землях Каспийского моря.

Afaq Eminli
Sumqayıt Dövlət Universiteti

“YENİ HƏVVANIN EHTİRASI” ƏSƏRİNDƏ QROTESK FORMALAR

Açar sözlər: qrotesk, gender, mif, qadın

Keywords: grotesque, gender, myth, woman

Ключевые слова: гротеск, гендер, миф, женщина

Anjela Karterin bədii dünyası əfsanəvi, bədheybət məxluqlar: qadın-canavarlar, quş qadınlar, transvestit kraliçalarla əhatə olunub. Onun əksər roman və hekayələrinin məna çalarını məhz bu mifik fiqurların mürəkkəb təbiəti müəyyənləşdirir. Bu cür maraqlı təsvirləri daha yaxından müşahidə etmək üçün yazıçının “Yeni Həvvanın ehtirası” əsərindəki mürəkkəb obrazlardan ikisinin- Həvva (Evelin) və Tristessanın üzərində təhlil aparmaq fikrimizcə, daha məqsədəuyğun olar. Yazıçı bu obrazların təsvirində qrotesk üsulunun imkanlarından geniş istifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, *qrotesk* anlayışı Karterin mətnində dəyişən dəyərlər vasitəsilə ikicinsli bədən formasını bərpa edir və əsərin gedişatında bunu görmək mümkündür. Qroteskin bu şəkildə istifadəsi, həmçinin, əsərdə gender normalarının parodiyası haqqında məlumat verir. Əsərdəki fiqurları qrotesk olaraq düşündükdə, oxucu terminin, Baxtinin də dediyi kimi, iki fərqli formasını kəşf edə bilər və müvafiq dəyərlər, adətən, terminin özü ilə əlaqələndirilir. Ona görə qrotesklərdən birini müsbət, digərini mənfi olaraq səciyyələndirmək mümkündür.

Qrotesk realizminə verilən təriflərdən biri də Baxtinin Rablenin təhlilində üzə çıxır və transgressiv bədəni təsvir edən bir sıra şəkillərə əsaslanır. Burada bədən funksiyalarını yerinə yetirən, ölüm və doğum arasındakı qarşılıqlı əlaqələri əhatə edən aşağı təbəqənin olduğu deyilir. Baxtin bu qrotesk bədəni açıq, qabarıq, ifraz edən, dönüşən bədən kimi səciyyələndirir: “Qrotesk realizmində... bədənsəl element olduqca müsbətdir.” Maddi bədən “şən” və “utopik” kimi göstərilir [1]. Baxtin terminin ikinci mənasını açaraq onu “post-romantik” adlandırır. Bu qroteskin modern mənasına uyğundur, çünki o özündə yadlıq, düşmənçilik və qəddarlıq kimi təsvirləri ehtiva edir. İmtina və itaətsizliyi simvolizə edən bu yeni forma mənfi dəyər kimi qəbul olunur. Onun sadə dildə açıq şəkildə təsviri qeyri-etik ifadələrin istifadəsi ilə mümkündür.

Əsərdəki hər iki qrotesk forma əsas obrazların bədənələrinə həkk olunub. Əsərin giriş hissəsində Karterin qəhrəmanı, romanı erkək Evelin olaraq başlayır, amma daha sonra fiziki və əqli olaraq qadına- Həvvaya dönüşür. Byula tayfasının qadınları tərəfindən səhrada əsir alınan Evelin özünü tanrı olaraq təsvir edən ilahə “Ana” ilə görüşə aparılır. Onun bədəni əsərin görüntü dairəsini tam əhatə edirdi: “O elə böyük idi ki, sanki az qala dairəvi, qırmızı boyalı, çox qızdırılmış, qırmızı alovlu hücrəni doldururdu” [2, 52]. Evelinin təsvirinə görə onun qolları “tir kimi” idi və “ağzında günəş” tutmuşdu. [2, 64]. Artemidaya olunduğu kimi, Ana tələb etdi ki, onun davamçıları hərəsi bir döşünü qurban versin və “qızlarının döşlərindən yamanmış yorğanı kilsənin üzərindən atdı” [2, 60]. Bununla, o, bol məhsuldarlığı göstərməyə çalışırdı. Əsərdə biz eləcə də Rablesayağı qroteskin bəzi

aspektlərini görə bilərik: 1) bədənsəl formaya əlçatmazlıq- daha da şişirdilmiş məhsuldarlıq simvolu 2) aşağı təbəqə-qat üzərinə fikrin yönləndirilməsi. Bu aspektlər daha çox Həvvanın bətninin sonrakı inşasının və Byulanın yumurtalıqlarının səhra təbəqəsinin altına yerləşdirilməsi təsvirlərində vurğulanır.

Karter Ananın cüssəsindən, patriarxal təsvirli qadın bədəni anlayışını dağıtmaq üçün istifadə edir. Qrotesk bədən o vücudu tipik təqdimatdan uzaqlaşdırır. Ananın təsviri hekayəni nəql edən Evelinin erkək hissiyatından süzülərək sözlərə tökülür və fiziki şişirtmə, ifrat və təhriflə tipik ana obrazına parodiya edir. Evelin Anaya bədheybət kimi yanaşır: “boynunun öküzvari sütunu,... saxta saqqal və qara buruqlar,” və qadın mərasiminin nəticələri onu “iyrənmişlik və qorxu” [2, 59] içinə salır. Karter romanı kontekstində bu münasibət önəmlidir, çünki Evelin erkək olaraq, şişirdilmiş diş bədənininə münasibət göstərir. Ananın bədəni burada, başqa bir məna kəsb edən qrotesk kimi əsas mərkəzi obraz hesab oluna bilər. Evelinin bədəninin çirkin olaraq təsviri tezliklə onun öz yeni bədənininə köçürülməsi ilə təsvir olunur. Evelin axtalanır və sonra iki ay ərzində plastik əməliyyat nəticəsində bioloji qadına çevrilir. Prosesin sonunda yeni Həvva özünün də “Ana kimi mistik və bədheybətvari” [2, 84] olduğunu anlayır. Bu, Meri Russonun Baxtinin bədənsəl qroteskə verdiyi mənanı tənqid etməsini açıqca nümayiş etdirir. Russo qeyd edir ki, o “özünün siyasi bədən semiotik modelinə cinsin ictimai əlaqələrini qəbul etməklə və ya nəzərə almaqla müvəffəq olmur. Bununla, onun diş qroteski tiran və geridə qalmış olaraq qalır” [3, 28]. Onun məntiqinə görə qadın bədəni artıq ictimai əlaqələr daxilində yerindən olmuş və marjinalaşdırılmışdır, çünki bədən ya nizamlayıcı normalara uyğunlaşmalı, ya da “*Digər*” olaraq uzaqlaşdırılmışdır. Bu səbəbdən diş olan bədən və qrotesk ikiqat qovulduğu yerdən bərpa ediləməlidir. Qroteskin post-romantik tərif, təsvir olunmuş özgəlik, təcrid olunma, marjinalaşdırılmış qeyri-sabitlik təcrübəsi, Karterin romanındakı anılan fiziki müxtəlifliklə səsləşir [4]. Bu fərq, Həvvanın və onun tərəf müqabili Tritessanın çoxşaxəli təbiətindən asılıdır- hər ikisi hermafrodit (ikicinsiyətli) şəxsiyyətə çevrilirlər. Evelinin gələcəyi haqqında ipucunu, yazar əsərin əvvəlində, o, kimyəgər qonşusunun evinin damını qarışdıranda verir: “Orada 17-ci əsrə aid çap vərəqi vardı, əllə çəkilmiş, qızıl yumurta daşıyan hermofroditin təsviri məndə qəribə məftunluq doğurdu” [4, 13]. Əsl ikicinsli bədən tərəfindən duyulan istənilən zəriflik və lətafət, Tritessanın hermafroditik təbiəti qəddarcasına ifşa olunduqda, nifrət və rişxənd ilə ifadə olunur. Tənhalığı özünə dost etmiş kino ulduzunun cazibəsi dünyaca məşhurdur və o, öz dişiliyinin inşası ilə məşğuldur. Onun zərif görünüşünün və paltarlarının altında kişi bədəni aşkarlandıqda, dişiliyi sorgulanmağa başlanır. Tritessanın əsir alan qrup onun ikili təbiətini aşkarladıqda ona olmazın işgəncələrini verir, onunla qrotesk kimi davranırlar: “Onlar onun uzun gecəliyindən kəndirlər düzəldib biləklərini polad dirəklərə bağlamışdılar; orada onu başaşağı asır və ya aşağıya doğru atırdılar” [4, 129]. Tritessanın asılmış bədəninin təsviri göstərir ki, qrotesk tamamilə mənfi olaraq görülür. Bu ikicinsli varlıq onu əsir alanlara qarşı “çılğınlıq” göstərsə də, rişxənd və nifrətin heç bir formasını nümayiş etdirmir. Həvva qurbana qarşı nəvazişkar kimi göründükdə, ona qarşı da eyni vəhşi davranışları təkrarlayırlar.

Əsərdə qrotesk bədənin bu cür təhlili (Həvva) və Tritessanın bədənləri üzərindən oxunduqda da öz təsdiqini tapır. Kristevanın alçalma kateqoriyası, yadlaşmanın başlanğıcını subyektin bədəninə və biri digərindən əmələ gəlmə və ya digərinə çevrilmə anına yerləşdirir. Bu, Evelinin Ananın gözündə itaətsizliyi ilə uzlaşır. Kristevanın alçalmaya verdiyi tərifdə, onun travmatik effektlərini tamamilə anlamaq mümkündür : bu “şəxsiyyəti, sistemi, nizamı yerindən edən bir şeydir. Elə bir şey ki, sərhədlərə, vəzifələrə, qaydalara hörmət etmir. Karterin romanında alçalma təcrübəsi hər fərdin, ictimaiyyətin cinsiyyət üzərinə qoyduğu sərhədləri keçməyə çalışdığında peyda olur. Biz görürük ki, Evelin öz bədəni bioloji transformasiyaya məruz qaldığında dəhşət içərisində buna münasibət bildirir, öz bədən forması onda nifrət hissi doğurur. Onun bioloji qadına çevrilmə prosesi başa çatdığında, nifrət hissi Ananın ki ilə birbaşa müqayisə olunaraq səslə şəkildə ifadə olunur: “Mən belə cismin bu cür tam modulyasiyasına məəttəl qaldım, bir zamanlar bu bədən əvvəlki mənə əkiz idi” [5, 77]. Bədən hədudlarının yenidən təşkili ilə Evelin özünə cavab verərək, Frankşteynin eybəcər bədheybətinə bənzər birindən yeni, bu formaya döndüyünü demək istəyir.

Oxşar bir transqressiv davranış Tristessanın paltarının çıxarılması səhnəsində əks olunub. Bu, mənədəki vacib dəyişikliyə işarə edərək, onun cinsi statusunun qəddarcasına yenidən baxılmasına məcbur edildiyini göstərir. Onun gizli cinsiyyətinin varlığını etiraf etməyə məcbur edilməsi ilə, Tristessa şəxsiyyətində dəyişiklik yaşayır və “iniltisi şüşəli qalereya boyu əks-səda verir” [5, 128]. Hər iki obraz öz formasıalarını etiraf etməyə məcbur edilir və şüurlu şəkildə baş verən dəyişmə anında onlar, həmçinin, öz bədənlərinin alçalmasında iştirak edirlər. Tristessanın şüşə evinin Qotik üslubu özünü kəşf və bərpanı vurğulayan bədənsəl təsvirlərlə əhatə olunub. Tristessanın mumdan hazırlanmış mavzoleyi “Ölüm-süzlər Zalı”-ndakı xüsusi dəbli fiqurlar Tristessaya hücum edənlər tərəfindən dağıdılırlar və qərar verilir ki, Həvva ilə Tristessa arasında qondarma toy baş tutmalıdır, bu zaman onlar dörd bir yana səpələnmiş parçaları toplayıb “şənlik” şahidləri düzəldirlər. Onlar bunu etməklə “ fiqurları necə gəldi quraşdırırlar. Beləliklə, Cin Harlova, Ramon Navarronun başından, Con Barrimor Cuniyorun bir qolundan, digəri Merlin Manrodan və ayaqları başqalarından olmaqla hamısını tələsik yığırlar. Bu şahidlər sanki şəkilli pəzəli xatırladırdılar” [5, 134].

Bu şəkilli pəzəli metaforu bizi müasir və ya post-romantik qrotesk anlayışının mərkəzinə gətirir. Bu qarışıq təsvirdə həll olunmamış bir şeyin görünüşü var və izləyicini təhrik edir ki, açıq fərqləri birləşdirməyə çalışsın. “*Digərinin*” rix-xənd və obyektləşdirilməsi ilə, insanlar özlərini normal olduqlarına, başqalarını qeyri-normal olduqlarına inandırmağa cəhd edirlər. Mişel Fuko, 19-cu əsr fransız hermofroditi memuarlarına girişdə, göstərir ki, Orta əsrlərdən ta sonuncu əsrə qədər, cinsi statusu şübhə altına alınan hər kəsdən ömürlük bir cinsi kimlik seçməsi tələb olunurdu və adətən, hansı cinsin həmin bədən üçün uyğun olmasını deşifrə etmək həkimin vəzifəsi idi. 20-ci əsrdə də əsasən yalnız bir cinsin seçilməsi fikri həqiqət kimi qəbul edilərək qalırdı.

Qarışıq formalı mifik məxluq Ximeranın təsviri Karterin “Yeni Həvanın ehtirası” əsərinin ana xəttini təşkil edir. Onun yaradıcılığında fantastik ünsür, əksər hallarda nəql edən səsinin banal tonuyla şərh olunur və bu magik realizm üslu-

buna xasdır. Öncə qeyri-adi görünə bilən istənilən ssenari və ya şəxsdən, Həvvanın, Tritessanın, Ananın cisimləri də daxil olmaqla, mətnə qorxunc deyil, həqiqi aberrasiyalar kimi bəhs edilir. Bu romanın əsas qəhrəmanı özünü kəşf yolunda səyahətə çıxır və öz bədənini oxumaqla cinsi identikliyin bütün fərqliliklərinə qucaq açır; onlardan bəziləri bir zamanlar ona yad idi - ən çox da dişiliklə əlaqədar olanlar. Evelin daha sonra öz niyyəti üzrə səyahətə başlayır:

“Mən səhraya gedərdim, o geniş ölkənin ürəyinə. O səhraya ki, onlar ona arxalarını çeviriblər, qorxublar ki, onlara öz boşluqlarını xatırladar. Səhrada, susuz torpaqlarda ximeraların ximerasını tapardım, orada, o qum dənizində, dünyanın insan ayağı dəyməmiş hissəsinin ağ qayalıqları arasında. Düşünürəm ki, mən özüm orada ən əlçatmaz ximeranı tapa bilərdim” [2, 38].

Əsas qəhrəmanın və onun tərəf müqabilinin bədənlərinin təsviri və şərh zamanı qroteskin bir çox mənasının olduğu aşkar olur. Tək qaldıqları zaman Həvva və Tritessa qucaqlaşdıqlarında, Həvva “biz platonik olaraq birlikdə hermafrodit əmələ gətirdik” [6, 148] deyərək belə bir varlıqdan xəbərdar olduğunu dilə gətirir. Platona görə hermafrodit əsl insan formasıdır, sonradan ikiyə bölünüb, bununla o, iki cinsliliyi və insanın öz əsl yarı ilə birləşmə istəyini izah edir. “*Yeni Həvvanın Ehtirası*” əsərində, hermafroditik subyektə münasibət bəzən Cənubi amerikalı yazar Karson Mak Kullerin yazılarında qrotesklə qarşılaşdırılır və oxşar qəbul edilir. Lakin Mak Kullerin əsərlərində qroteskdən cəmiyyət tərəfindən marginallaşdırılanların və dəli adlandırılanların həyatlarını araşdırmaq üçün istifadə edilir. Rableyə qayıtsaq, Baxtinin Rablenin əsərlərində rast gəldiyi karnavalın bədənsəl qrotesklə özgələşmənin müasir vəziyyətini əks etdirən post-romantik yöndəmsiz bədənli qrotesk arasında maraqlı bir əlaqənin üzə çıxarmış olarıq. Qroteskin bu iki mümkün forması Rablenin “*Qarqantüa və Pantaqrüel*” əsərində mərkəzi obraz ilə uzlaşır. Çünki, burada, Qarqantüanın geyindiği şlyapanın üzərindəki emblemin təsvirində : “Qırx funtdan ağır gələn qızıl külçənin arxasında olduqca ona yaraşan emallı fiqur vardı. Orada bir- birinə baxan ikibaşlı, dörd əlaqəli kişi bədəni, bir cüt eşşək, kişi və qadın birləşməsi təsvir olunmuşdu. Platonun “*Simpozium*” əsərinə əsasən bu, öz mistik mənşəyində insan təbiətinə vurğu idi” [1, 323].

Bəs onda, biz mənfi qroteskin emblemini taxaraq, müsbət qrotesk təsvirindən nə anlamalıyıq? Hər iki qrotesk təsvir forması mədəniyyətdən uzaqda yerləşir, lakin birinci xoşbəxt, çılğın, azadedicidir. Bizim rişxənd mənası verdiyimiz müasir dönəm qroteski, müvəffəqiyyətsizliyi, qadağanı və anormallığı təsdiq və tərənnüm edir. Qarqantüa qrotesk simvolu kimi hermafrodit müdafiə edərkən, bütün bəşəriyyətin bir zamanlar bu formada olduğunu, məhz eyni kökləri paylaşdığını qeyd edir. Müasir dövrdə hermafrodit bədənin yad bir ünsür kimi rədd edilməsi elmi əsaslarla deyil, vizual uyğunsuzluğa qarşı ictimai təzyiqlərlə bağlıdır. Bu cür mənfi münasibət ximera xüsusuiyyətlərinə malik istənilən bədənə qarşı nümayiş olunur.

Əsərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, “Yeni Həvvanın ehtirası” əsərində önəmli olan Yeni Həvvanın öz dəyişilmiş bədəninə bərkəlikdə olmasıdır. Yeni Həvvanın bədəni Ana tərəfindən elə dizayn olunmuşdur ki, ictimai normlara uyğun mükəmməl dişilik idealını əks etdirsin. Həvva özü isə normalıq kimi təqdim

olunan bu yeni görünüşünə və onun dəyişim prosesinə qrotesk kimi münasibət bəsləyir. O unuda bilmir ki, onun indiki bədənini “istehsal olunub” : “Mən atılmış leşdən dünyaya gəlmişdim, hiyləgər dərialtı vasitəsilə yenidən doğuldum,... mənim göyçək simam bud daxili ağırlı dəridən tikilib təşkil olundu” [2, 143]. Tristesanın üzünə baxanda Həvvə xatırlayır ki, onlar “ sintetik həyat tərəfindən gizlicə əkiləşdiriliblər” [2,125].

Öz bədən görünüşü haqqında düşüncələri aşaraq, düşdüyü vəziyyət barədə ziddiyyətli hisslərinə qalib gələrək, Həvvə yeni ximerik varlığı şərəfinə düzənlənən ziyafətdə iştirak edir və şüşə evin dağıdılmasından sonra Tristessa ilə birləşir.

Ximeraların, hermafroditlərin mənşəyinin, mənbəyinin araşdırılması sahəsində onların mümkünlüyü əsərdə Həvvə və Tristesanın bədənləri üzərində aparılan dəyişilmə proseslərinin təsviri vasitəsilə bir növ sübuta yetirilir. Karter, çox ustalıqla əsərdə ximerik formalı bədənleri ön plana çəkir. Qroteskdən istifadə etməklə Karter həmin obrazları Ana və Zero kimi parodiya edir. Həvvə və Tristessa qucaqlaşarkən bütün sərhədlərin müvəqqəti yox olduğu tək bədən əmələ gətirirlər. Bu təsvirə Baxtinin müsbət qroteskinə uyğun yanaşdıqda birinin ölümünün, digərinin isə doğuluşunun bir bədəndə baş verdiyini görə bilərik: “birində iki bədən, hüceyrənin yayılması və bölünməsi”[1.52]. Həvvə özünün yeni biçilmiş identikliyinə öyrəşməyə başlayanda, Tristessa öz həyatının son saatlarını yaşayır, onlar identikliyin bağlanmış zirvəsini paylaşır və bununla, bu əfsanəvi, mifik varlığın formasını birlikdə yaradırlar.

Ədəbiyyat:

1. Angela C. *The Passion of New Eve* (London:Virago, 1986)
2. Herculine B. *Being the recently discovered Memoires of Ninteenth century French Hermaphrodite* (Brighton: Harvester Press, 1980)
3. Kristeva J. *Powers of horror : An essay on Abjection* (New York: Columbia University Press:1982)
4. Marry R. "Female Grotesques: Carnival and Theory," in *Feminist Studies/ Critical Studies*.
5. Mikhail B. *Rabelais and His World* (Bloomington: Indiana University Press, 1984)

Summary

Forms of the Grotusque in “The Passion of New Eve”

The world of Angela Carter’s fiction is inhabited with fabulous, monstrous creations: she-wolves, bird women, drag queens. The grotesque form is realized in the bodies of main characters. The article takes into account the analysis of forms of the grotesque in “The Passion of New Eve” as parodies of gender norms.

Резюме

Гротескные формы в произведении «Страсти новой Евы»

Художественный мир Анжелы Картер окружен мифическими чудовищами, в числе которых женщина-волк, женщина-птица, королева-трансвестит. Гротескная форма воплощается в телах главных героев. Основу данной статьи образует анализ форм выражения в произведении «Страсти новой Евы» гротеска, как пародии на гендерные нормы.

Əmralı Şirəliyev,
Günəl Xudayarova
Azərbaycan Dillər Universiteti

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI YAZI BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: mətn tərtibi, yazının mərhələləri, müəllimin rolu, tapşırıq seçimi

Keywords: text construction, the stages of writing, the role of a teacher, task selection

Ключевые слова: построение текста, этапы письма, роль учителя, выбор заданий

Xarici dillərin tədrisi zamanı tələbələrdə oxu, yazı, danışmaq və eşidib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması istər praktik, istərsə də nəzəri biliklərin əldə edilməsində mühüm rol oynayır. Yazı fərdin şəxsi düşüncəsi və marağına uyğun olaraq fikri ifadə etmək formasıdır. Bu proses tələbələrin qazandıqları biliklərin möhkəmləndirilməsinə və dünyagörüşlərinin formalaşdırılmasına müsbət təsir göstərir. Digər bacarıqlarla müqayisədə yazı bacarıqlarının formalaşdırılması tədris prosesində müəllim və tələbə əməkdaşlığına əsaslanır, daha çox səy və həvəs tələb edir.

Tələbələr xarici dildə praktik dil vərdişlərinə yiyələndikləri, fənlərin nəzəri əsaslarını öyrəndikləri kimi, əldə edilmiş bilikləri yazı vasitəsilə ifadə etməyi də bacarmalıdırlar. Yazı müxtəlif linqvistik təhlillər əsasında dilöyrənənlərin nəzəri biliklərinin aşkara çıxarılmasına və uzunmüddətli yadda saxlanılmasına kömək edir. Məlumdur ki, yalnız nəzəri biliklər əldə etməklə bilikləri möhkəmləndirmək olmaz, qazanılmış biliklərin tətbiq yolu ilə bacarıq kimi formalaşması və vərdişə çevrilməsi mümkündür.

Bəzən müəllif yeni mətn tərtib edərkən mövzu ilə əlaqəli ətraflı məlumatla malik olmaya bilər və yaxud, geniş məlumatlı olduğu üçün fikirlərini qısa mətnə yerləşdirmək onun üçün problem ola bilər. Bəzən isə, tələbələrdə fikirlərini daha ətraflı paylaşmaq üçün özlərinə inam hissi az ola bilər. Onlar yazı bacarıqlarına və öz yaradıcı düşüncələrinin əhatəliliyinə əmin olmaya bilərlər. Belə halda onların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan yazılı tapşırıq nümunələrinin seçilməsi və səmərəli tədrisi vacib məsələ kimi qarşıda dayanır.

Tələbələrin nitqini, müstəqil düşünmə, yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməyə xidmət edən yazı qazanılmış biliklərin möhkəmləndirilməsində, rabitəli nitqin inkişafında, orfoqrafik və durğu işarələrinin işlənməsinə aid vərdişlərin yaranmasında mühüm rol oynayır. Dil dərslərində öyrədilən dil qaydalarının möhkəmləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilən yazılı tapşırıqlar tələbələrin yaradıcı potensialından istifadə etmək bacarığının inkişaf etdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Yazı zamanı yaradıcı təxəyyülün imkanlarını üzə çıxarmaq üçün mövzu seçimi əsas amillərdən biri hesab olunur. Bu prosesdə dilöyrənənlər sözlün, ifadənin və cümlənin mümkün ifadə imkanlarından bəhrələnilir. Dilçi alim S.Qraham məzmun seçimini xüsusi vurğulayaraq qeyd edir ki, yazı vərdişlərinin aşılmasında müsbət təlim mühitinin təşkil olunması və qazanılan biliklərin möhkəmlənməsinə xidmət edən mətnlərin seçilməsi əsas komponent hesab edilir [4, s. 348]. Tədris prosesi zamanı müsbət təlim mühitinin yaradılması dilöyrənənlərin fərdi maraqlarına uyğun olan mətnlərin seçiminə imkan yaradır [5, s.38].

Yazı zamanı mətnin tərtibini şərtləndirən əsas amil uyğunluq və bağlılıqdır. Uyğunluq mətnin anlaşılıqlı şəkildə tərtib olunmasıdır. Bağlılıq isə leksik ünsürlərin tətbiq olunması zamanı təkrarlardan və simvollardan düzgün istifadə etmək bacarığıdır [3, s.363].

Yazı qazanılmış bilikləri nümayiş etdirməklə sərbəst düşüncə tərziini göstərməyi, problemə və onun həllinə qısa və aydın şəkildə fikir bildirməyi tələb edir. Yazılı mətn aydın üsluba malik olmalı və ədəbi dilin normalarına uyğun tərtib olunmalıdır. Burada həddindən artıq çox mürəkkəb cümlələrə, dağınıq fikirlərə və sözlərin çox təkrarına yer verilməməlidir. Akademik yazı normalarını araşdırmış D.Nunan qeyd edir ki, müvəffəqiyyətli yazı ilk səy nəticəsində meydana gələ bilər. O, bir neçə dəfə çalışmaqla ortaya çıxan uzun və çətin bir prosesdir. Yazının uğurlu nəticələnməsi üçün bir sıra mərhələlərdən keçməsi lazımdır. Tədqiqatçılar yazının beyin həmləsi, tərtib etmə, təkrar nəzərdən keçirmə və redaktə etmə mərhələlərini təhlil etmişlər. Onlar qeyd edirdilər ki, yazı zamanı sadalanan mərhələlərin izlənməsi yaradıcı yazı bacarıqlarının formalaşdırılması üçün əsas ünsürlərdən hesab olunur [7].

Yazı prosesinin səmərəli nəticələnməsinin məqbul təsnifatını aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

- yazar məqsədlərinə nail olur;
- istənilən auditoriya və situasiya üçün uyğundur;
- nəzərdə tutulan fikirləri aydın ifadə edir;
- oxucudan yazılana münasibət bildirməsini gözləmir [2, s.1].

Yazı zamanı texnologiyalardan istifadə geniş imkanlar yaradır. M.Qandou-run apardığı tədqiqata əsasən tələbələr kompyuterlərdən istifadə edərkən yazı bacarıqlarına daha asan və sürətli yiyələne bilərlər. Bununla yanaşı, o, yazı bacarıqlarının formalaşdırılması zamanı yeni təlim texnologiyalarından istifadənin bəzi mənfi xüsusiyyətlərini də qeyd edir. Kompyuterdə işlənən yazı zamanı bəzi qrammatik və orfoqrafiya səhvləri birbaşa kompyuter sistemi tərəfindən düzəldilir və bu da öz növbəsində, tələbələrin səhvlərini müəyyənləşdirməyin və onların daha geniş araşdırılmasının qarşısını alır [1, s.25]. Buradan da aydın olur ki, yazı vərdişlərinin formalaşdırılmasında müəllimin dəstəyinə ehtiyac vardır. Xüsusi cəhd tələb edən bu prosesin müvəffəqiyyətlə icrası üçün müəllim tələbələri düzgün istiqamətləndirməli və onlara kömək etməlidir. Yazı zamanı müəllimin rolunu aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

-motivasiyaedən: müəllim tələbələrə müxtəlif həvəsləndirici yazı tapşırıqları verir. Tapşırıqların hazırlanması zamanı fikirləri yığcam və aydın şəkildə çatdırmaq üçün müsbət işçi mühitinin yaradılması və tələbələri uğurlu nəticə əldə etmək

üçün mümkün qədər çox cəhdlər etməyə həvəsləndirmək əsas şərtlərdən hesab olunur. Yaradıcı düşüncə qabiliyyəti olmayan tələbələri həvəsləndirmək üçün digər tələbələrin fikirlərinə istinad edərək istiqamətləndirmək faydalıdır.

- mənbə: xüsusilə iri həcmli yazı tapşırıqlarının icrası zamanı məlumatı düzgün və yerində işlətmək önəmlidir. Müəllimin istənilən anda kömək etmək məqsədilə onları müxtəlif üsullarla istiqamətləndirəcəyi tələbələrin nəzərinə çatdırılmalıdır.

- rəyçi: xüsusi rəyin verilməsi diqqət tələb edən bir prosesdir. Xüsusilə, tələbələrin yazılarına müsbət və həvəsləndirici rəy verilməli və növbəti mərhələlərdə uğurla irəliləmələri üçün məzmunun qavranılmasına və tapşırığın düzgün icrasına diqqət yetirilməlidir. Tələbələrin hər birinin fərdi olaraq tapşırıqlar üzərində işini təşkil etmək və düzgün qərarlar verə bilmələrinə kömək etmək lazımdır [3, s.369].

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, yazı əyləncəli və maraqlı bir prosesdir. Fərdin şəxsi düşüncələrinin zənginləşməsində yazının müstəsna xidmətləri vardır. Yazı vərdişlərinin formalaşdırılması hər bir fərdin dili daha dərinədən başa düşməsi, hiss və düşüncələrini yazılı şəkildə dolğun ifadə etməsidir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, yazı vərdişi formalaşmayan tələbələr əksər hallarda anlaşılıq olmayan və çoxlu səhvlərlə müşahidə olunan sadə cümlələr qururlar. Yazı vərdişlərinin formalaşdırılmasının əsas ünsürlərindən biri də tapşırıq seçimidir. Təlim prosesində qazınan nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsində və orfoqrafik vərdişlərin aşılmasında tapşırıqların böyük əhəmiyyəti vardır. Yazı mədəniyyətinin formalaşdırılmasının əsas göstəricisi hesab edilən tapşırıqların icrası tələbələrin bu sahədə qazandıqları bilikləri möhkəmləndirməkdə həlledici rol oynayır.

Yazı vərdişi digər vərdişlərlə əlaqəli şəkildə formalaşır və inkişaf edir. Oxunu yazısız, yazını isə oxusuz təsəvvür etmək olmaz. Yazı vərdişlərinin formalaşdırılmasında şifahi nitqin də rolunu qeyd etmək lazımdır. Tələbələrin nitqində müəyyən səhvlərin olması yazı vərdişinin düzgün formalaşdırılmasına maneə ola bilər. Ona görə də, tələbələr tələffüz zamanı etdikləri səhvləri, onların səbəblərini vaxtında araşdırmalı, həmin səhvlərin aradan qaldırılması üçün müntəzəm və sistemli mübarizə aparmalıdır. Yaranmış problemlərin qarşısını almaq üçün müxtəlif orfoqrafik cədvəllərdən, akustik texniki vasitələrdən mümkün qədər çox istifadə edilməlidir. Yazının şifahi nitqlə əlaqəli formalaşdırılmasına baxmayaraq bunları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər də vardır. Şifahi nitqlə yazılı nitqin fərqli xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi şərh edilir:

- yazılı mühakimə sabitdir və oxucunun şəxsi marağından asılı olaraq istənilən vaxt qəbul edilə bilər. Yazılı nitqlə müqayisədə şifahi nitq sürətli və real zaman çərçivəsində baş verir. Dinləyici danışılana aydınlıq gətirmək üçün söhbəti dayandıra bilər. Ümumilikdə, şifahi nitq zamanı dinləyici şəxsi seçiminə uyğun olaraq deyil, danışanın nitqinin sürətinə uyğun olaraq məlumatı qəbul etməyə çalışır;

- yazılı mətn məzmunu etibarilə daha aydın və realdır. Şifahi nitq zamanı isə real zaman çərçivəsində məlumat ötürənlə məlumatı qəbul edən arasında ehtimal olunan məsələlər müəyyənləşdirilir;

- yazı zamanı mətn dəqiq və yığcam təsvir edilir. Şifahi nitq zamanı isə məlumat geniş şəkildə, əlavə sözlər, təkrarlar, şişirtmələr vasitəsilə uzun və lazımsız hissələrin geniş təsviri ilə ötürülür;

- yazılı mətnlərin tərtibi zamanı yazıçı fərdi çalışır və oxucu ilə tanış deyildir. Şifahi nitq real zaman çərçivəsində baş verdiyinə görə sürətli əks əlaqənin mümkünlüyü labüddür;

- yazılı məlumat planlı şəkildə diqqətlə formaya salınır, oxucuya təqdim etməzdən öncə üzərində dəyişiklik etmək mümkündür. Yazılı mətn düzgün qrammatik struktura və formal lüğətə malik olur. Şifahi nitq zamanı danışan nitqində düzəliş edə bilir və məlumatı istədiyi kimi çatdırır;

- oxucu fərdi şəkildə mətni oxuduğu zaman məlumatı daha tez qavrayır;

- şifahi nitqə nisbətən yazıda standart formalar daha çox izlənilir. Şifahi nitq zamanı şivə və dialektlərdən istifadə oluna bilər;

- öyrənmə və qavrama şifahi məlumata nisbətən yazılı məlumatda daha şüurlu şəkildə baş verir;

- yazılı məlumatla müqayisədə şifahi informasiyanın ötürülməsi daha çox çəkir [6, s.150].

İngilis dilinin tədrisi zamanı orfoqrafiya üzərində işin elmi zəmində qurulması dilöyrənələrin sərbəst, üslub normalarına uyğun və səlis yazı vərdişlərinə yiyələnməsinin təməlidir. Yazı mədəniyyəti formalaşan tələbələr dilə daha dərinlən yiyələnir, onların nitq və tərəkürləri inkişaf edir. Yazı müntəzəm və sistemli şəkildə ifadə olunmalıdır. Təlim materiallarının düzgün seçimi, onlar üzərində aparılacaq işlərin məzmun və metodlarının müəyyənəşdirilməsi yazı vərdişlərinin səmərəli aşılanması üçün tələb olunan əsas pədaqoji tələblərdəndir. Tədris prosesində dilöyrənələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq yalnız savadlı və düzgün yazı mədəniyyətinin formalaşdırılmasınının qayğısına qalmamalı, eyni zamanda ingilis dilinin zənginliyini dərk edərək ondan istifadə mexanizmləri də müəyyənəşdirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Cole J., Feng J. Effective strategies for improving writing skills of elementary English language learners // Elementary English language learners. Chinese American Educational Research and Development Association Annual Conference, 2015, p. 1-25.
2. Graham S. Teaching secondary students to write effectively. Washington National Center for Education Evaluation and Regional Assistance, 2016.
3. Harmer J. The Practice of English Language, Longman, 5th edition, 2015.
4. Sharon Z., Keegan K. Principles of effective writing instruction // Conversation with leaders. The Reading Teacher, 2012, №5, p. 346-354.
5. Shiraliyev A. Teaching practice handbook. Bakı: Mütərcim, 2012.
6. Ur P. A Course in English Language Teaching. Cambridge University Press, 2012.
7. <http://www.academicjournals.org/journal/IJEL/article-full-text-pdf/803C0C82897>

Summary

Ways of forming writing skills in teaching the English language in education institutions

The article deals with the comparison between writing and speaking, the stages of writing, the role of a teacher, a task selection in teaching writing. It describes the process of helping learners overcome the difficulties they face. Writing could best be conceptualized by differentiating it from oral speech and by viewing it as a process rather than a product. Factors improving writing skills in the teaching process are reflected in the article as well.

Резюме

Пути формирования навыков письма при обучении английскому языку в вузах

В данной статье рассматривается сравнение между чтением и письмом, стадии письма, роль учителя и выбор заданий при обучении умению грамотно писать. Отмечается, что письмо можно лучше концептуализировать если различать его от устной речи и рассмотреть его не как продукт, а скорее процесс. В статье также отражены факторы, развивающие умение писать в процессе обучения.

Könül Cabbarova
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

YUXARI SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNİN DEVIANT DAVRANIŞIN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR ƏSAS YANAŞMALAR

Açar sözlər: deviant davranış, yuxarı sinif şagirdi, konsepsiya, istiqamət

Keywords: deviant behavior, high school students, concept, direction

Ключевые слова: девиантное поведение, старшеклассник, концепция, направление.

Yuxarı sinif şagirdlərinin sapma davranış problemi müxtəlif elmi bilik sahələrinin tədqiqatçıların marağına səbəb olur. Y.İ.Qilnskinin qeyd etdiyi kimi: “Artıq deviant davranış probleminə həsr olunmuş minlərlə cild kitab yazılıb, lakin hələ də onun nə olduğu aydın deyil” [2].

Yuxarı sinif şagirdinin deviant davranışı haqqında olan müasir biliklər bizə onun sosial davranışın ən çətin forması olması barəsində ilkin təsəvvürlərin yaradılmasına imkan yaradır. Təəssüflər olsun ki, şəxsiyyətin sapma davranışının vahid nəzəriyyəsi hələ yaradılmayıb. Bununla yanaşı, bu məsələ ilə bağlı geniş məlumatlar tibbdə, biologiyada, psixologiyada, sosiologiyada, hüquqda və s. öz əksini tapmışdır. Hətta, bəzi bilik sahələrində deviasiyaları öyrənən xüsusi bölmələr diqqəti cəlb edir. Buna misal olaraq sosiologiyada deviantologiya bölməsini qeyd edə bilərik [3].

Bizim fikrimizcə, müxtəlif nəzəriyyələri gözdən keçirdikdə araşdırdığımız problem haqqında tam təsəvvür yaranır.

Xarici və milli psixo-pedaqoji ədəbiyyatın analizi, bizə deviant davranışın tədqiqatında bioloji, psixoloji və sosioloji yanaşmaları ayırd etməyə imkan yaradır. Bioloji yanaşma antropoloji determinizm konsepsiyasını, konstitusion (bədənin quruluşu) tiplərin nəzəriyyəsini, endokrin və xromosom nəzəriyyələrini özündə birləşdirir. Psixoloji yanaşma psixoanalitik nəzəriyyədə, A.Adlerin fərdi psixologiyasında, humanistik nəzəriyyədə, empirik yanaşmada, klinik kriminologiya nəzəriyyəsində öz əksini tapmışdır. Sosial yanaşma xüsusi maraq cəlb edir, bura anomiya, mədəniyyət, sosial öyrətmə, stiqlatizasiya, konfliktoloji kimi nəzəriyyələr daxildir.

Sapma davranışın yaranma səbəbini bioloji nöqtəyi nəzərdən izah edən görkəmli nəzəriyyələr demək olar ki, meydana çıxan ilkin yanaşmalardan biri idi. Cinayətkarlığın bioloji nəzəriyyəsinin əsasını cinayətkar-antropoloji nəzəriyyə təşkil edir. Ç.Lombrozo, P.Kelli, E.Kreçmer, Y.Şeldon bu istiqamətin parlaq nümayəndələridir. Bu alimlərin fikrinə görə, deviant davranış insanın anatomik, konstitusion, atavistik xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. XIX əsrdə bioloji nəzəriyyəni irəli sürmüş italyalı həkim-psixiatr və kriminalist Çezare Lombrozo (1836-1909) insanın cinayət meyilli davranışını onun anatomik quruluşu ilə əlaqələndirmişdir. Cinayətkarın kəlləsi, beyni, burnu, qulaqları, saçlarının rəngi, döyməsi, dərisinin həssaslığı, psixoloji xüsusiyyətləri əsas diqqət cəlb edən obyektlər idi. Cinayətkar davranışın səbəblərini Ç.Lombrozo insanın özünün təbiətində ax-

tarırdı, onun fikirincə, cinayət – insan təbiətinin xüsusi xassələrinin təzahürüdür. Bu xüsusiyyətlərə “cinayətkar” tipə aid insanlar malikdirlər, çünki cinayətkarların kəllə sümüyünün quruluşu xüsusiyyətləri ibtidai insanların kəllə sümüyünün quruluşu xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşür. Bu fikri əsas götürərək, biz belə bir nəticə çıxara bilərik ki, cinayətkarlar təkamülün ilkin mərhələsindədirlər və ibtidai insanlara bənzəyirlər, deməli “cinayətkar olurlar, cinayətkar doğulurlar”. Tədqiqatçı antropoloji metodu istifadə edərək 37-ə yaxın “cinayətkar tipin” özünəməxsus xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir: alt çənənin qabağa çıxması, yastılanmış burun, sey-rək saqqal, qulaq yastıqçalarının sanki dəriyə bitməsi [6]. XIX əsrin sonlarında, xarici ölkələrdə, həmçinin Rusiyada cinayətkarlar üzərində daha dəqiq tədqiqatlar aparılmış və Ç.Lombrozonun nəticələrinin əsassız olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Bioloji yanaşmanın tanınmış nümayəndələrindən biri də alman psixiatri E.Kreçmer olmuşdur. Onun nəzəriyyəsinin əsasında insan bədəninin konstitusion quruluşunda müxtəliflik anlayışı durur. Alimin fikrincə, müxtəlif fiziki quruluşa malik olan insanlar müxtəlif psixoloji yanaşma tərzləri ilə də fərqlənirlər. Bu xüsusiyyətlərin rəngarəng ahəngi müxtəlif davranış tiplərinə uyğun gəlir. Belə uyğunluqların müəyyən variantları bizə cinayətkar davranış tiplərini ayırd etməyə imkan verir. Bədən quruluşuna görə cinayətə meyillilik nəzəriyyəsinə araşdıran alimlər sırasında U.Şeldon, Qlyuk cütlüyü və s. olmuşdur.

Tanınmış amerikalı həkim və psixoloq U.X.Şeldon (1898-1984) insanın temperament tipləri və somatik quruluşu tipləri arasında əlaqənin olduğunu qeyd edirdi [5]. O, hesab edirdi ki, müəyyən bədən quruluşuna (endomorf, mezomorf, ektomorf) malik olan insanlarda şəxsiyyətə xass xüsusiyyətlər mövcuddur. Reabilitasiya mərkəzində 200 yaxın gəncin davranışını tədqiq edərək, Şeldon belə bir qənaətə gəlmişdir ki, cinayətə daha çox mezomorflar meyilli olsalar da, onlar heç də həmişə cinayətkar olurlar.

İnsanın davranışının bioloji determinantlarının müasir tədqiqatları bir neçə elmi sahədə həyata keçirilir: biologiyada, tibbdə, kriminologiyada, fiziologiyada və xüsusi olaraq, genetikada.

Psixogenetikanın inkişafı tarixi XIX əsrin görkəmli alimləri F.Qaltonun (1822-1911) və Q.Mendelin (1822-1884) adları ilə bağlıdır. Onlar 1865-ci ildə psixogenetika sahəsində tədqiqatlarının ilk nəticələrini nəşr etdirdilər. Sonrakı illərdə, F.Qalton ilk dəfə əkizlər və statistik metodlardan istifadə edərək, fərdi (individual) fərqlərin sisteməlik öyrənilməsinə həyata keçirmişdi [10]. Onun əsərləri intellektin irsi determinantlarının tədqiqatlarına təkan versədə, şəxsi xüsusiyyətlər, davranış kifayət qədər araşdırılmırdı.

Biokriminologiyada deviant (delikvent) davranışla insanın bəzi irsi xüsusiyyətləri arasında olan əlaqəni müəyyən etmək üçün məqsədyönlü cəhdləri olmuşdur. Beləki, XX əsrin 60-cı illərində U.Pirs tərəfindən aparılan genetik tədqiqatların nəticəsi, ona bu sahədə müəyyən qənaətlərə gəlməyə zəmin yaratdı. O, müəyyən etdi ki, kişilərdə (kariotip-XY) artıq Y-xromosomunun mövcudluğu onları cinayət meyilli davranışa sövq edir. Onu da qeyd edək ki, adi siravi insanlardan fərqli olaraq, məhbuslar arasında belə anomaliyalara 15 dəfədən daha çox tez-tez rast gəlinir. Bu nəzəri yanaşmanın tənqidçiləri vurğulayırlar ki, deviantlıq daşığı-cısı olan Y-xromosomları xromosom anomaliyasının nəticəsi ilə deyil, onunla əla-

qəli olan fərdi xüsusiyyətlərlə (hündür boy, sürətli inkişaf, zəif intellekt) bağlı ola bilər [1]. Baş beyinin zədələnməsi (əsasən də ənsə hissəsinin), beyinin üzvi xəstəlikləri, sinir sisteminin müəyyən xüsusiyyətləri də, digər bioloji amillər kimi, yeniyetmələri deviant davranışa gətirib çıxara bilər.

Davranış deviasiyalarını ancaq bioloji baxımdan izah etmək cəhdləri əksər hallarda fiyaskoya uğrayır. K.Lyuis öz həmkarları ilə birgə, uşaqların təhlükəli davranış amillərini araşdırarkən, belə bir qənaətə gəldilər ki, sinir sisteminin pozulması hallarına kifayət qədər çox rast gəlinərsə də, uşaqların zorakılıqla bağlı olan davranışları, daha çox ata tərəfindən anaya qarşı olan zorakılıq halları və ya ananın psixoloji xəstəlikləri kimi, mikrososial şərtlərlə sıx əlaqəlidir [1].

Biz belə düşünür ki, biologiya ilə deviant davranışa meyillilik arasında sıx bağlılıq görüntüsünü yaradan, şəxsiyyətə xas olan bəzi bioloji xüsusiyyətlər mövcuddur (yüksək emosional stimulyasiyaya və ya dominatlığa üstünlük ehtiyacı). Yuxarıda deyilənlərə yekun vuraraq, belə nəticəyə gəlirik ki, şübhəsiz, insanın davranışına genetik amillər təsir edir, lakin bu və ya digər davranış tipini əvvəlcədən müəyyən etmək üçün genetik təsir kifayət etmir. Bioloji yolla, deviant davranışa zəmin yaradan - temperament tipi, cinsi-yaş xüsusiyyətləri və anomaliyalar daxil olmaqla, digər biopsixoloji xassələr irsən ötürülə bilər. Ətraf aləmlə, ictimai mühitlə qarşılıqlı əlaqədə - onlar insan davranışlarını şərtləndirir və müəyyən şəraitdə cinayətkarlığı yaradan səbəblərdən biri olur. Beləliklə, bu günkü gündə bioloji nəzəriyyələr inkar edilmir, lakin deviant davranışın formalaşmasında böyük rolu olduğu danılmazdır.

Psixoloji yanaşma parlaq şəkildə İ.Y.Borisov, Z.Freyd, E.Erikson kimi, alimlərin tədqiqatlarında təqdim olunmuşdur. Bu nəzəriyyənin mərkəzində şəxsiyyət məfhumu durur. Z.Freydin fikrincə, insanlar əslində antisosialdırlar. Bir bioloji varlıq kimi, onlar sanki dağıtmağa istiqamətləndirilmiş və həzz axtarışına çıxmışdır. Bu meyillər sosial mühitin tələbləri ilə konfliktə girir: həmin mübarizədə qalib gələrək, “cəmiyyətdə sağ qalmaq” üçün, insanlar özləri öz maraq meyillərini kontrol etməli və ya digər istiqamətə yönləndirməlidirlər.

Psixoloji yanaşma müəyyən edir ki, uşaqlıqda baş vermiş travma nəticəsində şəxsiyyətdə yaranan disbalans, böyük yaş dövründə “zədələnmiş (pozulmuş) şəxsiyyətə” gətirib çıxara bilər. Məsələn, əgər tərbiyəni ciddiyyə almayan valideyinlər vaxtında uşağın “Super eqosunu” müvafiq şəkildə yönləndirib inkişaf itdirməsələr, “O” şəxsiyyətin dominatlıq edən gücünə çevrilə bilər. Gələcəkdə yeniyetmə başqalarına mərhəmət göstərməkdə və onların problemlərinə həssaslıqla yanaşmaqda çətinlik çəkər, öz hisslərinə düzgün nəzarət etməməkdən əziyyət duyar və nəticədə aqressiv, impulsiv hərəkət edər və ya digər psixotik simptomlar sərgiləyə bilər. Nəticədə aqressiv və antisosial hisslər cinayətkar davranışın yaranmasına səbəb ola bilər. Beləliklə, deviant davranışı izah etmək üçün Z.Freyd fikirləri inkişafın ilkin mərhələlərində qazanılan travmalara və bunun nəticəsində şəxsiyyətdə yaranan disbalansa cəmləyir.

Bəzi müasir psixanalitiklər Freydin modelini antisosial davranışın başlanğıcını izah etmək üçün istifadə edirdilər. E.Erikson hesab edirdi ki, əksər yeniyetmələr həyatı böhran keçirərək impulsiv davranış nümayiş etdirir və öz hərəkətlərindən, məqsədlərindən əmin olmur. Bu böhranı həll etmək üçün, əksər yeni-

yetmələr “Mən” hissini əldə etməyə, özünü dərk etməyə və hansı tərəfdə çıxış etməklərini başa düşməyə çalışırlar. Ancaq, onlardan bəziləri, bu anda onları neqativ təkliflərə həssas edən, inamsızlıq hissi keçirirlər.

Alimlərdən D.Bolbi, Q.Sullivan, K.Xorni çatışmamazlıqların (sapmaların) səbəbini emosional əlaqənin, uşağın həyatının ilk illərində ana ilə isti münasibətin qıtlığında görür.

A.Adlerin “fərdi psixologiyasında” sapmalar haqqında tamam başqa təsəvvürlər sezmək olar. Onun baxışlarına görə, insan həyata iki baza hissələri – cəhdləri ilə gəlir:

- zəiflik hissi və bu hissi kompensasiya edəcək mükəmməlliyə cəhd ilə;
- sosial bərabərlik hissi və mühüm sosial münasibətlərin yaradılması cəhdi ilə.

Mühüm sosial bacarıqların inkişafı və ya A.Adlerin dediyi kimi, “həyatın faydalı tərəfində kompensasiya”, özünədəyər hissənin formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində fərdi üstünlük cəhdi üzərində birlik hissənin dominantlığını nəzərdə tutur.

“Həyatın faydalı tərəfində kompensasiya” halında, nevrozun əsasını təşkil edən və ya bu kompleksin əks tərəfini təzahür edən “üstünlük kompleksi” - zəiflik hissi zəiflik kompleksinə transformasiya olunur. A.Adler sapmaların əsasını komplekslərin özündə yox, fərdin ətraf aləmlə adekvat əlaqənin qura bilməməsində görür. İnsanlar zəiflik hissənin kompensasiyası üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Bəziləri uğur, hakimiyyət, qruplarda birləşmək kimi, adekvat yollara əl atırlar. Digərləri isə başqalarını “əzmək” və ya onlara qarşı zor tətbiq etməyə çalışırlar. Nəticədə şəxsiyyətin davranışını və ümumilikdə həyat yolunu müəyyən edən - səbirsizlik, paxıllıq, tərəddüd, şübhə kimi, davamlı mənfi cəhətləri formalaşır [9].

Destruktivliyin təbiətinin öyrənilməsində E.Frommun nöqtəyi nəzəri kifayət qədər dəyərli metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. O, deviasiyaları başlıca olaraq, real sosial-tarixi kontekstdə, şəxsiyyətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsində görürdü [13]. E.Fromm Z.Freydin ölüm haqqında anadangəlmə instinktlər ideyasını inkar edərək, belə hesab edirdi ki, insanın destruktiv təbiəti tarixi köklərə malik olan, sosial mühitin təsiri nəticəsində, sonradan qazanılma keyfiyyətdir.

L.M.Sobçikin (1998) fikrincə, yuxarı sinif şagirdlərində başlanğıc motivasiyası, deviant davranışın müxtəlif formalarında müşahidə olunan, əsasən bir neçə daimi motivlərlə əlaqəlidir. Bəzi maddələrdən sui-istifadə zamanı motivlər eyni mənə yükü daşımır. Məsələn, birinci dəfə bihüşedici dozalarda narkotik vasitələrdən istifadənin motivləri kimi, “öz adamımızdı deyər qəbul etmələri üçün”, daxil olduğu qrupun üzvlərinin, həmyaşıdlarının reaksiyası çıxış edir. Həlyusinogenlərin ilk istifadəsi təcrübəsinin motivasiyası, əksər hallarda əvvəllər məlum olmayan duyğular, həyacan və maraqlı hissini yaşamaq arzusu ilə meydana çıxır.

Hərtərəfli tədqiqatlar göstərir ki, deviasiyanın mahiyyətini tək psixoloji amillərin analizi əsasında izah etmək olmaz. Bütün cinayətkarlarda müşahidə olunan yeganə bir psixoloji xüsusiyyət aşkar olunmayıb. Pedaqoji, psixoloji sahədə tədqiqatlar aparan müasir tədqiqatçılar hesab edirlər ki, hansısa bir psixoloji xüsusiyyətin analizi ilə, hansısa deviasiya tipinin mahiyyətini izah etmək mümkün deyil. Daha çox ehtimal var ki, deviasiyalar çoxsaylı psixoloji və sosioloji amillərin ahəngi nəticəsində əmələ gəlir. Buna baxmayaraq, bu konsepsiyalar böyük əhə-

miyyət kəsb edir, çünki insan davranışının obyektiv tərəflərini tədqiq etməyə stimulyat yaratmış və deviasiyaların öyrənilməsinə mühüm töhfələr vermişdilər.

Sapmaların, deviant şəxsiyyətin təbiətinin təhlili ilə bağlı, bioloji və psixoloji izahından fərqli olaraq, sosioloji konsepsiyanın nümayəndələri hesab edirdilər ki, deviasiyaların yaranmasında həlledici rol sosial və mədəni amillər oynayır.

Sosioloji nəzəriyyələr yuxarı sinif şagirdlərinin deviant davranışını, müvafiq cəmiyyətin daxilində təsdiq edilmiş, ictimai proseslər və normalar kontekstində öyrənirlər. Çünki yuxarı sinif şagirdlərinin sapma davranışı – sosial normaların pozulmasıdır, onda o sosial qanunauyğunluqlara tabe olur və cəmiyyətdən asılıdır, onu əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq, hətta bəzi hallarda ona təsir hallarını da qeyd etmək olar.

O.Kont, Q.Tard, A.Ketle, E.Dürkqeym, M.Veber, T.Parsons bu yanaşmanın ən parlaq nümayəndəsidir.

Fransız mütəfəkkiri Q.Tard deviantlığı özü əsasını qoyduğu təqlid nəzəriyyəsi ilə izah etməyə çalışıb. “Hər cür sosial mənşəli oxşarlıqlar, onun bütün növlərində birbaşa və ya dolaylı təqlidin nəticəsinə əks edirlər” [11]. O, qeyd edirdi ki, insanlar, “təqlin” sayəsində, “təqlid etmək qanununa” əsasən bir birindən asılıdır. Q.Tard hesab edirdi ki, yeniyetməlik dövründə intellektual təzahürlərdən fərqli olaraq, emosional, hissi reaksiyaların təqlidi daha mühüm rol oynayır. O, yazırdı: “Uşaqlar öz mühitində bir birini və ya hansısa lider olmuş bir yoldaşını, təqlid edərək aldığı tərbiyə, həmişə, müəllimlərindən ala biləcəkləri tərbiyədən üstün olur” [12]. Deviant davranışlı insanda, Q.Tard özünə izahı ümumi bənzətmələrdə və mexanizmlərdə ifadə edən insan tipi görür. İnsan cinayətkar doğulmur, əvvəlcə nümunənin yolxucu gücünün təsiri altına düşərək, sonra isə yeni vəziyyətə uyğunlaşaraq, sonradan cinayətkar olur.

Q.Tardın ideyalarının tənqidinə baxmayaraq, onun nəzəriyyəsi deviasiyaların tədqiqatında bioloji reduksionizmin aradan qaldırılmasına səbəb olmuşdur, cinayətkarlıq məsələləri ilə əlaqəli olan, sosial-statistik tədqiqatları isə müasirləri arasında böyük nüfuza malik idi.

İlk dəfə deviasiyaya geniş sosioloji izahı fransız sosioloqu Emil Dürkqeym (1858-1917) vermişdir. O, *anomiyanı* (fransız dilindən tərcümədə *anomie* – qanun olmaması kimi tərcümə olunur) deviant davranışın əsas səbəbi hesab edirdi. Anomiya sosial vakuumin elə bir sosial intizamsızlıq halıdır ki, orada köhnə normalar və dəyərlər artıq real mövcud münasibətlərə uyğun gəlmir, yenilər isə hələ öz təsdiqini tapmayıb. E.Dürkqeym sosial patologiyaların müxtəlif formalarını məhz ictimai hadisələr kimi izah etməyi təklif edirdi. Məsələn, intiharların sayı individin daxili xüsusiyyətlərindən daha çox, insanları idarə edən xarici səbəblərdən asılıdır [3].

E.Dürkqeym sosial sapmaların təbiətinin obyektivliyinə inanaraq, cinayətkarlığın normal hal olduğunu hesab edirdi. O, “Sosiologiya” əsərində yazırdı: “Mənəviyyət və hüququn normal təkamülü üçün cinayət mühüm və xeyirlidir, hətta hərdən o dəyişiklikləri hazırlayır” [4]. Məsələn, afina hüququna əsasən Sokrat cinayətkar idi, o, gənclərin beynini pozan insan idi. Onun cinayəti (fikrin azadlığı) vətəni və insanlığı üçün xeyirli idi. O, o zamanlar Afinaya lazım olan, yeni

mənəviyyatın yaranmasına xidmət edirdi, bir halda ki, artıq formalaşmış ənənələr həyatın yeni tələblərinə cavab vermirdi.

E.Dürkqeym üçün ictimai həyatda əsas sosial həmrəylikdir, ondan müxtəlif sapmalar isə sosial intizamsızlığın təzahürüdür.

Ümumiyyətlə, Dürkqeymin anomiya ideyası deviant davranışın növbəti araşdırmalarına böyük təsir etmişdir, xüsusəndə T.Parsonsun, R.Mertonun və s. T.Parson sosial anomiyaları, normativ davranışın aydın göstərici olmayan dəyərlər və normaları, cəmiyyətin adi halı kimi izah etməyə çalışırdı. Bu səbəb, şəxsi nailiyyətləri və uğuru əsas tutan, dəyərlər sisteminin parodaksallığı ilə əlaqələndirilir. Onlara riayət etmək cəmiyyətin struktur differensiasiyasını gücləndirir, onların nəticəsi ancaq sosial sistemin dayanıqlığının pozulması, qeyri-sabitlik və uyğunsuzluq ola bilər [8].

Növbəti illərdə anomiya nəzəriyyəsini öz tədqiqatları ilə R.Merton inkişaf etdirmişdir. Deviasiyaların səbəbini o, cəmiyyətin məqsədləri və bu məqsədləri həyata keçirmək üçün sosial cəhətdən dəstəklənən vasitələrdə görürdü. Merton qeyd edirdi ki, insanların hamısı uğur əldə etmək üçün eyni şəraitə malik deyillər, lakin onlar yaranmış ziddiyyətlərə bir neçə yolla adaptasiya ola bilərlər.

Adaptasiyanın yolları şəkildə o, aşağıdakıları xüsusi olaraq vurğulayıb:

- konformizm – mədəni məqsədlərə də, vasitələrə də uyğunluq;
- innovasiya – məqsədlərin təsdiqlənməsini nəzərdə tutur, lakin onlara nail olmaq üçün, sosial cəhətdən dəstəklənən vasitələri inkar edir (reket, spekulasiya, şantaj və s.);

- ritualizm – məqsədlərin inkarı, lakin cəmiyyət tərəfindən onların əldə edilməsi üçün vasitələrin təqdir edilərək qəbul edilməsi (bürokratizm, süründürməçilik);

- retrizm – həm məqsədlərin, həm də vasitələrin inkarı (cəmiyyətdən kənar qalanlar - narkomanlar, tüfeyli həyat tərzli sürənlər, əyyaşlar və s.)

- üsyan – hökümranlıq edən məqsəd və standartlardan uzaqlaşma və yeni məqsəd və vasitələri formalaşdırma [7].

Məqsədlər və onlara nail olmaq üçün istifadə edilən vasitələr arasında olan konflikt anomik gərginliyə, frustrasiyaya və qeyriqanuni adaptasiya vasitələrinin axtarışına gətirib çıxara bilər. Bu məsələ, müəyyən dərəcədə yuxarı sinif şagirdləri arasında deviant davranışın yüksək səviyyəsinin göstəricisidir və yuxarı sinif şagirdlərinin davranışına təsir edən faktorlardan birini hardasa təsdiqləmiş olur. Əldə olunanların bölgüsü və insanların şəxsi keyfiyyətləri arasında uyğunsuzluq (P.Sorokin), deviant submədəniyyət normalarının və təlimin təsiri (R.Klauord, L.Oulin) – sosial deviasiyaların obyektiv amilləri hesab olunurlar. Kiçik yaşlardan deviant submədəniyyətə (kriminal, konfliktli və s.) düşmüş şəxsiyyət, böyük ehtimalla deviant davranışın müəyyən formalarını təzahür edəcək. Kultraloji izahlara əsasən, deviasiyalar əxlaqi normalar arasında baş verən konfliktin nəticəsində yaranır. Cəmiyyətdə digər qrupların normalarına uyğun gəlməyən (bandit qruplaşması, skinhedlər, hippilər, panklar, metalistlər və s.) ayrı-ayrı qruplar var (submədəniyyətlər). Belə qrupların üzvləri onun normalarını dərk edir və beləliklə də, cəmiyyətin geniş təbəqələrinin baxımından nonkonformist olurlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz sosial amillərlə yanaşı, deviant davranışın subyektiv səbəbləri də mövcuddur. Stiqmatizasiya konsepsiyasına (E.Lemert, P.Bekker) əsasən deviant davranışın inkişafı nüfuzlu qrupların daha az nüfuzu olan qrupların üzvlərinə “deviant” damğasını vurmaq bacarığı ilə izah edilir. Və bununla da ilkin deviantlıq baş verir. Tədricən fərdi deviant rolunda çıxış etməyə məcbur edən reputasiya formalaşır, bu da öz növbəsində, ikinci dərəcəli deviantlığın yaranmasına səbəb olur [6].

1939-cu ildə Sazerlend differensiallaşmış assosiasiya nəzəriyyəsini ifadə etmişdir. Bu nəzəriyyəyə əsasən deviant davranışın çətin və differensiallaşmış formasıdır və o, başqaları ilə qarşılıqlı əlaqədə formalaşır. Bu proses deviant motivasiyanın mənimsənilməsini təmin edərək, deviant davranışı və onun texniki realizasiyasını sübut etməyə çalışır.

Deviant davranışın subyektiv səbəbi kimi, şəxsiyyətin (qrupun) sosial normalara (Q.Sayk, D.Matza) özünün münasibəti də çıxış edə bilər. Məsələn, insan mənəvi tələblərdən qaçmaq və özünü haqlı çıxarmaq üçün, normaların icrasını aşağıdakı üsullarla “neytrallaşdırır” bilər: ali anlayışlara istinad etmək (dostluğa, qrupa sadıqlığa); öz davranışını qurbanın deviantlığı və ya təxribatı ilə təmizə çıxarmaq; öz məsuliyyətini inkar etmək; öz davranışının ziyanını inkar etmək [6].

Sosial-iqtisadi uğursuzluq, təhsil müəssisələrində təlim prosesinə qarşı məsuliyyətinin zəifləməsi və yetkinlik yaşına çatmayanların ələnməsi, kütləvi informasiya vasitələrinin (kino, radio, televiziya və s.) təsiri, bədii cəhətdən çox zəif və zorakılığı təbliğ edən ədəbiyyat nümunələri, sosial baxımdan dəstəklənən məqsədlərlə və onlara nail olmaq imkanları arasında uyğunsuzluq, şəxsiyyətin daxil olduğu sosial qrupun xarakteristikası yuxarı sinif şagirdlərinin davranışına təsir edən əsas sosial şərtlərdir.

Sosial yanaşmaların qısa xülasəsi təsdiq edir ki, deviant davranış şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında yaranan çətin qarşılıqlı əlaqələrin və sosail proseslərin nəticəsidir. Bir tərəfdən, cəmiyyətin özündə sapma davranışlar üçün (sosial uyğunsuzluq, sosial bərabərsizlik) ciddi səbəblər var, digər tərəfdən isə şəxsiyyətinin sosializasiyası prosesində insanın fərdi xüsusiyyətləri mövcuddur.

Beləliklə, yuxarı sinif şagirdlərinin deviant davranışının əsas səbəbləri kimi, inkişaf etməmiş şəxsiyyətə neqativ təsir göstərən bioloji, sosioloji və psixoloji şərtlərin konqlomeratı çıxış edir.

Ədəbiyyat:

1. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб., 1997.
2. Гилинский Я.И., Афанасьев В.С. Социология девиантного поведения. Санкт Петербург: Филиал Института социологии РАН, 1993.
3. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. М: Мысль, 1994.
4. Дюркгейм Э. Социология. М: Канон, 1995.
5. Змановская Е.В. Девиантология. М.: Академия, 2003.
6. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: Учеб. пособие для вузов. М.: ТЦ Сфера, 2001.
7. Мертон Р. Социальная структура и социальная аномия / Р. Мертон //Социол. Исслед..1992, №2, с. 118-119.

8. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. М. : Академический Проект, 2000.
9. Психология девиантного поведения : учеб.- метод. комплекс / Л. А. Азарова, В. А. Сятковский. Минск : ГИУСТ БГУ, 2009.
10. Современная психология: Сб. статей. М: 1996.
11. Тард Г. Законы подражания / Г. Тард. СПб.: Ольга, 1992.
12. Тард Г. Молодые преступники / Г. Тард. - СПб.: тип. А.А. Пороховщикова, 1899, 30 с.
13. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. М.: Медиум, 1995.

Summary

Basic Learning of High School Student's Deviant Behavior

This article is devoted to the concepts used to study deviant behavior of high school students. The research has made it possible to identify the major aspects of biological, psychological and sociological approaches in the study of behavioral disorders, thus helping to identify the causes of deviations. The author wants to prove that deviant behavior is the result of the difficult relationship between person and society and the social processes. Conglomerate of biological, sociological and psychological conditions, which negatively affect the undesired personality, are the main reasons for the deviant behavior of the high school students.

Резюме

Основные подходы по изучению девиантного поведения старшеклассников

Данная статья посвящена основным концепциям, используемых в изучении девиантного поведения старшеклассников. Проведенное исследование позволило выявить главные аспекты биологических, психологических, социальных подходов в изучении отклоняющегося поведения и тем самым, определить основные причины возникновения девиаций. Автор пытается доказать, что девиантное поведение это результат сложных взаимоотношений, возникших между личностью и обществом. Особо подчёркивается конгломерат биологических, социальных и психологических условий как основных причина возникновения девиаций, оказывающих негативное влияние на личность.

Эльнура Мансурова
Бакинский Славянский Университет

СОВРЕМЕННОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИНГВОДИДАКТИКА

Açar sözlər: *konsept, koqnitiv dilçilik, idrak, antroposentrizm, mədəniyyət, dil*

Ke words: *concept, cognitive linguistics, cognition, anthropocentrism, culture, language*

Ключевые слова: *концепт, когнитивная лингвистика, познание, антропоцентризм, культура, язык*

Парадигмальный сдвиг в языкознании существенным образом изменил и содержание лингводидактики [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Когнитивная парадигма в целом переместила центр внимания на человеческий фактор [6, с.7]. Если структурализм стремился к максимальной формализации языка науки, считал важным освободиться от гуманитарного фактора и эмоций, то когнитивизм, напротив, обратился к человеческому фактору и считает необходимым проследить возможности чисто человеческого способа познания мира. В связи с этим в конце прошлого столетия делаются попытки обозначить новую лингвистическую парадигму, выдвигая в центр познания языка существенные характеристики этого процесса. Так, сложились представления о когнитивной лингвистике, антропоцентрическом языкознании и лингвокультурологии. Исследование показало, что во всех трех случаях речь идет об одном и том же. Внимание исследователей на новом этапе лингвистических исследований перемещается с организации системы языка на способ и характер человеческого познания мира. Актуальность механизма познания фиксируется в таком названии современной парадигмы, как *когнитивная лингвистика*. Поскольку познающий субъект человек, вполне закономерным и естественным является другое название этой парадигмы, а именно – *антропоцентрическое языкознание*. Наконец, третье название современного языкознания определяется как *лингвокультурологическая парадигма*, что также представляется логичным и закономерным, поскольку результатом человеческого познания мира оказывается культура. Современный лингвистический дискурс, рассуждая об этих трех терминологических названиях, нередко одновременно использует как понятие «парадигма», так и понятие «подход». Встречается и понятие «метод». На наш взгляд, анализ теоретической литературы однозначно свидетельствует о том, что все три указанных названия отражают одно и то же явление. В центре внимания современного языкознания находится мышление человека, его психология, специфика понимания и объяснения мира [2, с.3]. Важнейшим фактором при таком подходе является коллективный характер языкового мышления. Иными словами, новая парадигма оперирует понятиями «мышление», «психика», «миропонимание», имея в виду внутренний мир не отдельных людей, а этноса, этнического и языкового коллектива. Это обстоятельство сближает когнитивную парадигму с системно-структурной, поскольку обе исходят из

реальности коллективного мышления, представленного в языке. В обоих случаях оказывается важным разграничение языкового и речевого, коллективного и индивидуального. Всё, что характеризуется устойчивостью в языке и воспроизводимостью в речи, относится к коллективной психике. Поскольку само понятие «коллективная психика» является научным достижением XX столетия, то оно находит подтверждение не только в системно-структурном языкознании, но и в когнитивном.

Когнитивизм как новый этап в истории языкознания нацелен на определение специфики этнического мышления. Ясно, что само допущение своеобразия этнического мышления выводит нас на язык. Иными словами, если структура человеческого мышления состоит не только из универсально-общечеловеческого конституента, но также из этнического или этноспецифического, то следы подобной специфичности необходимо искать в языке. Естественные языки представляют собой единственное пространство, в котором могут быть представлены элементы этнического своеобразия. Поэтому, как показало проведенное исследование, в рамках когнитивной лингвистики особенно актуальным направлением должно считаться этнопсихолингвистическое направление. В соответствии с подобным пониманием задач новой лингвистической парадигмы на передний план выдвигаются такие концепты, как «стереотип», «стандарт», «мифологема», «культурологема», «фрейм», «культурная ситуация», «архетип», «образ вещи» и другие, которые в целом способствуют специализации когнитивного дискурса и коренному его отличию от традиционного языкознания. Все перечисленные понятия отражают этноспецифические явления, их реальность свидетельствует о реальности представленного в естественном языке своеобразия этнического видения мира и его познания.

Исследование литературы вопроса показало, что все достижения в сфере определения этно-когнитивной специфики естественных языков неправомерно связывать исключительно с новой лингвистической парадигмой. Так, многое в понимании непосредственной связи когнитивных процессов с языком было достигнуто в XIX в. Истоки когнитивизма в языкознании, безусловно, связаны с именем В. фон Гумбольдта [5]. Фактически представления о внутренней форме и об отражении образа мира в языке были обозначены в теории языка, созданной этим ученым. Следовательно, претензии когнитивизма на новизну в этой области могут считаться необоснованными. Если одним из основных понятий современного языкознания является «картина мира» или «языковая картина мира», то его непосредственная связь с внутренней формой очевидна и не требует доказательств. Разумеется, в этом случае предполагается системное и комплексное определение специфики внутренней формы по всему языку, по всей его лексико-семантической системе, а не только по отдельно взятым словам или лексико-семантическим группам. Достижением же когнитивного языкознания должно считаться определение и описание фреймов культуры, определяющих конкретное содержание языковой картины мира.

Связь когнитивного языкознания с лингвокультурологией при указанном определении специфики новой лингвистической парадигмы носит, на наш взгляд, логически закономерный характер. Поэтому лингвокультурологию можно и должно считать не параллельно формирующейся лингвистической парадигмой, а особой частью когнитивизма или сферой когнитивных исследований естественных языков. Если когнитивное языкознание ставит перед собой цель объяснения механизма человеческого познания окружающего мира посредством языка и считает, что именно язык участвует активным образом в кодировании (кодировке) знаний, их сохранении и представлении, то культура этноса представляет собой как раз ту область реального и объективного мира, которая аккумулирует эти знания как результат познавательного процесса.

Лингвокультурология существенным образом отличается от страноведения или лингвострановедения. Если страноведение представляет собой особую научную сферу, не имеющую непосредственной связи с языкознанием, а лингвострановедение носит характер вспомогательной по отношению к лингводидактике области знаний, то лингвокультурология является чисто лингвистической дисциплиной. Другое дело, что результаты лингвокультурологических исследований могут быть успешно использованы в лингводидактике. Сам по себе этот факт ничего не значит, поскольку лингводидактика успешно использует все достижения чисто лингвистических исследований.

Основным рабочим тезисом лингвокультурологии является мысль о закономерной связи культуры с языком. Всё, что мы знаем о культуре, знаем через язык. Язык - это единственное пространство манифестации культурных ценностей. Отмеченные лингвокультурологические концепты определяются и описываются посредством знаковых конфигураций естественного языка. Все стереотипы этнического миропонимания и поведения достоверно описываются в языке. Это обстоятельство убеждает в непосредственной связи когнитивизма в языкознании и культурологии. Само описание культуры – культурология имеет лингвистическую оболочку. Следовательно, лингвокультурология имеет отношение не только к описанию этнической духовности, представленной в семиотической системе, но и к самой систематизации культуры.

Все сказанное с логической последовательностью приводит к пониманию лингводидактической релевантности лингвокультурологии. Причем становится ясно, что лингвокультурологический подход обнаруживает одинаковую ценность как в процессе обучения иностранному языку, так и в процессе обучения родному языку. В обоих случаях язык изучается не изолированно как система семиотических ценностей, а как система сигналов к концептосфере и картине мира, характеризующей менталитет того народа, язык которого изучается. При этом не отрицается как сам факт органического единства языка и культуры, естественным образом обнаруживаемого в процессе обучения родному языку, так и отсутствие такого единства при восприятии иностранного языка. Именно в условиях изучения иностранного

языка при отсутствии языковой среды проникновение в семантическую систему языка через усвоение содержания культурных ценностей приобретает особую ценность. Знакомство с концептуальным содержанием образов изучаемой культуры значительно облегчает восприятие, запоминание и воспроизводимость знаковых конфигураций как чисто семиотических ценностей. Более того, знаки изучаемого естественного языка уже не воспринимаются как чисто семиотические ценности, поскольку в процессе лингвокультурологического обучения устанавливается глубокая подсознательная связь между знаком и концептом.

В этнопсихолингвистическом аспекте обучения иностранным языкам особое значения приобретает текст. Для когнитивного языкознания и лингвокультурологии, антропоцентрической парадигмы в целом именно текст является пространством, представляющим национальную культуру. Это обстоятельство само по себе делает необходимым процесс поиска и систематизации образцовых текстов. Обучение иностранным языкам, и особенно в условиях отсутствия языковой среды, должно строиться на анализе образцовых текстов. Понятие «образцовости» или «образца» для лингводидактики имеет первостепенное значение. Тексты, подбираемые для обучения, должны быть безупречными во всех актуальных для лингводидактики аспектах. Иными словами, если язык и культура народа носят системный характер, то привлекаемые тексты должны быть образцовыми на всех уровнях системы. Образцовость текста охватывает все уровни системы языка, начиная от фонетики, вплоть до синтаксических конструкций. Такие требования к текстам с логической последовательностью выводят исследователя на классическую литературу. Само определение классической литературы как таковой связано с ее образцовостью во всех отношениях. Классические тексты поддаются анализу с точки зрения любых доминант, поэтому не случайно их создателей называют большими мастерами слова.

Лингвокультурологический подход в лингводидактике не противоречит системно-структурному. Тексты не просто разбираются по непосредственно составляющим, но служат основой для раскрытия концептуального содержания. Правильный подбор текстов обеспечивает последовательное изучение языка в контексте культуры народа, говорящего на этом языке.

В процессе проведения практических занятий на каждом отдельном этапе должно проводиться четкое разграничение между концептами и концептуальным содержанием, с одной стороны, и лексическим значением слов и фразеологическим значением фразеологизмов с другой. В частности, следует обращать особое внимание на разграничение такого компонента лексического значения, как денотат, и на содержания концепта. Студенты в результате многочисленных упражнений обретают навык разграничения лексического значения и содержания концепта. Студентам предлагается составлять словарные дефиниции. Суть такой работы заключается в том, что у студентов постепенно формируется способность не просто создавать аморфные сентенции, призванные составить представление о лексическом значении или соответствующем предмете, но и логически стройно составлять семантическую структуру

лексемы. Студенты учатся выявлять фундаментальные семы, составляющие структуру понятия-сигнификата лексического значения.

Особую роль в процессе обучения русскому языку на основе лингвокультурологического анализа текстов классической литературы играет совершенствование словарных дефиниций. Если на начальных этапах работы студенты сопоставляют собственные дефиниции со словарными, то постепенно такого рода сопоставительная работа сокращается, у студентов формируется аналитический навык, связанный с четким обнаружением семного состава сигнификата. Помимо чисто лингвистических навыков, в процессе такой работы формируются логико-интеллектуальные навыки систематизации фундаментальных признаков понятий о предметах и явлениях реального мира. Поскольку в процессе лингвокультурологического анализа текста студенты имеют дело не с обычными универсальными понятиями, а понятиями-носителями культурной информации, необходимо проведение предварительной работы с культурными концептами, составляющими концептосферу русской картины мира.

Концептуальное содержание раскрывается преподавателем, который выступает своеобразным гидом по русской культуре. Раскрытие концептуального содержания целесообразно проводить на фоне сравнения с идентичными знаками какого-либо другого языка. Поскольку необходимо знание концептосферы языка, привлекаемого к анализу в качестве второго, целесообразно обращение студентов к родному, т.е. азербайджанскому языку. Понятно, что никакой другой язык не может сравниваться с родным языком студентов с точки зрения проникновения в содержание культурных концептов. Следовательно, восприятие другой культуры происходит на фоне подсознательного и глубокого знания собственной культуры. Такая работа способствует пониманию сути концептуального содержания в целом. Исследование показало, что если на первых порах студенты не могут разграничивать образ, лежащий в основе значения слова и концептуальное содержание, то впоследствии дифференциация лексемы и концепта происходит чисто механически. Кроме того, сопоставление концептосфер, определяющих характер языкового мышления русских и азербайджанцев, способствует более глубокому пониманию содержания и собственной культуры. В процессе лингвокультурологического анализа русской классической литературы выявляется дидактическая ценность классической литературы в целом. Исследование показало, что в классических текстах феномены культуры представлены максимально выпукло. Это связано с особенностями мировосприятия больших писателей. Во-первых, такой писатель знает и чувствует свою родную культуру глубже других носителей культуры, вот почему знакомство с их произведениями «открывает глаза» на родную культуру и носителям языка, в данном случае членам русского языкового и культурного коллектива. Во-вторых, мастерское владение средствами языка позволяет писателю настолько ярко и красочно изобразить соответствующее явление, что оно способно фиксировать внимание читателя и на долгие годы запечатлеваться в его сознании. Изображение того или иного феномена средствами языка на са-

мом деле представляет собой вербализацию концепта, описание его содержания лексико-семантическими, фразеологическими и паремиологическими ресурсами. Роль преподавателя проявляется в том, что он фиксирует внимание студентов на фактах культуры, увязывая их с различной манифестацией в языке. Таким образом, изучение языка становится процессом раскрытия концептосферы. На том уровне, на котором студенты овладевают русским языком, они обнаруживают знание русской культуры и менталитета русского народа. Обучение иностранному языку на основе лингвокультурологического анализа текстов классической литературы воспитывает не только билингва, но и специалиста-культуролога и регионоведа.

Литература:

1. Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа. М.: Либроком, 2009.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М.: Языки русской культуры, 1999.
3. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. М.: Языки славянской культуры, 2001.
4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Мирознание вне и посредством языка. В поисках новых путей развития лингвострановедения: гипотеза (лого)эпистемы. М.: Государственный институт русского языка им. А.С. Пушкина, 2002.
5. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984.
6. Этнокультурная специфика языкового сознания / Под редакцией Н.В. Уфимцевой. М.: Ин-т языкознания РАН, 1996.
7. Этнопсихолингвистика / Под редакцией Ю. А. Сорокина. М.: Наука, 1988.

Xülasə

Müasir dilçilik və dil tədrisi

Məqalə dil tədrisinin müasir dilçilik ilə əlaqəsinə həsr olunub. Diqqət mərkəzində öyrənilən dilin daşıcısı olan xalqın təfəkkürünü anlamaq problemi dayanır. Qeyd olunur ki, dilin öyrənilməsi etnopsixolinqvistika səplisində aparılmalıdır. Yalnız bu təqdirdə dilə xas olan standartlar müəyyən oluna bilər.

Summary

Modern Linguistic and Linguodidactics

The article is devoted to the connection of teaching foreign languages with modern linguistics. The focus is on the problem of penetrating the mentality of the people whose language is being studied. It is noted that the study of language should be conducted in the aspect of ethnopsycholinguistics. Only in this case, the specific standards belonging to the language can be identified

Simnarə Heydərova,
Ərəstun Baxşəliyev,
Qəribə Rəhimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ ÖZÜNÜTƏRBIYƏNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: məktəbli, özünüqiymətləndirmə, özünüdərk, özünütərbiyə, adaptasiya, psixoloji xüsusiyyətlər, psixoloji amillər

Keywords: school children, self assessment, self cognition, self education, adaptation, psychological peculiarities, psychological factors

Ключевые слова: школьник (школьница), самооценка, самопознания, самовоспитания, адаптация, психологические особенности, психологические факторы

Özünütərbiyə - şəxsiyyətin ətraf mühitlə aktiv qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan, onun inkişafına və özünütəkmilləşdirməsinə yönələn şüurlu və məqsədyönlü fəaliyyətdir. Özünütərbiyənin əsasında istək və motivlərin məcmusu dayanır. Özünütərbiyə motivasiyasının yaranması və həyat fəaliyyətinin adət olunan formasına, şəxsiyyətin xüsusiyyətinə çevrilməsi tədricən baş verir və müəyyən mərhələlərdən keçir. Şəxsiyyətin özünütərbiyəsinin qurulması müvafiq formada göstərilə bilər. Özünütərbiyə kiçik yaşlı məktəblilərin yaşlıları ilə, valideyn və müəllimlərlə münasibətlərində, onların tələb və təklifləri ilə əlaqədar formalaşır. Özünütərbiyə tərbiyə nəticəsində yaranır, uşaqlarda bu prosesə münasibət oyadan isə yaşlıların tələbidir. Uşaqlar böyüklərin tələblərini yerinə yetirirlər, ilk öncə davranış nümunələrinə, yaşlıların "instruksiya"larına yönəldirlər, daha sonra onlarda davranış variantlarını seçmək imkanı yaranır. Növbəti mərhələ olan məcburiyyət mərhələsi onunla xarakterizə olunur ki, insan bu və ya digər situasiyadan asılı olaraq dəyişməyə məcbur olur. Bu mərhələdə şəxsi dəyişikliklər onların dərk olunması ilə başlayır və artıq sərbəst idarə olunur. Üçüncü mərhələ şəxsiyyətin inkişafı bu kontekstdə şüurlu özünütərbiyədir. Onun hərəkətverici qüvvəsi şəxsiyyətin daxili tələbləridir. Motivasiya özünütərbiyənin aparıcı komponenti olur. Bu motivasiya interiorizasiya adlanan proses nəticəsində yaranır, xarici şərtlərin təsiri ilə özünütərbiyə fəaliyyəti strukturu formalaşır: özünütədqiq, özünümotivasiya, özünütələb və b. Özünütərbiyə vasitələri, özünütərbiyə nəticələri və məqsədlərinə vasitəçilik edən insanın özünütəsir vasitələri, özünütərbiyə motivasiyasının qurulmasına kömək edən və bu fəaliyyəti həyata keçirən maddi və qeyri-maddi obyektlərdir. Bu vasitələrin əsasını insanın praktik fəaliyyəti, onun məzmunu və bununla yanaşı süni deyil, real fəaliyyətdir. Özünütərbiyənin digər vasitələri, insan həyatının əks olunduğu incəsənət, mədəniyyət və məişət

predmetləri, kitablar, məhşur insanların bioqrafiyası, gündəliklər və digərləridir. [1] Özünütərbiyənin müxtəlif metodlarını göstərmək olar. Bunları təxminən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

1. Məqsədlərin müəyyən olunması və özünütərbiyənin istiqamətləri. Bu mərhələdə özünütərbiyə metodları bunlardır:

Özünüdərkətmə, özünümüşahidə, özünü öyrənmə, özünüqiymətləndirmə şəxsi keyfiyyətlərin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək və.s.

Özünümüşahidə - müəyyən zaman kəsiyində davranışların, şəxsi həyat faktlarının qeyd olunması və təhlili. İnsan özünümüşahidə ilə əldə olunanların təhlili zamanı davranışlarla ifadə olunan hiss, düşüncə, keyfiyyət və münasibətlərə diqqət yetirir. Özünümüşahidə özünüyoxlama prosesində həyata keçir. Özünüyoxlama - bu və ya digər keyfiyyətin üzə çıxması tələbi ilə insanın özünü müəyyən situasiyada yoxlanmalıdır. Özünütəhlil - davranış faktlarının onların ideali ilə nisbətdə kritik qiymətidir. Özünütəhlil insana mənəvi, əmək və estetik və digər formalarda müəyyən olunmasına kömək edir. Kiçikyaşlı məktəbli dövründə ideal real insanlar da ola bilər: valideynlər, müəllim və.s. Özünüqiymətləndirmə - insanın öz keyfiyyətlərini, imkanlarını, digər insanlar arasındakı yerini qiymətləndirmək bacarığıdır.

2. Özünütərbiyənin plan qurmaq mərhələsi: Özünüproqramlaşdırma- konkret keyfiyyətlər haqqında təsəvvürləri özündə əks etdirən öz üzərində iş planı, onların formalaşma səviyyəsi və toplanmasına aid konkret fəaliyyət sistemidir. Özünütəşviq bu özünütənqid, zamanla müəyyən olunmuş konkret məqsədlərin mövcudluğudur.

3. Özünütərbiyə planının reallaşması mərhələsi:

Özünənəzarət-məntiqi refleksiya və şəxsi dəyər motivləri və quruluşu əsasında insanın fəaliyyətinin qiymətidir. Bu sərbəst, ancaq qarşılıqlı əlaqədə olan fəaliyyət kompleksidir. Bunlar müqayisə və tutuşdurma, təhlil, sintez, planlaşdırma, tədbirlilik, məqsədlər, vasitələr və fəaliyyət nəticələri arasında münasibətlərin korreksiyasının izlənməsi və köçürülməsidir. [4, s.9]

Özünəhesabat - özünütənqimin effektivliyini artırır. Özünütərbiyə üzrə praktik fəaliyyət prosesində insan öz hesabatını verir, düzəlişlər edir, lazımı istiqamətdə davranışlarını stabilləşdirir, bununla yanaşı öz şəxsiyyətini şüurunun və sərbəstliyinin obyektidir.

Özünütərbiyə elə bir fəaliyyətdir ki, onsuz insan şəxsiyyətinin inkişafından söz gedə bilməz. Özünütərbiyədə istənilən nəticəni almaq üçün fəaliyyət məqsədyönlü və planlı olmalıdır. Buna insanlar tərəfindən aydın və ya gizli şəkildə təşkil olunmuş özünütərbiyə proqramları xidmət edir. Gündəlikdəki yazılara qayıdarkən insan keçmiş hadisələri düşünə, özü üçün vacib nəticələr çıxarda, uğur və uğursuzluğunun səbəbini müəyyən edə bilərdi. Məhz bu gələcəkdə özünükorreksiya və özünütərbiyə üçün əsas ola bilər. Özünütərbiyə proqramlarının təhlili insanların öz şəxsiyyətləri üzərində işin gedişatını, metod və istiqamətlərini görməyə imkan verir. Baxmayaraq ki, bu proqramlar insanların özlərinə ünvanlanmışdır, səmimiyyət və düzgünlük var. Bu növ sənədlər digər insanlar üçün də dəyərlidir. Kiçikyaşlı məktəbli artıq bu yaşda refleksiya və öz fəaliyyətini planlaşdırmaq qabiliyyətinə malik olmaqla, təkcə böyüklərin nümunələri və davranışları əsasında tərbiyə almır, həmçinin sistematikliyi, məqsədəyönəlmiş şəxsi aktivliyinin çərçivəsində də tərbiyələnir. Kiçikyaşlı məktəblilərə tərbiyəvi təsir göstərən əsas fəaliyyət – tədris,

oyun, ünsiyyət və əməkdir. Tədris uşağın tərbiyəsinə təsir göstərən güclü vasitədir, belə ki, o uşağın müəllim və yoldaşları ilə ünsiyyətini və qarşılıqlı təsirini təmin edir, o şəxslər ki, uşağın şəxsiyyətinə təsir göstərir. Buna görə də tədris fəaliyyətində təkcə öyrənmə deyil, həm də tərbiyə baş verir. Tədris prosesində nəinki elm, vərdis və bacarıqlar əldə olunur, həmçinin müəyyən şəxsi keyfiyyətlər, meyllər, maraqlar, tələblər, xarakter cizgiləri formalaşır və möhkəmlənir. Kiçikyaşlı məktəbli dövründə iki baza tələbləri yaranır: elmə, biliyə tələbat və uğura çatmaq tələbatı. Məktəblilər bu tələbatların mənasını və onların funksionallaşma dinamikasını dərk etməyə başlayırlar. Əsasən onlar imkanları və edilən cəhdləri fərqləndirməyə başlayır və başa düşürlər ki, onların uğuru səylərdən asılıdır. Şagirdlərin uğurunu əsasən müəllimlər qiymətləndirir, məhz onun nöqteyi-nəzəri kiçikyaşlı məktəblilərdə şəxsi keyfiyyətlərin dərk olunmasını müəyyən edən əsas faktordur. 3-4-cü siniflərdə şagirdlər artıq hansı qiymətin layiqli, hansının isə real nailiyyətə uyğun gəlmədiyini ayırd edə bilirlər.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, özünütərbiyə prosesində valideynlərin, yaşlıların ünsiyyət üslubunu, kiçikyaşlı məktəblilərə qarşılıqlı münasibətlərin özünəməxsus yeri var. Özünütərbiyə prosesində həm valideynlərin, həm də kiçik yaşlı məktəblilərin gündəlik tutmaları, bu gündəlikdə lazımı qeydlərin aparılması bu işdə az əhəmiyyət daşımır. Təcrübə göstərir ki, valideynlər hamısı eynicür ünsiyyət üslubuna malik deyillər - birincisi, onları daha çox narahat edən uşaqların sosial normalara uyğun gəlib-gəlməməsi, daha çox uşağın özünə aid inkişafı və göstərilən səylərlə əldə olunan nəticələrin uyğunluğudur. İkincisi, həmin uşaqların valideynləri onların arzuları ilə daha az hesablaşır, onlara sərt nəzarəti təmin edir, uşaqları müstəqil işə nadir hallarda cəlb edir, onlara köməyi məsləhət formasında deyil, fəaliyyətlərinə müdaxilə yolu ilə, öz fikirlərini yeridərək edirlər. Üçüncüsü, bu valideynlər daha çox uşaqlarının bacarıqsızlığından şikayətlənirlər, onları yetərinə səy göstərmədiklərinə görə danlayırlar, əldə olan uğurları isə tapşırıqların asan olması ilə izah edirlər, nadir hallarda uşaqlarını uğurlarına görə tərifləyirlər.

Oyun kiçikyaşlı məktəblilərdə bir çox faydalı şəxsi keyfiyyətlərin formalaşması və inkişafını təmin edən vasitə kimi çıxış etsə də əsas ciddi fəaliyyət növü kimi qiymətləndirilmir. Bu baxımdan oyunu kiçikyaşlı məktəblilərin inkişafında hazırlıq mərhələsi kimi və tərbiyəvi nöqteyi nəzərdən daha effektiv fəaliyyət növlərinə keçid kimi hesab etmək olar. Məktəbli uşaqların oyunları məktəbəqədər uşaqların oyunlarından inkişafetdirici xüsusiyyətlərinə görə, formalarına görə fərqlənir. Onların məzmunu uşaqların fərdi təcrübələri hesabına zənginləşir. Oyun fəaliyyətində uşaqlar tərəfindən əldə olunmuş biliklər təlimdə az istifadə olunur, daha çox təbiət elmləri və əmək məşğələləri üzrə biliklər istifadə olunur. Bu oyunlar vasitəsilə uşaqlarda liderlik, təşkilatçılıq keyfiyyətləri üstünlük təşkil edir. Kiçik yaşlı məktəblilərdə ünsiyyət də böyük əhəmiyyət kəsb edir və güclü tərbiyəvi potensialı ilə fərqlənir. Birinci sinifdə uşaqlar daha çox müəllimləri ilə ünsiyyətdə olur və müəllim yüksək nüfuzu ilə seçilir. Ancaq ibtidai məktəbin sonunda müəllimin nüfuzu aşağı düşür, həmyaşıdlarla ünsiyyətə maraq daha da artır, və yuxarı siniflərə doğru daha da güclənir. Əgər birinci və ikinci siniflərdə uşaqlar yoldaşlarını müəllimin qiymətləndirməsinə görə seçirdilərsə, üçüncü və dördüncü siniflərdə

isə artıq özləri ünsiyyət partnyorlarının davranışlarını və şəxsi keyfiyyətlərini müstəqil şəkildə qiymətləndirirlər.

Əmək kiçikyaşlı məktəblilər üçün keyfiyyət baxımından yeni bir səviyyəyə keçiddir. Artıq 4-5 yaşlarında uşaq evdə sadə ancaq müntəzəm vəzifələri yerinə yetirməyi bilməlidir. Ev işləri uşaqlarda səliqəlilik, məsuliyyət, əməksevərlik və digər faydalı keyfiyyətləri tərbiyə edir. Bu eyni zamanda uşaqların təlimdə uğur qazanmaları üçün də lazımdır. Əməksevərliyin inkişafının mühüm şərtlərindən biri də odur ki, məktəb fəaliyyəti ilk əvvəl uşaq üçün öhdəsindən gəlməli olduğu çətinlikdir. Buna görə də böyüklər uşağı uğura həvəsləndirmək üçün uşaqların çətinliklə əldə etdikləri, onlardan daha çox bacarıq və vərdislər tələb edən uğurlarını tərifləməlidirlər. Uşaqda sərbəstlik o zaman tərbiyə olunur ki, ona hər hansı vacib bir məsələni sərbəst şəkildə yerinə yetirmək tapşırıqlı və ona güvənilir. Uğurla yerinə yetirilməsindən asılı olmayaraq uşaq tərəfindən göstərilmiş sərbəstlik hər zaman xoş qarşılanmalıdır. Sərbəstliyin inkişafına böyük təkan verən əmək növü özünüxidmətlə əlaqəli işlərdir: yemək bişirmək, paltarını düzəltmək, evdə və şəxssən istifadə olunan əşyaların hazırlanması və təmiri. Bundan başqa uşaqların ev təmizliyində iştirakı onlarda səliqəlilik və təmizkarlıq kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirir. Bu təkcə psixogigiyenik vərdislərin deyil, eyni zamanda ekoloji tərbiyə və təbiətə qayğıkeş münasibətin formalaşmasıdır.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə özünütərbiyə öz davranışlarını düzəltmə ilə əlaqəlidir. Bu özünütərbiyənin ilk rüşeymləridir. Şagird düzgün davranışlar edir və düzgün olmayandan imtina edərək əslində öz şəxsi keyfiyyətlərini dəyişmir, belə ki, onları dərk etmir, elədiyi hərəkətlərlə əlaqələndirmir. Özünüdüzəlişə onları böyükklərin qiymətləri təşviq edir, belə ki, bununla o “yaxşı” olmaq istəyir. Kiçikyaşlı məktəblinin əsas fəaliyyəti təhsildir. Bu fəaliyyət şagirdin özünüdərk etməsinin inkişafıdır, onun əsas məhsulu subyektdə onun yerinə yetirilməsi prosesində baş verən dəyişikliklərdir. Buna görə də, o uşağın özünütərbiyəsinin vasitələrindən və şərtlərindən biridir.

Məlumdur ki, bu yaş dövrünün əsas xüsusiyyətləri sərbəstlik, daxili davranış planının inkişafı, imkanlarının fərqləndirilməsidir. Kiçikyaşlı məktəblilər özlərində nəzəri özünüdərk etməni formalaşdırmağa malikdirlər: müstəqil şəkildə məqsədlər qoymaq, vasitələr axtarmaq, fəaliyyət vasitələrini təhlil etmək və bunun köməyi ilə tədris materialını çevirmək. Məktəb təhsili dövründə nəinki bilik və bacarıqların mənimsənilməsi baş verir, həmçinin universal tədris fəaliyyətinin, şəxsi nəticələr və intellektual əməliyyatların formalaşması baş verir. Bu uşağın şəxsiyyətinin və subyektivliyinin inkişafına təsir göstərir. Tədris fəaliyyəti məktəbdə iradə hissinin inkişafını təmin edir, belə ki, məktəbdə istənilən fəaliyyət növü xarakterinə görə ixtiyaridir. Kiçikyaşlı məktəblilərin özünüdərk etməsində iradi səy, iradi keyfiyyətlər özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə tədris işində uşaqlara çox böyük kömək edir, özünəinam, düzümlülük, təkidlilik, cəsarət, qətiyyət həmin iradi keyfiyyətlərdəndir. Təhsil almaq daxili intizam tələb edir. Diqqəti daha az maraqlı məsələlər üzərində toplamaq bacarığını formalaşdırır. Bununla yanaşı başqa bir tendensiya da müşahidə olunur qeyri-ixtiyari aktivliyin azalması, dərk etmənin yeni səviyyəsinin formalaşması və davranışın daxili idarəsi. Beləliklə, tədris fəaliyyətinin inkişafı kiçikməktəbli uşaqların özünütərbiyə prosesləri üçün yaş

səviyyəsinə uyğun əsas yaradır. Demokratik ünsiyyət uşaqları aktiv vəziyyət, müsbət emosiyalar, özünə əminlik, yoldaşlara, böyüklərlə ünsiyyət imkanı ilə təmin edir. Avtoritar ünsiyyət üslubu isə müəllimi həm bütövlükdə həm də ayrılıqda şagirdlərə yadlaşdırır. Bu stildən istifadə etməklə müəllim tez bir zamanda sinfi ələ ala bilər, ancaq şagirdlərdə tərkedilmişlik, qorxu və müdafiəsizlik hissi oyadır. Liberal – ünsiyyət üslub nə uşaqların birgə fəaliyyətini, nə də normativ davranışların yerinə yetirilməsini təmin edir. Uşaq öz vəzifələrini başa düşmür, tədris və tərbiyəvi proseslər uşaqların özbaşına hərəkətləri özünü göstərir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin özünütərbiyəsinə psixoloji-pedaqoji dəstək vasitələri
1. Uşaqların fəaliyyətinin emosiyalarla doldurulması.

Özünütərbiyəyə uşaqların müsbət emosional reaksiyaları kömək edir. Kiçikyaşlı məktəbli mütləq qiymətləndirilən keyfiyyətləri aydın şəkildə hiss etməli, yaşamalığıdır o nəinki onları başa düşməli, həm də özündə tərbiyə etmək istədiyi keyfiyyətləri sevməlidir. Şəxsi keyfiyyətlərə müsbət münasibətin inkişafına və özünütərbiyəyə aşağıdakılar kömək edir:

- Müəllimin uşağın fəaliyyətinə və həyatın müxtəlif sahələrinə verdiyi çoxsaylı qiymətlər

- Sinif yoldaşlarının davranışlarının müsbət və ya mənfi keyfiyyəti ilə bağlı emosiyaların yaranması: heyrət, heyranlıq, narazılıq, ətrafdakıların narazı qalması

Sosial – dəyərli emosiyaları toplamaq təcrübəsi mövcud mənəvi normaların obyektiv şəkildə uşaq tərəfindən mənimsənilməsinə kömək edir, ancaq uşaqların xüsusiyyətlərini məntiqi – anlayışlı emosional formada dəyişdirmək üçün bədii ədəbiyyatın ən yaxşı nümunələrindən aktiv istifadə etmək tələb olunur. Emosiya- yaların inkişafında bədii ədəbiyyatın və incəsənətin rolu böyükdür. Bədii ədəbiyyat vasitələri tərbiyə zamanı müxtəlif cür istifadə olunur. Bunlardan biri uşaqlara məlum olan məşhur ədəbiyyat və incəsənət nümunələrindən sitatlar, hətta situasiyaya uyğun müəyyən olunmuş nümunələr, onların təhlili aiddir. Uşaqlara daha yaxşı məlum olan personajların, hətta ən kəskin xarakter cizgilərinə malik olanların fəaliyyəti ilə situasiyaların nəzərdən keçirilməsi mümkündür.

2. Qarşılıqlı təsir və özünüoxlama. Bu hallar həm tədris prosesində, həm də məktəbdən kənar fəaliyyət zamanı qəfildən yaranır. Müəllimin vəzifəsi - bütün diqqəti, dərketmə və özünüdərketmə istiqamətində mənəvi modelə yönəltmək, uşaqları daha çox özlərinə və başqalarına diqqət verməyi, sözlərini, davranışlarını, münasibətlərini qiymətləndirməyi öyrətməkdir. Məhz buna görə ibtidai siniflərdə özünümüəyyənetmə planında tədris balları, yarışmalarda qazanılan xallar o qədər də önəmli deyil, nəinki keyfiyyət qiymətləndirməsi. Özünün, şəxsi keyfiyyətlərinin dərk olunması kiçik yaşlı məktəblilərdə ədəbi qəhrəmanların, film qəhrəmanlarının, televiziya verilişlərinin, sinif yoldaşlarının və nəhayət özlərinin davranış və hərəkətlərinə maraq kimi özünü göstərir. Bu zaman məktəbli özünün məziyyət və çatışmazlıqlarını, bacarıq və bacarıqsızlığını, onu əhatə edənlərlə, ilk növbədə sinif yoldaşları ilə münasibətləri haqqında təsəvvürlərin müəyyən olunmasını formalaşdırır. Özünü başqasından fərqləndirmə, özünü və ünsiyyət dairəsini başa düşmə inkişaf edir. Fərqləndirmənin əsası kollektiv iş situasiyasıdır. Birgə fəaliyyət zamanı əməkdaşlıq və qarşılıqlı təsir təkcə sosial vərdişlərin inkişaf və möh-

kəmlənməsinə şərait yaratmır, həmçinin özünü ayırma və bununla da uşaqda özünəmənasibətin inkişafına kömək edir.

3. Uşaqlarda özünütənzimin təşkili:

Özünütənzim müstəqil, qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətlərin kompleksidir. Özünütənzim fəaliyyət nəticələrinin qiymətini, işin gedişatını, həmçinin iş prosesində şəxsi vəziyyətin qiymətləndirilməsini irəli sürür.

Uşaqlarda özünütənzimin vasitə və üsulları:

- O özünütənzimin təşkilinin müxtəlif formaları (blank metodu, təqdimat, şifahi müzakirə).

- Nəzarət və özünənəzarətin növbələşməsi və uyğunluğu – fərdi, cütlərlə, qrup şəklində, frontal.

- Müəllimin göstərməsilə və şəxsi nümunə və ya yoldaşlarının nümunəsi əsasında daha effektiv yolla fəaliyyətin müzakirəsi

- Şagirdləri fəaliyyətin qiymətləndirilməsi kriteriyalarının hazırlanmasına cəlb etmək

- Şagirdlərin özünütənzim vərdişlərinin dərslərdə, dərscənkənar və məktəbcənkənar fəaliyyətlərdə müntəzəm olaraq istifadəsi əsasında ayırd edilməsi

- İştirakçılar tərəfindən həm şəxsi, həm də yoldaşlarının fəaliyyətini korreksiya edən üsul və vasitələrin irəli sürülməsi

- Təربيəçilər tərəfindən fəaliyyətin gedişatının və əldə olunan nəticələrin etalonla müqayisə olunması

- Uşaqlar tərəfindən yekun nəticə və vasitələrin proqnozlaşdırılması

Nümunə. Təxirə salınmış özünüəlavələrin istifadəsi. Uşaqlara gündəlik iş növlərində birini seçmək tapşırılır (dərslərin hazırlanması, qabları yumaq, otaqları yığışdırmaq və s.), başqa işlərin görülməsinə sərf olunan vaxtı qeyd etmək və aşağıdakı suallara cavab vermək:

1) Sən bu işi necə bu cür tez və effektiv edə bilirsən?

2) Bu işi böyük və digər şagirdlər sən kimi tez edə bilirlərmi? Onlar buna necə nail olurlar?

3) Sən hansı üsulla bu işi daha tez və yaxşı yerinə yetirə bilərsən?

Hal-hazırda elmdə özünütərbibinin mahiyyətini izah edəcək kifayət qədər material var. Özünütərbibə mexanizminin aşağıdakı xüsusiyyətləri var: şagird ictimai kriteriyalara əsasən həyat məqsədini, idealını seçir, özünü həyata, cəmiyyətə hazırlayır, kollektiv fəaliyyətdə formalaşır. Özünütərbibinin göstərilən faktorları arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr və ziddiyyətlər var.

Psixoloji tədqiqatlarda özünütərbibinin aşağıdakı komponentləri ayırd edilir.

a) İstiqamətçilik

b) Məzmun (əqli, fiziki, mənəvi, əmək, estetik, iradi, professional, kompleks)

c) Davamlılıq (ixtiyari, epizodik, davamlı)

d) Şəxsiyyətin effektivliyi və formalaşması

Özünütərbibinin məqsədi budur ki, müsbət keyfiyyətləri formalaşdırmaq və bununla da, özünüdərk etmə, həvəskarlıq, istiqamətçilik, özünüidarə etmək qabiliyyəti kimi faktorları fəaliyyətə gətirməkdir. [3]

Mənəvi ideal və özünütərbibə. İctimaiyyətin intensiv inkişaf şərtlərində cəmiyyətin bütün həyatı boyu mənəvi başlanğıcların rolu böyüyür. Dünyada yekdil bir fikir

mövcuddur ki, mənəvi ideal oxşarlığa gətirir, özünütərbiyə üçün məktəblinin mənəvi cəhətdən tərbiyə olunmuş etalonu lazımdır. Bu aşağıdakı göstəricilərə uyğun gəlməlidir: əməksevərlik, əməyə yaradıcı yanaşma, yüksək mədəniyyətli davranış.

Qeyd etməlik ki, kiçik yaşlı məktəblilərdə özünütərbiyənin sərhədi yeni fəaliyyət növü – tədrisin üzə çıxması ilə müəyyən olunur. O iradi keyfiyyətlərin, məsuliyyətliliyin, kollektivizmin inkişafına istiqamətlənib və uşağın dərslər tapşırıqlarını müntəzəm və vicdanla yerinə yetirməsinə yönəlmişdir.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə özünütərbiyənin aktuallaşması prosesi beş mərhələdən ibarətdir:

1) Pedaqoji kollektivin şagirdlərin özünütərbiyə prosesinin yenilənməsi üçün hazırlığın müəyyən olunması üçün məqsəd və tapşırıqların qoyulmasına istiqamətlənmiş problemlə təhlil.

2) Layihələşdirmə, hansı ki, məqsəd, onun reallaşma şərti, müəllimlərin və ibtidai sinif şagirdlərinin fəaliyyətini birlikdə əlaqələndirir və məktəbin təlim-tərbiyə işində özünütərbiyənin yenilənmə prosesini təqdim edir.

3) Özünütərbiyənin yenilənməsinə istiqamətlənmiş nəzəri, elmi-metodiki və praktik fəaliyyətin planlaşdırılması.

4) Əqli, mənəvi, estetik, əmək, fiziki və ekoloji tərbiyənin nəzərdən keçirildiyi proqramın reallaşması, həmçinin kiçik yaşlı məktəblilərin özünü tərbiyəsi.

5) Kiçik yaşlı məktəblilərdə özünütərbiyənin yenilənmə prosesinə nəzarət.

Özünütərbiyə metodlarının istifadəsi kiçik yaşlı məktəblilərdə emosional və iradi özünüidarə davranışlarının inkişafına kömək edir. Qeyd etmək lazımdır ki, kiçik yaşlı məktəblilərdə özünütərbiyəyə tələbat hələ geniş şəkildə özünü göstərmir. Bu yeniyetməlik yaş dövrünün xüsusiyyətidir. Lakin valideynlərin və müəllimlərin birgə fəaliyyəti ilə şagirdlərdə özünütərbiyəyə tələbat yaratmaq olar və onları istiqamətləndirmək olar. Bu uşaq şəxsiyyətinin düzgün inkişaf etməsi baxımından da faydalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ş.S, Mehdiyev Z.M, Fərəcov İ.A. Yaş və pedaqoji psixologiya. Bakı: API, 1977.
2. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı-2009 “Çinar-Çap”.
3. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri, Bakı: Azər nəşr, 1981.
4. Bayramov Ə.S. Kiçik məktəblilərin psixoloji xüsusiyyəti. İbtidai sinif müəlliminə kömək toplusu. Maarif: 1996.
5. Bayramov Ə.S. Özünütərbiyə haqqında Azərbaycan məktəbi jurnalı 1972 N2.
6. Cabbarov R.V. Yeniyetmələrdə özünüidarə etmə prosesinin psixoloji təhlili. psixol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis. BDU. Bakı: 2004.

Summary

Psychological Peculiarities of Self-Education among the Children of Primary School Age

The article deals with the importance of self-education among the children of primary school age. Self-education is one of the important factors influencing identity formation. To accomplish self-education efficiently teachers should fulfill required tasks in teaching process.

Резюме

Психологические особенности самовоспитания у школьников младшего возраста

В статье рассматривается важность самовоспитания у школьников младшего возраста. Самовоспитания является одним из важных факторов, влияющий на формирование личности. Для эффективного результата этого процесса в обучении учителя должны выполнять конкретные задачи.

Айгюн Алиева
Бакинский Славянский Университет

АМБИВАЛЕНТНОСТЬ ПОВЕДЕНИЯ ОБРАЗОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ Л.Н.ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА»

Açar sözlər: psixoloji tip, təhtəl şüur, vahid, bölm, “Anna Karenina”, kişi, qadın.

Keywords: psychological type, subconscious mind, total, bifurcation, “Anna Karenina”, male, female.

Ключевые слова: психологический тип, подсознание, единое, раздвоение, «Анна Каренина», мужское, женское.

Психологический анализ романа Л.Н.Толстого «Анна Каренина», на наш взгляд, свидетельствует о том, что внутренний мир главной героини, ее отношение к своему окружению, в целом психологический тип Анны не является уникальным и неповторимым. Ясно, что любой психологический тип, представленный в творчестве Л.Н.Толстого, характеризуется художественной достоверностью. Все толстовские характеристики экстраполируются на живых людей, встречаемых нами в действительности.

По большому счету Стива и Анна – это как бы две половинки одного и того же целого. Уместно было бы здесь вспомнить древнюю легенду о титанах. Боги, рассердившись на них, разделили их на две половинки, которые с тех пор находятся в непрекращающихся поисках друг друга. Известно, что, согласно древнейшим же интерпретациям, такие половинки связываются любовью. Поиски второй своей половины осмыслены как поиски своего единственного. В этом смысле, конечно, аналогия несправедлива. Но в аспекте психологического совершенства образы Стивы и Анны удивительным образом дополняют друг друга. И что самое важное, они дополняют друг друга на фоне противоречия, которое вообще невозможно преодолеть. Например, если образ Стивы дополнить нравственными муками, то он распадется, он просто перестанет быть достоверным в психическом плане и, что самое главное для нас, актуальным с точки зрения психологических типов.

Анна Каренина, по нашему убеждению, представляет собой женский тип Стивы, от которого она, тем не менее, серьезно отличается. Отличие ее состоит в том, что ее раздирают душевные муки. Возможно, это прозвучит кощунственно, но она столь же эгоистична, как и ее брат, в ней отсутствует та природная легкость, которая в высшей степени характерна для брата.

Другое серьезное отличие Анны от Стивы заключается в ее максимализме. Стива, как можно заметить с первых же строк романа, легок и возвышен, он одухотворен жизнью и ее прелестями. Он, как мотылек, перескакивает с одного удовольствия на другое, не фиксируя внимания ни на одном, не задерживаясь, не уделяя им своего «драгоценного» внимания. Совсем другое дело Анна, в психологическом облике которой важнейшее место занимает максимализм, заикленность на действии и последовательность. Не случайно, что здесь употребляется выражение «заикленность на действии»,

поскольку именно действием, ее стихией охвачена душа Анны. Она не прагматична, она не думает о практической целесообразности собственных поступков с точки зрения конечной цели. Главное для нее это мгновение. Поэтому она не из тех женщин, которые оказываются достаточно мудры, для того, чтобы терпеливо готовить конечный результат – любовь мужчины. Для нее значительно важнее сиюминутное подтверждение любви. Причем подтверждение зависит не от объективных факторов, а от ее внутреннего состояния. Следовательно, она изначально запрограммирована на неудачу. Она из тех женщин, которых рано или поздно должны разлюбить. Даже при сохранении глубокой привязанности к ним совместная жизнь становится невыносимой. Л.Н.Толстой с удивительно последовательной логикой раскрытия психологического облика героя показывает естественность и закономерность судьбы этой женщины. Причем, что крайне важно, образ Анны, на наш взгляд, не просто психологически достоверен, но он и типичен. В образе Анны Карениной представлена судьба женщин подобного типа. Конечно, нет элемента типического в ее трагической кончине. Но и это вполне логично и закономерно. Трагическая развязка представляет собой романную или художественную эксцентричность. Возможно, было бы даже справедливо интерпретировать эту смерть как своеобразную гиперболу. Толстой как будто говорит читателю: «Вот ты не верил, что она в высшей степени максималист – ей подавай или все или ничего; ты не верил, так теперь смотри!» [3, с.495] Анна бросается под поезд фактически в невменяемом состоянии, доминирующим же чувством является не просто отчаяние, но злость. Конечно, трудно настаивать на этом, возможно, не совсем обычном объяснении, но мы исходим из того, что подобный поступок требует от человека огромной душевной энергии. И если динамика повествования о событии носит спокойный и несколько отстраненный характер, то это вовсе не означает, что и Анна была так же спокойна, как и автор.

Таким образом, Анна и Стива сделаны из одного и того же теста. Различие в том, что Стива спокоен как сама природа, и эгоизм его носит природный характер. Анна беспокойна и бурно переживает все, что с ней происходит. Стива мудр, поэтому он из ничего не делает проблему, он просто живет, беря от жизни все, что она может ему дать, предлагает ему. Анна эксцентрична и требует от жизни жертв, не понимая того обстоятельства, что жизнь равнодушна к ней. Не только к ней, но и вообще ко всему. Равнодушию жизни к страданиям человека противопоставлено милосердие Бога, но Анна глубоко и внутренне антирелигиозна. Более того, ее человеческой природе глубоко противоречит зависимость от высшего существа, от провидения. Она, если можно так выразиться, внутренне органически антипровиденциальна. Суть в том, что она любит жизнь и глубоко предана ей как празднику бытия. До встречи с Вронским она была спокойна и уравновешенна, но вовсе не потому, что это соответствовало ее природе; она просто не была разбужена. Анна находилась в состоянии бездействия души, но важно то, что она была готова к действию, к контакту с жизнью. Поэтому Вронский именно как Вронский не характерен, не был бы Вронский, был бы кто--

либо другой. С точки зрения психологии героев, от которой зависит и логика развития повествования, Вронский – ничего не выражающий и пустой персонаж. Он значим только функционально и исключительно с точки зрения судьбы Анны. Сам по себе он даже в романном пространстве и времени совершенно неинтересен. Но говоря о судьбе Анны, необходимо подчеркнуть одну деталь. Когда мы говорим о том, что не Вронский, так кто-то другой, но Анна все равно должна была бы проснуться к жизни и жить в соответствии с природой, мы вовсе не хотим сказать, что Анна изначально безнравственна, просто нужен был случай, чтобы она пала. Речь о другом. Анна до Вронского не жила, но всегда была готова к жизни. Ее готовность – это готовность жить полной жизнью, а не готовность к нравственному падению. Но важно понять, что готовность Анны жить полной жизнью, каждой клеточкой своего естества ощущать всю полноту жизни находится вне морали. Нравственные критерии просто не применимы к такому человеческому существу. Можно еще раз вспомнить толстовское понимание смысла жизни, который наивно и глупо было бы искать вне жизни. Судьба Анны состоит в жизни, в восприятии ее. Именно поэтому Вронский ничего собой не значит в том смысле, что он ничего не решает в судьбе Анны. Нельзя думать, что если бы не Вронский, то Анна оставалась бы навсегда верной своему мужу. Молодая и сильная женщина не могла бы не влюбиться в какого-нибудь молодого и сильного мужчину. Это обязательно бы произошло, и тогда Анна решительно и бесповоротно пошла бы навстречу своей любви. Фактически с Анной происходит то же, что произошло со Стивой. Более того, реальна та же самая мотивация. Стива внутренне ни на секунду не сомневался в собственной правоте, он даже не думал об этом. Толстой объясняет психологическое состояние Стивы. Все произошло потому, что Стива был молодой, полный сил, красивый мужчина, а жена его была только на один год младше его и уже успела родить пятерых детей. То же самое происходит и с Анной. Это молодая красивая женщина, а муж старый и немощный. Следовательно, с Анной рано или поздно случилось бы то, что случилось.

Но существует глубокое психологическое различие между Анной и ее братом. Стива не морализирует, не рефлексует и видит во всем необходимую и естественную жизненную правду. Анна мечется, это трагическая личность. Поэтому Толстой объясняет, что поступок Анны плох не тем, что она изменила мужу, а тем, что она не хочет этого скрывать, выставляет свои чувства на всеобщее обозрение, наконец, уходит из дома. Бетси говорит, что можно изменять сколько угодно, но зачем же делать из этого трагедию. Как бы это ни было парадоксально, но логика света понятна. Он такой, какой он есть. В этом пункте и раскрывается основное отличие Анны от всех остальных. Она живет целиком и полностью бессознательным. Это называется жить в согласии с самим собой, быть самим собой. Свет же, Бетси и все другие целиком и полностью соответствуют суперэго, они не нарушают правил. Правило гласит: делай, что хочешь, но соблюдай внешние приличия. Бетси отдает дань бессознательным порывам, но у нее хватает ума не афишировать это. Суть Анны в том, что она не может жить двойной жизнью. Именно

поэтому она уходит из дома. Она честна, но честность заводит ее в тупик. Честность и страстное желание не скрывать своей жизни, отстаивать ее, приводит к тому, что она фактически предает своего сына. Она приносит ребенка в жертву своей страсти.

Интересно также, что Анна имеет представления Анны о добре и зле. На смертном одре, когда думает, что умирает, она просит Вронского поклониться Каренину. Она говорит, что это святой человек. Трудно не поверить в искренность данной сцены и поведения Анны. Но искренность поведения героини еще раз убеждает в амбивалентности ее психики. Иными словами, она искренна в своей страсти и внутреннем, весьма глубоком ощущении собственного права на счастье в любви. Современными словами можно было бы сказать *счастья в сексе, удовлетворении основного инстинкта* и еще как-то иначе. Суть не меняется от использованных выражений. Просто на перекрестке эпох неоднозначным оказывается выражение *счастье в любви* [1, с. 285]. Само понятие «любовь» может интерпретироваться по-разному. На наш взгляд, в испытываемом Анной чувстве превалирует именно основной инстинкт-Танатос, по Фрейдю. Сложность Анны и неразрешимость ее проблемы заключается в порывистости ее натуры, чрезмерной ее эксцентричности. Ей нужно и удовлетворить свое чувство, и уважать себя, и заставить общество уважать ее порывы, и уйти от мужа, и встречаться с ребенком и многое другое. Психическая природа Анны такова, что она никогда не сможет найти счастье, по той простой причине, что она никогда не сможет быть удовлетворена всесторонне. Поэтому предложенный Л.Н.Толстым трагический исход вполне закономерен. Трудно представить себе иную концовку романа.

На наш взгляд, для романа «Анна Каренина» характерно то обстоятельство, что все герои действуют бессознательно. Конечно, на это можно возразить, что это общее место, и вообще в жизни многие люди действуют и живут бессознательно. С этим принято соглашаться, и в обыденной речи это состояние принято обозначать как «жить по инерции». Многие люди живут по инерции, что оправдано самим механизмом жизни. Социально-психологическая подоплека такой механической жизни заключается в том, что нас окружают одни и те же модели, по которым мы живем. Трудно или даже невозможно жить в обществе по собственным оригинальным и неповторимым моделям жизнедеятельности. При рождении человек попадает в определенную культурную среду, в определенное пространство и в конкретное время. Процесс социализации на самом деле представляет собой очень глубокий процесс усвоения культурных моделей. Но суть в том, что раз усвоенное во многом структурирует психику человека. Именно поэтому человек может совершенно механически делать многое (например, умываться, чистить зубы и т.д.), совершенно не помня об этом. Или, например, выключать свет и газ, выходя из квартиры, но не помня этого. Это обычная стандартная ситуация, характерная для жизни многих людей, если не всех. Когнитивная суть моделей жизнедеятельности зафиксирована глубоко в подсознании, поэтому и могут многие жить как во сне, как лунатики. На наш взгляд, Л.Н.

Толстой умеет в высшей степени достоверно изобразить именно такого рода механическую жизнь людей, т.е. жизнь в соответствии с их бессознательными побуждениями.

Как отмечалось выше, образцом такого стереотипного поведения в романе является Стива. Он превосходит Анну в этом отношении. Естественно и психологически достоверно изображен его характер. Фактически так же, словно во сне живет и Анна. Характерно, что в конце романа она вновь оказывается на вокзале. Не случайно многие исследователи были склонны видеть в кончине Анны действие мистических сил. Мол, сама не зная о том, она приходит на вокзал, следовательно, конец ее был предопределен, а гибель железнодорожного зрителя в начале романа также полна мистического смысла и, разумеется, с таким же умыслом была введена Л.Н.Толстым в роман. На самом деле это чисто художественная уловка, способствующая усилению читательской экспрессии. Именно этот конец, т.е. тот факт, что Анна бросилась под поезд, абсолютно никакого решающего значения не имеет. Психологически достоверно только то, что она кончает жизнь самоубийством. В акте самоубийства выпукло проявляется вся безнадежность ее ситуации. Абсолютная безнадежность жизненной ситуации, в которой оказалась Анна, всецело определяется характером ее поведения, представляющим собой совершенно несознанные ответы на вызовы ее подсознания. С самого начала и до своей трагической кончины она действует совершенно бессознательно и соответственно импульсивно. Именно в этом кроется привлекательность образа, она кажется искренней и душевной, поэтому с первого взгляда она и нравится всем. В ней нет замысла, нет задумки, она как ребенок. Она и обижается, как ребенок, она и требовательна, как ребенок. Соответственно она и раздражает окружающих своей детской непосредственностью.

Еще один момент в психологической структуре Анны Карениной может быть определен как некультура. Если ребенок антисоциален и антикультурен просто в силу незнания условий существования в пространстве и во времени, то Анна антисоциальна и антикультурна в силу неприятия условий существования, в которых она видит только одну их пошлую сторону. Она как дикарь, которого в цивилизованном обществе одели, объяснив, что недопустимо находиться голым среди людей. Она в раздражении сбрасывает с себя одежды цивилизации, которые для нее только оковы. Именно в ее природном неприятии всяческих покровов и заключается как привлекательность образа, так и его неприятие.

Литература:

1. Выготский Л.С. Искусство и психоанализ // Классический психоанализ и художественная литература. СПб.: Питер, 2002.
2. Лун А.Н. Психология творчества. М.: Наука, 1978.
3. Толстой Л. Н. Анна Каренина // Толстой Л. Н. Собрание сочинений в 22 томах. Том 8. М.: Художественная литература, 1981, 495 с. Том 9. М.: Художественная литература, 1982.
4. Фромм Э. Искусство любить. М.: АСТ, 2010,

Xülasə

L.N.Tolstoyun “Anna Karenina” əsərində obrazların davranışlarında ambivalentlik

Məqalə L.Tolstoyun “Anna Karenina” romanının baş qəhrəmanları Anna və onun qardaşı Stiva obrazlarının ambivalentliyindən bəhs edir. Romanda Anna qardaşı Stivin qadın obrazını tərənnüm edir. Hər ikisinin davranışında oxşarlıq var. Eyni zamanda da bu obrazlar bir birindən fərqlənir. Annanın vicdan əzabı cəkməsi və həyata maksimalizm mövqeyindən yanaşaraq, sevgisinin təsdiqini hər an gözləyən birisidi. Təsdiq isə obyektiv amillərdən deyil, onun daxili psixoloji halından asılıdır. Bu isə onu öncədən destruktiv proqramlaşdırıb, tanatos instinktinin üstünlüyü ilə ölümə məhkum etmişdi. Stiv isə həyata yüngül yanaşan, pragmatik bir obrazdı.

Summary

Ambivalence of behavior of images in work of L.N.Tolstoy “Anna Karenina”

This article deals with the ambivalence of the main characters, Anna and her brother Steve, in L.N.Tolstoy's novel, “Anna Karenina”. Anna glorifies her brother, Steve's woman image in the novel. Although they share similar features in their behaviours at the same time the two characters differ from each other. Anna was suffering from remorse and had maximalist approach to the life and she was waiting for the approval of her love in every minute of her life. This approval does not depend on the external factors but her inner psychology. Thus, it was predictably destructive and catapulted her into suicide by the superiority of tanatos instinct. But Steve was a pleasure-loving and pragmatic character.

Gülzar Abdullayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İBTİDAI SINIFLƏRDƏ XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ OYUN TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: oyun texnologiyası, ibtidai təhsil, didaktika, xarici, dil

Keywords: game technology, primary school, didactics, foreign, language

Ключевые слова: игровые технологии, начальная школа, дидактика, иностранный, язык

“Uşaq oyunla böyüməlidir”.

Aristotel

Uşağın məktəbə gəlişi ilə onun sosial mövqeyi köklü şəkildə dəyişir. Onun əsas fəaliyyəti artıq oyun deyil, dərs öyrənmə olur. İbtidai sinif şagirdləri uşaqlıq hissləri ilə yaşadıkları üçün hələ də cizgi filmlərini, şəkilli kitabları izləməyi, oyunlar oynamağı çox sevirlər. Oyun uşaqlar üçün bir əyləncə vasitəsidir. Məhz bu səbəbdən ibtidai sinif şagirdlərində dərs öyrənmə oyun fəaliyyətinin əsasında formalaşdırılır. Digər tərəfdən uşaqların inkişafında oyun fiziki, emosional, sosial və idrak-təlim istiqamətli xüsusiyyətlərə malik pədaqoji tədris metodu kimi istifadə olunur. Kiçikyaşlı uşaqlar çox hərəkətli və diqqəti dağınıq olurlar. Bu yaş dövründə uşaqların aparıcı fəaliyyətini mümkün qədər çox oyun dərslərindən istifadə etməklə tədrisi əyləncəli təşkil etmək daha məqsədəuyğundur.

Oyun uşaqların daxili aləmlərini, istək və maraqlarını ifadə etməyə və özlərini müstəqil şəkildə xarakterizə etməyə imkan verir. Uşaqlar oyun vasitəsilə bir-birləri ilə ünsiyyət qurur, yeni dostlar qazanırlar. Liderlik, başqalarına hörmət etmək, səbirli olmaq kimi xüsusiyyətləri də oyun vasitəsilə öyrənirlər. Oyun oynayarkən uşaqlar özlərini və ətraflarını kəşf edirlər. Səmərəli və aparıcı öyrənmə üsulu olan kəşf etmə ilə yeni məlumatlar öyrənir və öyrəndiklərini təkmilləşdirirlər. Oyun həmçinin, diqqət və yaddaş qabiliyyətini artırmağa kömək edir. Mütəxəssislərin fikrincə, uşaqlıqda kifayət qədər oyun oynamayan uşaqlar gələcək həyatlarında daha çox adaptasiya problemi yaşayırlar. Oyunun fiziki, sosial, psixoloji və emosional tərəfdən təsiri, uşağın inkişaf etməsində, təhsilində və şəxsiyyətinin inkişafında əsaslı yer tutur.

Dərs prosesində pədaqoji oyunların istifadəsi aşağıdakı məqsədlərin reallaşmasına şərait yaradır:

Didaktik dünyagörüşünün genişlənməsi, idrak fəaliyyətinin artması, bilikləri təcrübədə tətbiq etmə bacarığı, praktik fəaliyyət üçün zəruri olan bacarıq və vərdişlərin formalaşması, əmək vərdişlərinin inkişafı;

Tərbiyəedici iradi keyfiyyətlərin müstəqilliyinin tərbiyə edilməsi, əməkdaşlıq, kollektivçilik, kommunikativlik, ünsiyyət qurma, bir-birinin fikrinə hörmətlə yanaşma, dinləmə bacarığının tərbiyə olunması, formalaşması;

Inkişafetdirici diqqətin, yaddaşın, nitqin, təfəkkürün inkişafı, müqayisə etmə, analogiyalar axtarma, məntiqi, tənqidi, empatiya, refleksiya, yaradıcı və

optimal qərarların tapılması bacarıqlarının formalaşması, təlim prosesində motivasiyanın inkişafı;

Sosiallaşdırıcı zəmindən cəmiyyətin norma və dəyərlərinə uyğunlaşma, özünü aparma, mühitin şərtlərinə adaptasiya, gərginliyin idarə olunması, stressə nəzarət, unsiyyət qurmağı öyrənmə, psixoterapiya. [4]

Müasir məktəbdə oyun texnologiyalarının istifadəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

❖ müxtəlif tədris oyunlarından, xəyali vəziyyətlərdən istifadə xarici dil və onu öyrənənlər arasında müsbət əlaqələr qurmağa kömək edir;

❖ sözlü və yazılı nitqin inkişafı üçün güclü motivasiya faktoru kimi çıxış edir;

❖ uşaqların diqqətini cəlb etməyə və mümkün qədər uzun müddət saxlamağa imkan verir;

❖ özünün və sinif yoldaşlarının fəaliyyətini təhlil etmə, şifahi nitq, oxuyub-anlama, dinləmə, fikrini düzgün ifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir;

❖ yaradıcılıq imkanlarını stimullaşdırır, təxəyyülü inkişaf etdirir;

❖ uşağın fantaziya dünyası ilə real dünyası arasında əlaqə yaradır;

❖ şagirdlərin intizamlı olmasına kömək edir;

❖ şagirdlərin sosial təcrübəsini genişləndirir;

❖ oyun texnologiyalarından dərs zamanı istifadə bütün şagirdlərin fəallaşmasına şərait yaradır, bu zaman passiv şagird qalmır;

❖ tədris materialını əlçatan, maraqlı, obrazlı şəkildə öyrənməyə, biliklərin daha yaxşı mənimsənilməsinə yardım edir [3].

Müasir müəllimlər interaktiv metodlardan istifadə etməklə təlim proqramlarında oyun-tapşırıqlar planlaşdırdıqda, uşaqların inkişaf səviyyəsinə, cinsinə və yaşına, sosial-iqtisadi səviyyəsinə, fəaliyyət müddətinə, fərdi və ya qrup istiqamətinə, oyun oynanılan mühitə və materialların düzgün seçilməsinə xüsusi diqqət yetirirlər. “Təlim prosesində oyun texnologiyasından istifadə etməklə, müəllimlər şagirdlərdə, xarici dilə qarşı maraq və həvəs yaradır, dili daha mükəmməl mənimsətmiş olur” fikri bu gün peşəkar müəllimlərin əsas hədəfidir. Pedaqoji oyunlar öz fəaliyyət istiqamətinə görə fiziki, intellektual, əmək, sosial, psixoloji kimi qruplara ayrılır. Pedaqoqlar uşaqların təhsilində zehni, hərəkətə əsaslanan, şifahi, sosial və emosional, estetik və s. kimi fəaliyyətlərdən istifadə edirlər. Bu fəaliyyətləri fərdi, kiçik qrup və böyük qrup fəaliyyəti olaraq proqrama uyğun şəkildə planlaşdırarkən, strukturlaşdırılmış, yarı strukturlaşdırılmış və ya strukturu olmayan oyunlar olaraq üç qismə bölürlər. Dünyadakı bütün uşaqların universal dili olan oyunun uşağın təlim- təhsilinin, inkişafına təsiri ilə bağlı üstünlükləri saymaqla bitməz. Bunlardan bəzilərinə nəzər yetirək:

➤ Bütün inkişaf sahələrinin (fiziki, intellektual, əmək, sosial, psixoloji) vahid bir şəkildə hərtərəfli (boy-çəki artımı) inkişaf etməsinə kömək edir.

➤ Uşağın ətrafındakıları qəbul etmə və başqaları tərəfindən qəbul edilmiş duyğularını inkişaf etdirir və müsbət mənin inkişafını təmin edərək, uşağa duyğu və düşüncələrini xüsusi yollarla ifadə etmə imkanı verir. Bu, uşağın kədərini, narahatlıqlarını və qorxularını bildirməyə, çətinliklərini və depressiyasını aradan qaldırmağa yardım edir.

➤ Uşağın fiziki və ictimai mühitini kəşf etməsi nəticəsində yaradıcı düşünmə qabiliyyətini, problem həll etmə, təşkilatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir.

➤ Uşağın əqli bacarıqlarını inkişaf etdirərək, yeni vəziyyətlərə adaptasiya olma elastikliyi qazanmasını, uşağın yiyələndiyi qabiliyyətlərin aşkara çıxmasına yardım edir.

➤ Ünsiyyət zamanı uşağın ətrafındakı şəxsləri düzgün şəkildə dinləmə fürsəti verir və digər uşaqların şifahi sözsüz ismarıqlarını anlamasını təmin edər. Bununla yanaşı, uşağa güc tətbiq etmədən münaqişələri həll etməyə imkan verir. Beləliklə, uşağın ətraf mühitə və özünə inamla həssaslığını təmin edir.

İbtidai siniflərdə xarici dillərin müvəffəqiyyətlə tədrisi üçün, ilk növbədə, müəllimin linqvistik və emosional aspektləri olan kiçikyaşlı şagirdlərin xüsusiyətlərini, maraq və tələbatlarını öyrənməsi mühüm şərtidir. Aşağı sinif şagirdlərində xarici dilə maraq oyatmaq o qədər də asan məsələ deyil. Bu prosesdə öz pedaqoji ustalığına və yaradıcılıq qabiliyyətinə inanan müəllim müsbət nəticə əldə edə bilər. Təlim prosesinin səmərəli təşkili həmçinin dərs zamanı istifadə olunan forma, üsul və vasitələrdən asılıdır. Effektiv öyrənməni müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün ibtidai sinif müəllimləri müxtəlif üsul və metodlardan istifadə etməyə çalışırlar. Təbii ki, bu metodlar uşaqların yaş və inkişaf səviyyəsinə, imkan və qabiliyyətinə uyğun seçilməlidir. Bu gün hər bir uşağın dərsə marağını müxtəlif yollarla formalaşdırmaq və artırmaq vacib amillərdən biri kimi hesab olunur. Kiçik yaş dövründə şagirdlərin dərs öyrənməyə müsbət münasibətini davamlı etmək üçün uşaqlarda öyrənməyə həvəs yaratmaq lazımdır. Təlim prosesini uşağın maraq və istəyinə uyğun təşkil etsək, təbii ki, onu öyrətmək də çətin olmayacaq.

İngilis dilinin öyrənilməsinin aktuallığı müasir zamanın tələblərinə uyğun müəyyənləşir. Bu gün xarici dil müəllimlərinin məqsədi- xarici dilin tədrisi prosesində düzgün optimal üsulları seçməkdir. İbtidai sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulan ingilis dili dərslərində əsas diqqət şagirdlərin ingilis dilindən ilkin və sadə biliklərinin mənimsənilməsinə istiqamətlanmışdır. Öyləncəli şəkildə, oyun vasitəsilə keçilən dərslərdə şagirdlər qısa müddət ərzində əldə olunmuş bilikləri təcrübədə rahatlıqla istifadə etməyi bacarırlar. Kiçik yaşlı məktəblilər arasında dil öyrənilməsinə maraq yaratmaq asan deyil. Yalnız pedaqoji bacarıq və yaradıcılıq təcrübəsi olan müəllimlər uşaqlarda maraqlı, əyləncəli və effektiv öyrənmə prosesi təmin edə bilərlər. Oyunlar dil öyrədilməsi prosesində rəqabətin bir elementi kimi çıxış edirlər. Bu fəaliyyətlər dil istifadəsi üçün mənalı bir kontekst meydana çıxarır, rəqabət mühiti yaratmaqla, şagirdlərin dil konsentrasiyasını və intensiv düşünmələrini həyata keçirir. Oyun dərs prosesində rahat atmosfer yaradır, şagirdlər arasında rəqabət qabiliyyətini gücləndirir. Zəif, utancaq, azdanışan şagirdlərin sosiallaşmasına müsbət təsir göstərir. Xarici dilin tədrisində oyunlardan istifadənin üstünlüklərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik :

- ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə;
- dil istifadəsi üçün mənalı kontekst yaratmaqda;
- öyrənmə motivasiyasını artırmaqda;
- öyrənmə zamanı şagirdlərin sıxıntı və narahatlığının azaldılmasında;
- müxtəlif dil bacarıqlarını inteqrasiya etməkdə;
- dilin yaradıcı və spontan istifadəsini təşviq etməkdə;

- şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmağı təmin etməkdə;
- kooperativ təlim mühiti yaratmaqda və s.

Oyun uşağın yaradıcı, zehni qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Oyun xarici dili öyrətmək üçün güclü motivlərdən biri kimi hesab edilir. İbtidai siniflərdə xarici dilin tədrisi zamanı istifadə edilən oyunları aşağıdakı növlərə bölmək olar:

1. Hərflərlə oyun
2. Söz oyunu
3. Mətnlərlə oyun
4. Qrammatik oyunlar
5. Sintaktik oyunlar
6. Şeirlərlə oyun
7. Korrektə oyunları
8. Tapmacalar, rebuslar

Bu təsnifatı genişləndirmək mümkündür. Belə ki, sözlərin, cümlələrin və mətnlərin səviyyəsinə uyğun, dilin müxtəlif aspektlərini öyrənməyə kömək edən dil oyunları fonetik, leksik, qrammatik, üslubi və s. kimi növlərə bölünür. Lakin bu bölgü şərtidir. Didaktik oyunlar oyunun proksimal inkişaf zonasına yönəldilmişdir və uşağın motivinə cəlb etmək məqsədi ilə tədrisi birləşdirir. Buna görə oyunun bir dərs halına gətirilməsi didaktik tədrisin nəticəsi üçün vacibdir, lakin uşaqların işi üçün motivasiya ola bilməz [2].

Fonetik oyunlar müəllimə tələffüz bacarıqlarını tətbiq etməyə imkan verir. Fonetik oyunlardan ingilis dilində sözlərdə, ifadələrdə, cümlələrdə, vurğudan istifadə, düzgün intonasiya qaydalarını, fonetik eşitməni inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur. Dərs prosesində şagirdlərə sözləri, mövzuları, mahnıları, şeirləri, sadə danışıq ritmlərini sürətlə, yüksək səslə, təkrar-təkrar oxutmaqla özgüvən və qabiliyyət hissini artırmaq mümkündür.

Leksik oyunlardan istifadə edən müəllim şagirdlərin diqqətini birbaşa leksik materiallara yönəldir. Ünsiyyət zamanı söz oyunlarının müxtəlif növlərindən istifadə edərək, sözləri nümayiş etdirməyə çalışır. Leksik oyunlar sözlərin öyrənilməsinə və söz ehtiyatının artmasına kömək etmək üçün tətbiq edilir.

Qrammatik oyunların tətbiqi şagirdlərə qrammatik anlayış və ya kateqoriyanın izahatı ilə tanış olmaq imkanını verir. Sistematik olaraq dili öyrənməyə istiqamətlənmiş qrammatik oyunlar praktiki bacarıqları təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qrammatik mövzularda təqdim olunan oyunlar, mahnılar, hekayələr şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində böyük rol oynayır.

Üslubi oyunlar şagirdlərin formal və informal ünsiyyət üslublarıdır, eləcə də müxtəlif situasiyalarda hər birindən vəziyyətə uyğun istifadə etmək mümkünlüyü ilə seçilir.

Oyunların müxtəlif növləri arasında rollu oyunlar xüsusi yer tutur. Rollu oyunlar təhsil prosesində böyük əhəmiyyətə malikdir. Uşaqların sevimli əyləncəsi olmaqla bərabər motivasiyalı öyrənməni təmin edir. Oyun prosesində uşağın mənəviyyəti formalaşır, uşaq ilk dəfə könüllü şəkildə müxtəlif tələblərə əməl etməyə başlayır. Şagird rollu oyunlar oynayarkən əsl aktyor kimi sevinc və həyəcan hissi yaşayır, özündə cəmiyyətə uyğun rollar, ətraf aləmlə bağlı fikirlər formalaşdırır. Yeniliyi, dəyişikliyi daha rahatlıqla qəbul etməyi öyrənir. Oyun zamanı

uşaqda şəxsiyyətin formalaşması, sosiallaşması prosesi gedir. Belə ki, bu prosesdə ən güclü motivasiya faktoru şagirdlərin material yeniliklərini və təlimin müxtəlifliyini öyrənmək üçün ehtiyaclarını təmin edən təlim metodlarının tətbiqidir. Müxtəlif tədris metodlarından istifadə, şagirdlərin maraqlarını müdafiə etməklə, daha sabit görünüşlər yaradır. Xarici dil dərsi ictimai bir fenomen olaraq qəbul edilir, müəllimlərin və şagirdlərin bir-biri ilə müəyyən ictimai münasibətlərə daxil olduğu xüsusi bir sosial mühit kimi müəyyənləşdirilir. Rollu oyun – praktik dil bacarıqlarının öyrədilməsində fəal metodlardan ibarət bir qrupa aid metodik qaydadır. Rollu oyunların tətbiqi zamanı şagirdlər ünsiyyət ünsürləri, məsələn, söhbətə başlamaq, mülahizəni dayandırmaq, fikirlə razılaşmaq və ya inkar etmək, xüsusilə də həmsöhbətə qulaq asmaq, suallar və s. kimi xüsusiyyətlər qazanırlar.

Oyunlar şagirdlərin idrak maraqlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərir, xarici dilin şüurlu inkişafına kömək edir. Onlar müstəqillik, təşəbbüs kimi birgə əməkdaşlıq hissini inkişaf etdirmək kimi keyfiyyətlərin inkişafına töhfə verir. Şagirdlər aktiv olaraq, bir-birinə kömək etmək üçün həvəslə çalışır, yoldaşlarını diqqətlə dinləyir, müəllim isə tədris fəaliyyətini idarə edir. Dil dərslərində oyundan istifadə etməklə rahat atmosfer yarada bilən müəllim, təlim prosesindən aşağıdakı nəticələri əldə etdiyini əminliklə söyləyə bilər:

1. Oyun xarici dilin tədrisi prosesində şagirdlərin bilik fəaliyyətinin inkişafına kömək edir; dilin mənimsənilməsində xoş əhval-ruhiyyəli, yaradıcı və kollektivçilik atmosferi yaradır;

2. Sınıfdə oyun-tapşırıqların tətbiqi şagirdlərin bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yardım edir; həm stereotipik, həm də qeyri-stereotipik vəziyyətlərə əsaslanaraq, planlarını və qərarlarını inkişaf etdirmək üçün lazımı məlumatlar əldə etməyə imkanı verir;

3. Oyun şagirdlərə emosional təsir göstərir, fərdi ehtiyat gücünü aktivləşdirir, bilik və bacarıqların əldə edilməsini sadələşdirir, aktuallaşmasına xidmət edir;

4. Şagirdlərin intellektual inkişafını təmin etmək üçün fəaliyyətin pedaqoji və psixoloji təsiri nəticəsində nəzərə çarpan tələblər ortaya çıxır. Bu tələblər intellektual fəaliyyət sahəsində şagirdlərin müstəqil biliklər əldə etmələrinə gətirib çıxarır. Oyunun sosial və psixoloji təsirləri dialoqun, xüsusən də mədəni dialoqun formalaşmasında, xarici dildə danışmaq qorxusunu aradan qaldırmaqda özünü göstərir.

Xarici dil dərslərində oyunlar tətbiq etmək üçün bəzi məsələləri də yadda saxlamaq lazımdır:

- Oyun formasının seçimi mümkün qədər pedaqoji və didaktik tələblərə əsaslandırılmış olmalıdır;

- Oyun uşağın yaşına, istək və arzularına uyğun formada həyata keçirilməlidir;

- Oyun şagirdlərin dil bacarıqlarına uyğun təşkil edilməlidir;

- Dil oyunları xarici dildə aparılmalıdır;

- Oyunları məqsəduyğun və planlı şəkildə tətbiq etmək zəruridir və s.

Bir sıra pedaqoqlar təlim prosesində oyun texnologiyasından istifadə etməklə şagirdlərdə diqqət, qavrayış, hafizə, təfəkkür və təxəyyülün inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmağın mümkünlüyünü vurğulayırlar:

- S.Freyd: Təsəvvürlərin səviyyəsinin azaldılması (şəxsiyyət inkişafının idarə edilməsi - sosial, emosional)
- J.Piaget: Ümumi idraki-inkişaf prosesində adaptasiya mexanizmi (idraki-inkişaf - zehni, sosial)
- E.Erikson: ətraf mühitlə qarşılıqlı təsir nəticəsində qazanılan bacarıqlarla daxili və xarici ziddiyyətlərin həll olunması (psixososial inkişaf - sosial)
- H.Spenser: Bədəndə olan artıq enerjinin xaricə vurması (çox enerji-fiziki)
- Bandura: Müşahidəçi öyrənmə, yalnız imitasiya davranışlarla deyil, bilikləri təcrübə və müşahidə vasitəsilə ətraf mühitdən əldə etmək (sosial öyrənmə - sosial dərkətmə)
- L.Kohlberq: Uşağın zehni və əxlaq anlayışlarının paralel şəkildə inkişaf etdirilməsi (mənəvi inkişaf - idrak, sosial)
- K.Gross: Yetkinlik yaşına keçid üçün hazırlanan bacarıq və biliklərin əldə edilməsi (yetkinlik yaşına hazırlıq - fiziki, zehni)
- M.Lazarus: Özünü bərpa edərkən çətinlik törədən vəziyyətlərdən xilas olma və rahatlama (istirahət və özünü bərpa- fiziki)
- Premack və Woodruff: Sosial qarşılıqlı əlaqələrdə başqalarının duyğularını, istəklərini və niyyətlərini nəzərə alma və anlama (idrak nəzəriyyəsi – sosial, idraki) [4]

Dərs prosesini planlaşdırarkən pedaqoqlar yuxarıda sadaladığımız təlim nəzəriyyələrindən və yanaşmalarından təhsilin bütün mərhələlərində istifadə edirlər. Elmi əsaslarla qəbul edilən bu nəzəriyyələri inkişaf etdirən pedaqoqlar oyunun çoxşaxəli faydalarını qeyd edirlər.

Müasir dövrdə ibtidai siniflərdə şagirdlərin xarici dil (ingilis dili) üzrə sistemli bilik, bacarıq, vərdiş və mənəvi keyfiyyətlərini formalaşdıran oyun nümunələrinin, onlardan istifadənin təcrübə aspektlərinin, yeni pedaqoji təcrübə əsasında ümumiləşdirmələrin nümayişi zəruri məsələlərdən hesab olunur. Məhz buna görə də məqalədə ümumitəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində xarici dil dərslərində oyun texnologiyalarından istifadə üçün nəzərdə tutulan didaktik tələblər öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat:

- 1.Дзюина Е.В. Игровые уроки и внеклассные мероприятия на английском языке. М., Вако, 2007
- 2.Dowling, M. ve Dauncey, E. Teaching 3-9 Years Olds. Hong Kong, Ward Lock Educational Co. Ltd, 1992.
- 3.David Fontana. Psychology for Teachers. London, Macmillan Press LTD, Third Edition, 1995.
4. Əhmədov H, Zeynalova N. Pedaqogika, "Elm və təhsil" 2016.
5. Müzeyyen S. Erken Çocukluk Gelişimi ve Eğitiminde Oyun. 1. Basım. İstanbul, Morpa Kültür Yayınları, 2004
6. Müzeyyen S. Erken Çocuklukta Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar. 1. Basım. 2. Cilt. İstanbul, Morpa Kültür Yayınları, 2005.

Summary

Using game technologies in teaching foreign language in primary school

Nowadays, methodologists have developed a large number of role-playing games and their organizing options, aimed at increasing learners motivation in teaching process. The article deals with didactic requirements for using role-play games in the foreign language lessons in primary school.

Резюме

Использование игровых технологий в преподавании иностранных языков в начальных классах

В настоящее время методистами разработано большое количество ролевых игр и вариантов их проведения, направленных на повышение мотивации к изучению иностранного языка. В статье излагаются дидактические требования к использованию игровых технологий на уроках иностранного языка в начальных классах.

Afaq Nəşibova
Bakı Slavyan Universiteti

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏHSİL İŞÇİLƏRİNİN HAZIRLANMASI VƏ YERLİ PEDAQOJİ KURSLARIN YARADILMASI

Açar sözlər: məktəbdənkənar təhsil, pedaqoji kurslar, pedaqoji kadrlar, xeyriyyə cəmiyyətləri

Keywords: out of school education, pedagogical courses, teaching staff, charities

Ключевые слова: внешкольное образование, педагогические курсы, учительские кадры, благотворительные общества

XIX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycanda istər ictimai-siyasi vəziyyət, istərsə də sənaye sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bir sıra məktəbdənkənar təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərməyə başlamışdılar. Bu müəssisələr sırasında xeyriyyə cəmiyyətləri, hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının maddi dəstəyi nəticəsində yaradılmış bazar günü məktəbləri, cümə məktəbləri, axşam kursları, müxtəlif peşə və texniki məktəbləri göstərə bilərik. Adı çəkilən müəssisələrin əsas məqsədi savadsız fəhlə kadrlarının və yaşlı əhəlinin maariflənməsinə, müəyyən peşə savadına malik olan texniki kadrların hazırlanmasına xidmət etməkdən ibarət idi.

Öz fəaliyyətləri dövründə məktəbdənkənar təhsil müəssisələri bir çox problemlərlə mübarizə aparmalı olurdular. Bu problemlər sırasında ana dilində dərslik çatışmamazlığı, tədris prosesində ehtiyac duyulan vəsaitlərin olmaması, sinif otaqlarının təchizatı və digər maddi və mənəvi sıxıntılarla bərabər, müəllim kadrlarının çatışmamazlığı da vardı.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan təhsilinin qarşılaşdığı ən mühüm problemlərdən biri, və demək olar ki, ən aparıcısı milli müəllim kadrlarının, o cümlədən məktəbdənkənar təhsil işçilərinin çatışmamazlığı problemi olmuşdur. Bunun bir səbəbi də Azərbaycanda pedaqoji kadrlar hazırlayan tədris ocaqlarının və müəssisələrinin olmaması idi.

Bu dövrdə nəinki təkcə Azərbaycanda, heç bütün Cənubi Qafqaz bölgəsində belə pedaqoji kadrlar hazırlayan heç bir tədris müəssisəsi yox idi. Burada dövlət məktəbləri üçün müəllim kadrlarını hazırlanması məqsədinə xidmət edən ilk təhsil ocağı Qafqazda xristianlığı bərpa edən cəmiyyət tərəfindən 1866-cı ildə Tiflis şəhərində yaradılmışdı [1, s.1-2].

İlk əvvəllər Tiflisdə təsis edilmiş Aleksandrovski müəllimlər məktəbində şəhər məktəbləri üçün müəllim kadrları hazırlansa da, 1872-ci ildən həmin məktəb Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutuna çevrilmişdi.

Bu məktəbin açılması həmin dövrdə müəllim kadrlarının hazırlanması yolunda atılan ilk addım olsa da, burada qeyri-xristian millətlərin, yəni müsəlmanların təhsil almasına icazə verilmirdi. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu dövrdə 1872-ci ilin əsasnaməsinə əsasən müsəlmanlara ali-ibtidai və şəhər məktəblərində müəllim işləmələrinə icazə belə verilmirdi. Bu da öz növbəsində çar hakimiyyətinin müsəlman əhaliyə qarşı yürütdüyü ayrıseçkilik siyasətinin bariz nü-

munəsi idi. Lakin çox sonralar ali-ibtidai məktəblərdə dərs deyən müsəlman müəllimlərə tələbatın artması ilə əlaqədar Qafqaz tədris idarəsinin rəhbərliyinin razılığı əsasında müsəlmanlara da burada oxumağa icazə verildi.

Mövcud vəziyyətdə problemin həlli istiqamətində bir çox addımlar atılsa da, bunlardan ən mühümü 1876-cı ildə Gürcüstanın Qori şəhərində Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının, daha sonra isə 1879-cu ildə bu seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin açılması hadisəsi olmuşdur. Bu seminariyalar əsasən zemstvalar tərəfindən görkəmli rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin “Müəllimlər seminariyasının layihəsi” əsasında yaradılırdı. Məhz adı çəkilən tədris müəssisələrinin açılması Azərbaycanda ilk milli müəllim kadrlarının yetişməsinə təkan vermişdi.

Seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin ilk buraxılışı 1882-ci ildə baş vermişdi. İlk dəfə buranı 10 nəfər müsəlman azərbaycanlı gənc bitirərək, öz müqəddəs peşə fəaliyyətlərinə başlamışdılar. Onların sırasında Həşim bəy Nərimanbəyov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Məmməd bəy Əfəndiyev və başqaları var idi. Qeyd etməli ki, Azərbaycanda məktəb və təhsilin, ədəbiyyat və mədəniyyətinin, həmçinin incəsənətin bir çox nümayəndələri məhz bu pedaqoji seminariyaların məzunları olmuşlar. Daha sonralar həmin seminariyanın müdavimləri özləri Azərbaycanın müxtəlif tədris müəssisələrində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olaraq, yeni nəsli müəllimlərin yetişməsində yaxından iştirak etmişdilər. Belə müəssisələr sırasında xeyriyyə cəmiyyəti və fərdi şəxslər tərəfindən yaradılmış təhsil işçiləri, müəllimlərin hazırlanmasına xidmət edən kurslar da vardı.

Adı çəkilən məktəbdənkənar tədris işçiləri hazırlayan kurslardan biri 31 mart 1900-cü ildə Bakıda fəaliyyətə başlamışdı [2, s.10-11]. Pedaqoji kurslarda tatar (azərbaycanlı – A.N.) əhali arasında ibtidai sinif müəllimləri hazırlanırdı. Bu kurslarda ümumtəhsil fənləri üzrə 10 həftə, ibtidai təhsilin metodikasının didaktika ilə birgə öyrənilməsinə və məktəblərdə pedaqoji təcrübənin keçirilməsinə isə 12 həftə vaxtın ayrılması nəzərdə tutulmuşdur.

İlk əvvəllər kurslarda tədris ilinin müddəti 1 il olaraq müəyyən olunsa da, sonralar bu müddətin lazımi pedaqoji biliklərin əldə olunması üçün kifayət etmədiyi nəzərə alınaraq, onun müddəti daha 1 il daha uzadılaraq 2 ilə çatdırılmışdı.

Kurslarda tədris olunan fənlər sırasında rus dili və onun qrammatikası, ədəbiyyat, metodika, uşaq oxusu, tatar dili, hündəsinin metodikası, coğrafiya və başqa fənlər də vardı.

Bu kurslarda pedaqoji təcrübənin keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verilirdi. Pedaqoji təcrübənin səmərəli keçirilməsi məqsədilə kursların nəzdində hətta ibtidai məktəblərin açılması belə nəzərdə tutulmuşdu.

XX əsrin əvvəllərində Qafqaz təhsil dairəsi də öz növbəsində məktəbdənkənar təhsil işçilərinin hazırlanması sahəsində mühüm addımlar atmışdı. Onun təşəbbüsü ilə 1908-ci ildə Şamaxıda, 1911-ci ildə Qazaxda, daha sonra isə 1912-ci ildə Nuxa (Şəki) şəhərində qısamüddətli pedaqoji kurslar yaradılmışdı [3, s.1-2].

Elm və mədəniyyətin beşiyi sayılan Şamaxıda da yerli müsəlman əhalinin maarifləndirilməsi məqsədilə qısamüddətli pedaqoji kursların açılması xalq maarifinin əsas prioritet məsləhlərindən biri idi. Bu səbəbdən də 1908-1909-cu tədris ilinin avqust ayından etibarən kurslara qəbul başlanılmışdı. Kursların iki illik olması

və fəaliyyəti üçün Xalq Maarifi Nazirliyi tərəfindən 11000 rubl (ilə 5500 rubl) vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulmuşdu [2, s.3].

31 mart 1900-cü il qaydalarına əsasən Şamaxıda açılmış kurslara 1872-ci il nizamnaməsi üzrə ancaq “uçılışa”nı (orta ixtisas təhsil müəssisəsi) bitirənlər qəbul ola bilərdilər.

Kursda 10 həftəlik ümumi təhsil fənləri üzrə, 12 həftə ibtidai təhsilin metodikası ilə didaktika, məktəbdə praktik dərslər daxil idi. Kursda ilahiyyat, rus dili, tatar dili, (Azərbaycan dili – A.N.) hesabın metodikası, pedaqogika və didaktika rəsmxətt, rəsm, əl əməyi kimi fənlər tədris olunurdu. Xüsusi maraq göstərənlər üçün yuxarıda sadalanan fənlərdən başqa tarix və coğrafiya, həndəsənin tədrisin metodikası da keçirilirdi.

Adı çəkilən kursların əsas məqsədi xalq məktəblərinin müəllimlərinin pedaqoji təcrübəsinin və səriştəsinin artırılması və onların təkmilləşdirilməsi idi. Əvvəlki illərdə keçirilən pedaqoji kurslardan fərqli olaraq 1912-ci ildə 5-15 sentyabr tarixlərində Nuxada keçirilən kursda təbiət, tarix və coğrafiya ilə bağlı şəkillərin, coğrafi xəritə və digər əyani vəsaitlərin və eyni zamanda Nuxa şəhəri idarəçiliyi tərəfindən tədris prosesində lazım olan dəftərxana ləvazimatlarının sərəgisi keçirilmişdi. Həmçinin, Nuxa şəhər məktəbinin həkimi Ter-Osipoviç tərəfindən məktəb gigiyenası haqqında mühazirə də oxunulmuşdu.

Nuxada keçirilən pedaqoji kurslarda 50 nəfər müəllim iştirak etmişdi. Kursda keçirilən dərslərə yerli əhali və məmurlar da böyük maraq göstərir, hətta bəzən onun dərsləri və iclaslarında dinləyici qismində iştirak edirdilər [3, s.27]. Pedaqoji kurslara bu cür maraq yerli əhali və kurs iştirakçıları tərəfindən çox müsbət qarşılanırdı.

23 dekabr 1912-ci il tarixində Yelizavetpol quberniyası şəhər məktəbinin pedaqoji şurasında belə bir qərar qəbul olunmuşdu ki, adı çəkilən məktəbin pedaqoji siniflərinə müsəlmanlar istisna olmaqla, digər milliyətlərdən olan (rus, erməni) gənclər də qəbul olunsun [4, s.2]. Buna səbəb kimi isə Yelizavetpol quberniyasında təkcə tatarların (azərbaycanlıların-A.N.) deyil, digər millətlərin nümayəndələrinin də yaşaması faktı irəli sürülmüş və məhz həmin millətlərin məktəblərində verilən təhsil və biliklərin daha üstün olması, bu səbəbdən də onların daha yaxşı dərsləri bilmələri bildirilmişdi.

XX əsrin əvvəllərində təhsil sahəsində geniş xeyriyyəçilik siyasəti yeridən «Nəşri-maarif» cəmiyyəti də öz növbəsində əhalinin maarifləndirilməsi məqsədilə öz vəsaiti hesabına Bakı şəhərində qısamüddətli pedaqoji kurslar və axşam kursları təşkil edirdi. İlk belə kurslardan biri 1907-ci ildə cəmiyyətin ibtidai məktəblərində dərsləri deyən müəllimlərin çatışmazlığı səbəbindən açılmışdı. “Müəllimlərin üçün müvəqqəti axşam kursları”na müəllim qismində rus müsəlman məktəblərinin təcrübəli müəllimlər dəvət edilmişdi. Bir illik kursların sonunda müdavimlər imtahan verərək ibtidai məktəblərdə dərsləri demə hüququnu əldə edirdilər. Ümumilikdə, iki il fəaliyyət göstərən kursların 28 məzunu olmuşdur.

Cəmiyyətin kurslarının məzunları əsasən “Nəşri-maarif” və “Səadət” cəmiyyətlərinin məktəblərində müəllim qismində işlə təmin olunurdular. Bundan başqa kurslarda dərsləri deyən rus-müsəlman məktəbinin müəllimləri kurslarda xüsusi istedadı ilə seçilən, lakin hökumət tərəfindən dərsləri demək icazəsi olmayan kursantlar

üçün Bakı realnı məktəbin nəznində yenidən axşam kursları yaratdılar. Bu kurslar da 1907-ci ildə fəaliyyət göstərmişdirlər. Kursların fəaliyyətinə cəmiyyət tərəfindən 1500 rubl vəsait xərclənmişdi [6, s.6].

Daha sonralar da “Nəşri-maarif” cəmiyyəti tərəfindən özünü müəllimliyə həsr etmək istəyənlər üçün 10 həftəlik pedaqoji kurslar təşkil edilmişdi. Buna səbəb kimi “Nəşri-maarif”in kənd məktəblərində bu və ya digər təhsil müəssisələrinin kurslarını bitirən, lakin hələ də lazımı səviyyədə biliyi və müəllimlik senzi olmayan müsəlmanların çalışması, ixtisaslı müəllim kadrlarına ehtiyacın duyulması olmuşdu. Daima öz təhsil ocaqlarında keyfiyyətli təhsilin verilməsinə səy göstərən «Nəşri-maarif» cəmiyyəti bu məqsədlə senzli, ixtisaslı müəllimlərin hazırlanması üçün öz təcrübəli müəllimlərini seçərək onlara lazımı biliklər vermək qərarına gəlmişdi.

Cəmiyyətin kurslarında rus dili, rus dilinin metodikası, hesab, hesabın metodikası, pedaqogika və didaktika, tatar dili kimi fənlər tədris olunurdu. Bu fənlər üzrə dərslər nəzəri və təcrübə olaraq keçirilir, onların tədrisinə ümumilikdə 9 həftə vaxt ayrılırdı ki, onlar da öz növbəsində belə bölünürdü: ümumi pedaqogika və didaktika – 2 dərslər, ibtidai təhsilin metodikası, izahlı oxu – 3 dərslər, hesabın metodikası – 2 dərslər və praktik dərslər – 3 dərslər. 9 həftənin sonunda kursu bitirənlər referat və ya məruzə yazaraq yoldaşlarının və müəllimlərinin iştirakı ilə çıxış etməli idilər [6, s.1].

II boyu cəmiyyətin məktəblərində davam edən tədris prosesinə maneəçilik törətməmək üçün adı çəkilən kurslar 1912-ci ilin yay tətili müddətində keçirilmişdi. Bu kurslarda II Bakı kişi gimnaziyasının müəllimi – S.B.Topuriya (pedaqogika və didaktika, ibtidai təhsilin metodikası və izahlı oxu, hesab, praktik dərslər); Bakı kommertiya məktəbinin müəllimi S.S.Qerasimenko (rus dili, hesab) və Bakı IX rus-tatar məktəbinin müəllimi – A.A.Qasimov (tatar dili) dərslərini demişdilər. [5, s.3]

Azərbaycanda pedaqoji kadrların hazırlanmasında xeyriyyə cəmiyyəti ilə bərabər fərdi şəxslərin də rolu az olmamışdı. Belə şəxslərdən biri də Məhəmməd-əli bəy Palavanov olmuşdur. O, 1908-ci il 17 oktyabr tarixində Nikolay Fyodoroviçə məktub yazaraq ondan tatar əhali arasında rus-tatar məktəblərində müəllim işləmək məqsədilə kadr hazırlamaq üçün öz ana dillərində 2 illik pedaqoji kursların açılmasına icazə istəmişdi [2, s.19-22]. Belə bir kursların təsis edilməsinin Şamaxıda daha məqsədə uyğun olduğunu vurğulayan Məhəmməd-əli bəy seçimini əsaslandırmaq üçün diqqəti Şamaxının yerləşdiyi əraziyə çəkərək onun bir çox quberniyalara yaxın olmasını, o cümlədən pedaqoji təcrübənin keçirilməsi üçün burada müvafiq məktəblərin olması faktlarını da irəli sürmüşdü.

XIX əsrin sonlarında olduğu kimi XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycan təhsilinin ən aktual problemi milli müəllim kadrlarının olmaması idi. İstər ADR dövründə, istərsə də ondan sonrakı Sovet İttifaqı illərində olsun bu problem dəfələrlə gündəmə gətirilmiş və onun həlli yolları axtarılmışdır. Hələ 1918-ci il iyulun 23-də ixtisaslı müəllim kadrlarının yetişdirilməsi məqsədilə Türkiyədən qısamüddətli kurslarda Azərbaycan dilində savadı öyrətməsi üçün xüsusi müəllimlərin dəvət olunması qərara alınmışdı. Bu məqsədlə görkəmli maarifçi, müəllim Əhməd bəy Ağayev İstanbula ezam olunmuşdu. Bu ideyanın həyata keçirilməsi üçün tanınmış messenat H.Z.Tağıyev maddi yardım göstərmişdir.

1919-cu ilin yay aylarında isə savadsızlığın ləğvi, xalqın maarifləndirilməsi üçün Azərbaycanın aparıcı şəhər və rayonlarından olan Bakı, Gəncə, Şəki (kişi və qadın), Zaqatalada, Qusar, Qazax, Salyan və Şuşada xüsusi pedaqoji kurslar təsis edilmişdi. Nazirlik tərəfindən kurslar üçün 2 milyon 390 min manat vəsait ayrılmışdır. Bu dövrdə yaşlıların təhsili də diqqətdən kənar qalmamışdı. Kursların hər birində 50 nəfərə yaxın müdavim təhsil alırdı.

Bundan başqa həmin il Bakı, Şəki, Şuşa, Qazax və Zaqatalada əhalinin yaşlı təbəqəsi arasında da savadsızlığın aradan qaldırılması məqsədilə ana dilində axşam kursları fəaliyyətə başlamışdı.

1920-ci ildən etibarən Azərbaycanda Sovet məktəbinin yaradılması və onun təşkilində aralarında Ü.Hacıbəyov, H.Mahmudbəyov, Ə.Haqverdiyev, A.Şaiq, R.Əfəndiyev, S.Axundov və respublikamızın bir çox görkəmli maarifçilərinin olduğu ziyalılar təbəqəsi yaxından iştirak edirdilər.

Bu dövrdə təhsilinin bütün sahələrində irəliləyiş və inkişaf aydın surətdə nəzərə çarpmaqda idi. Əsas məqsəd yaşından və mənşəyindən asılı olmayaraq hər kəsin təhsilə cəlb olunması idi ki, bu yolda əsas maneə əvvəlki illərdə olduğu kimi milli müəllim kadrlarının olması idi. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün hökumət məktəblərin maddi-texniki bazasının zənginləşdirilməsi və pedaqoji kadrların hazırlanması sahəsində mühüm addımlar atırdı. Bu addımlardan biri 1920-ci ilin iyun, iyul, avqust ayları ərzində respublikamızın 9 bölgəsində (Bakı, Şamaxı, Qusar və b.) müəllimlər hazırlayan üç aylıq qısamüddətli kursların və texnikumların açılması olmuşdu. Lakin bu addımın atılması hələ problemi kökündən həll etmirdi. 1920-ci ilin sentyabr ayının 19-da Bakıda N.Nərimanovun rəhbərliyi ilə elm və mədəniyyət işçilərinin qurultayı çağırılmışdı. Bu qurultayda dövrün müəllimlərinin maddi və məənəvi problemləri, tədris prosesində rastlaşdığı çətinlikləri dilə gətirilmişdi. Əsas diqqət çəkən məqam isə N.Nərimanovun çıxışında qeyd etdiyi kimi müəllim çatışmamazlığı məsələsi olmuşdu. Növbəti dəfə problemin həlli məqsədilə Xalq Təhsil Nazirliyi həmin ilin payız aylarında təkcə Bakı, Gəncə, Qazaxda deyil, Şəki və Şuşada müəllimlərin hazırlanması üçün seminariyanın açılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu seminariyanın açılması qismən də olsa mövcud problemin həllinə təkan verdi. Bundan başqa Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı Respublikanın digər ibtidai və orta ixtisas təhsil müəssisələri üçün də pedaqoji kadrlar hazırlığını təmin etmək məqsədilə 1920-ci ilin 17 noyabr tarixində Bakıda bir illik Ali Pedaqoji kurslar açılması haqqında qərar qəbul etdi. Adı çəkilən 1 illik kursların tarix-filologiya, təbiət-coğrafiya, fizika-riyaziyyat şöbələri mövcud idi ki, burada tədris həm Azərbaycan, həm də rus dilində aparılırdı. Gündüzləri başqa təhsil ocaqlarında dərs deyən müəllimlərin də bu kurslara cəlb olunması və onların işinin yüngülləşdirilməsi üçün Ali Pedaqoji kursların axşam şöbələri də yaradılmışdır ki, burada müəllimlər dərstdən sonra axşamlar təhsil ala bilirdilər. Bundan başqa Azərbaycanın bölgələrindən gələn və bu kurslarda təhsil alanlar üçün də müvafiq şərait yaradılmışdı. Onların yerləşdirilməsi üçün yataqxana tipli internatlar təsis edilmişdi. Ümumilikdə ilk dəfə kurslara 150 nəfər qəbul edilmişdi.

Kurslarda dərslər xüsusi metodika üzrə aparılırdı. Burada nəzəri məşğələlərlə bərabər, yeni metodların tətbiq olunması ilə təcrübi dərslər də keçirilirdi ki, bu

da öz növbəsində keçirilən fənlərin dinləyicilər tərəfindən daha dərinlən mənimsənilməsinə gətirib çıxarırdı.

Bir illik Ali Pedaqoji kurslara tanınmış bioloq Fətulla bəy Rzabəyli rəhbərlik edir, burada Həbib bəy Mahmudbəyov, Rəhim Cəfərov, Məmməd Əfəndiyev, Sadıq Hüseynov kimi dövrünün görkəmli ziyalı-müəllimləri müxtəlif fənlər üzrə dərslər deyirdilər.

Xüsusilə qeyd etməliyik ki, qısa bir müddət fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Ali Pedaqoji kurslar Azərbaycanda pedaqoji institutların yaradılması üçün bir təməl daşı, baza rolunu oynamışdır.

Ədəbiyyat:

1. ARDTA, f.398, siy.1, iş.136
2. ARDTA, f.311, siy.1, iş. 55
3. ARDTA, f.311, siy.1, iş. 89
4. ARDTA, f.311, siy.1, iş. 110
5. ARDTA, f.312, siy.1, iş. 51
6. ARDTA, f.312, siy.1, iş. 52

Summary

Preparation of extracurricular education workers and establishing local pedagogical courses in Azerbaijan at the end of the XIX and early XX centuries

The article is devoted to the process of training specialists in out-of-school education, the establishment of local pedagogical courses in the late XIX - early XX centuries. It is evident, one of the main problems of that time is the lack of educated teaching staff who were supposed to teach in non-school educational institutions, Sunday and Friday schools, evening courses and various vocational schools established at the end of the XIX century. In the indicated century, for the training of illiterate workers and elderly people in the above-mentioned educational institutions, with the support of the national intelligentsia and such charitable societies as Nashri-maarif, Saadat, short-term courses and pedagogical seminars for the preparation of teaching staff were created.

Резюме

Подготовка специалистов по внешкольному образованию и создание местных педагогических курсов в Азербайджане в конце XIX начале XX вв.

В статье рассматривается процесс подготовки специалистов по внешкольному образованию, создания местных педагогических курсов в конце XIX – начале XX вв. Как известно, одной из основных проблем того времени является отсутствие образованных педагогических кадров, которые должны были преподавать во внешкольных учебных заведениях, воскресных и пятничных школах, вечерних курсах и различных профессионально-технических училищах, созданных в конце XIX века. В указанное столетие для обучения неграмотных рабочих и пожилых людей в вышеперечисленных учебных заведениях, при поддержке национальной интеллигенции и таких благотворительных обществ, как «Нашри-маариф», «Саадат», были созданы краткосрочные курсы и педагогические семинары для подготовки преподавательского состава.

Arifə İskəndərova
Gəncə Dövlət Universiteti

N.B.VƏZİROVUN “NƏ ƏKƏRSƏN, ONU BİÇƏRSƏN” ƏSƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARININ MƏNƏVİ, SOSIAL, PSIXOLOJİ KEYFİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: N.B.Vəzirov, qadın şəxsiyyəti, əxlaq, cahillik, qadın düşkünlüyü, peşmançılıq, mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər, gerçəklik.

Keywords: N.B.Vazirov, women personalily, egnorance, sorrow bulness, moral psychological qualities, reality

Ключевые слова: Н.Б.Везиров, женская жалость, женская личность, невежество, моральные психологические черты, реальность.

N.B.Vəzirov “Nə əkərsən, onu biçərsən” əsərində Azərbaycan ailələrində qadınlara münasibətlərindən söz açır, qadın hüquqsuzluğu, savadsızlığı, öz şəxsiyyətlərini qiymətləndirməməyi, özünüdərkini göstərir. XIX əsrdə Azərbaycan ailələrində hökm sürən yüzlərlə qadınların vəziyyəti Gövhər xanımın simasında ümumiləşdirilib verilir. Tarixə nəzər salsaq gəlin - qaynana problemi ailələrdə hökm sürən problem olub. Çox az ailə tapılar ki, bu qaynana - gəlin, qaynata - gəlin, qardaş - bacı - gəlin münasibətlərindən əziyyət çəkməsin. Səfdərqulu kimi əyyaşlar tənqid olunur, onların qadınlara münasibətləri şərh olunur. Gövhər iki ildən artıqdır Səfdərquluya ərə gəlib, qaynanası Sərvinar onun avamlığından istifadə edib, başına min cür oyun gətirir. Artıq bu çətinliklərə dözməyən Gövhər xanım deyir: “Mən bu iki ilin ərzində oğlundan bir xoş sifət görməmişəm. Gəlinin adi sözünə nalayiq, təhqirənə sözlərlə cavab verir. “Mırıldama, artıq danışarsan, dişlərini tökərəm”... Rəftarı belə olub... Canım, səbrdir, zülmüdür, bəsdir. İndiyədək abır, ismət saxladıb məni. İndi dözə bilmirəm. Xilas olub getməkdən suvay əlac qalmayıb...” [6, s.183].

Cəvahir xanım gəlini Gövhər xanımı təhqir edir, onu adam yerinə saymır. Gövhər xanım artıq cəsarətli addım atır. Bu zülmə, ədalətsizliyə dözmür. Bu vəziyyət artıq XIX əsrdə Azərbaycan qadınlarının ictimai və fərdi şüurunda bir oyanış olduğunu göstərir. Bunu Gövhər xanımın dediklərində aydın görürük.

Sərvinaxanım “Genə səbr lazımdır, qadan alım. Nə etmək gərək? Bizim bu xaraba şəhərimizdə az adam tapılar ki, xarici qızı saxlamasın” deyərək onu sakitləşdirməyə çalışır. [6, s.183].

Gövhər xanım “İki il həbsxanada qaldığım bəsdir... Sizdə gərək insaf olsun, vicdan olsun. İndiyə kimi həya etdiyim kifayətdir, ta dözə bilmirəm...” isarla deyir.

Söhbət zamanı dua yazan, cadugər, falçılıq edən, ara qadını Nurcahan daxil olur. Gövhər onu görəndə kimi qaçır: “Bu gəlin, a qız, məni görəndə nüşün qaçdı? Mən ki, adam yeyən deyil idim... Ona mən nə yamanlıq eləmişəm? Bıy, qadan alım! Qıza bax, qıza... Vaxsey!..!” [6, s.184].

Sərvinaxanım isə cavabında “Cəhənnəmə gora... Mən nə bilim nüşün qaçdı... Onun ucundan yediyim, içdiyim olub haram...” deyir. [6, s.184].

Amma bununla belə Sərvinaz xanım və Nurcahan Gövhər xanımdan, onun mənəvi – psixoloji əxlaqından, davranışından razıdılar. Bununla bağlı Nurcahan Sərvinaz xanıma söyləyir: “Sərvinaz xanım, mən şahidəm və Qurana and içərəm, bu yazıq gəlin sənin evinə gül kimi təmiz gəlib və gələndən bəri evdən kənara çıxmayıb... Belə də baxanda, Allah bəndəsinin heç bir yerində eybi yoxdur, gözəl, göyçək... Görünür ki, burda bir əngəl var.” [6, s.184].

Əsərdə Sərvinaz xanım insafsız, ədalətsiz qaynana kimi təsvir olunsa da, N.B.Vəzirov Azərbaycan qadınlarının bir çox mənfi keyfiyyətləri olsa da, haqqı müdafiə etmələrini yüksək qiymətləndirir. Sərvinaz xanım ara arvadı Nurcahanla danışığında deyir: “Həqdən keçmək olmaz. Adamın Allahı var, gül kimi cəvanə-zəndir, taxsır oğlumdadır. O xanımanı xaraba qoyan oğlumdur. Gəлиндə zərrəcə günah yoxdur.” [6, s.185]

Nurcahan Sərvinaz xanımdan gəlini haqqında bunları eşidən kimi dua, cadu ilə düzəldilməsinin mümkünlüyünə inanaraq deyir: “Belə olan surətdə, balam, yə-qin ki, oğluna qurd yağı sürtüblər, ya da ki, caduya salıblar... Deyirəm, gəlsənə bir möhübbət duası yazdırasan...” [6, s.185].

Sərvinaz xanım cavabında ona deyir: “Yazdırmışam, əlac olmayıb... Bax, getmişəm kor mollanın yanına, on beş manat qoymuşam ovcuna, yalvarmışam... Deyib arxayın ol, arvad, tas yaxşı göstərir. Kömək etməyib... Deyiblər İrandan bir duayazan Dərviş gəlib, getmişəm onun da yanına, beşcə manat ona vermişəm, genə bir əsər olmayıb.” [6, s.185] Sonda onlar qərara gəlirlər ki, birdəfəlik onun tələqin verib yola salsınlar.

Ailə həyatı qurmaq təbii ki, asan iş deyil. Bunu ağsaqqallar, ağbirçəklər çox yaxşı bilir. Ona görə də Gövhərin böyük qardaşı Nurəddin ağa bu barədə ata – babalarının adət - ənənələrini xatırladaraq deyir: “Mən buraya gələn günü işlərdən xəbərdar olub Səfdərquluya dedim: oğlum, ömrə zarafat gözülə baxmaq yaramaz, aqlını başına yığ, gələcəyə bax. Atan bir quru balıq başına qane olub, dinini-imanını satıb, dövlət qoyub gedib, badi-fənaya vermə. Bir o dedi, bir mən dedim, axır sözü bu oldu: “Az danış, yoxsa çürük dişlərini tökərəm”. [6, s.186].

Gül kimi, təmiz, pak Azərbaycanlı qızları qoyub, xarici qızlarla - Olqa, Maşa, Mariya, Nataşalarla gün keçirirlər, qocalanda da onlar həmin "kişi"lərin dahlıcan təpik vurub ac-yalavac, miskin bir şəkildə ölkələrinə göndərilirlər. Bu da Səfdərqulu bəyin nəzakəti. Təbii belə oğlun arvadla rəftarı da belə olacaq. O, arvadına bir əşya kimi baxır. Arvadı ola-ola başqa arvadlarla görüşür, onları evə gətirir. Marqarita, Maşka kimi xanımlarla gün keçirir. N.B.Vəzirov kişilərin əcnəbi qadınlarla əyyaşlıq edib, öz müsəlman arvadlarına zülm etmələrini kəskin tənqid edir. Onları bu yoldan çəkinmələrini, öz arvad-uşaqlarına sahib çıxmalarını tövsiyə edir.

Ailənin müsibəti onda başlanır ki, oğlan uşaqları əzizlənir, ərköyün böyüyür və axırda da Səfdərqulu kimi olurlar. Görün Sərvinaz bu barədə nə deyir: “Bilir-sən, atam, nə var?.. Səfdərqulunu mən dörd qızdan sonra tapmışam. Onun tək olmağına görə mən onu bir az ərköyün saxlamışam. Ona görə, mən ki, anayam, dünya dağılsa, mən o sözləri ona demərəm... Atasının malıdır, dövlətidir, istər saxlasın, istər dağıtsın...” [6, s.186].

Nurəddin ağa haqqı nahaqqa vermir, arvadına qarşı həmişə oğlunun düz olmadığını bilərək, haqqı, ədaləti gözləyərək deyir: “Bacım, bircə mənə de görüm hansı arvad qəbul edər ki, onun sahibi onu bir otaqda qoyub, o biri otaqda bir qeyrisi ilə eys-ışrətə məşğul ola... Sən özün belə naməbut hərəkəti öz ərindən görsəydin, nə edərdin?” [6, s.186].

Bu vaxt Sərvinaz xanımın qardaşı Heydər daxil olur və üzünü Nurəddin kişiyyə tutub deyir: “Cənab ağa genə yerdən, göydən dəm vurur. (Xəlilə.) Sən burada nə qayırsan? Bu gün qonaqlarınız kimlərdir?” [6, s.188].

N.B.Vəzirov bəzi Azərbaycan ailələrində hökm sürən eybəcərlikləri xarici millətlərdən olan qızlara gənclərin daha çox fikir verərək öz qızlarımıza biganə yanaşmalarını pis hal kimi tənqid edir, onları məsqərəyə qoyaraq Xəlilin dili ilə deyir: “Ərz eləyim: biri Məşədi Qurban, yanında ruhirəvannı Olqa xanım. Biri Kərbəlayi Qulam, yanında nazlı Marqarita. Biri Hacı oğlu, qoltuğunda Maşka xanım” [6, s.188]. Əhsən sənə Cənab Vəzirov. Necə də o gündən, o əsrdən boylanıb, bu günü görmüsən. Bu hadisə acı olsa da faktdır. Məgər, bu gün evdə arvadlarını, qızlarını, ana-atasını evdə ac qoyub xarici ölkələrdə veyillənən gənclərimiz azdır. Bəli, belələri var.

N.B.Vəzirov burada hamını düşündürən bir məsələyə, yəni Azərbaycan kişilərinin xarici millətlərin arvadlarına, qızlarına daha çox meyil edərək onlara mallarını, dövlətlərini sərf edirlər. Öz millətlərinin gül kimi, həyalı, ağıllı qadınları isə həmişə zülüm və əziyyətdə olurlar. Burada da Sərvinaz xanım Heydər bəyə həmin mətləbi çatdırır: “Kişi qara geyib qan ağlayır ki, müsəlman əlində olan dövlət puç olur natəmiz yolda, xarici qızların uğrunda. Bu dövlətdən millətə, füqərəyə kömək olunmur.” [6, s.188].

N.B.Vəzirov ailə münasibətlərinə, ər-arvad davranışlarına, kişinin öz arvadına həqarətlə baxmağına, ona təhqiramiz sözlər deməsinə diqqəti yönəldir. Səfdərqulu özü tüfeyli ola – ola, əyyaşlıqla məşğul ola – ola arvadı Gövhər xanımı təhqir edir, ona ağzına gələn sözləri deyir: “İtsən də, itdən betərsən də! Özün də qudurub azmısan.” [6, s.189].

Səfdərqulu qadına alçaldıcı nəzərlə baxar, onunla istədiyi kimi rəftar edə bilər, söyə bilər, döyə bilər, ixtiyar sahibidir və həyat yoldaşı Gövhər xanıma deyir: “Ölsən də, çatlasan da, canın bu evdə çıxacaq... Artıq danışsan da, dilini yerindən qopardaram... Sən gərək məni yaxşı tanıyasan. Sən nə böyük zibilsən ki, özünü dartmısan belə yuxarı?.. Budur, aşkar sənə deyirəm: canın bu evdə çürüyəcəkdir. Ayağını da bu otaqdan kənara qoymusan, vay sənənin halına!” [6, s.190]. Artıq Gövhər xanım təngə gələrək deyir: “Hərgah başın sənə ağırlıq edirsə, buyur. Bir neçə gün bundan sonra görərik şeytana sən nə cürlənət oxuyacaqsan...” [6, s.190].

Əsərdə Gövhər xanım həyalı, abırlı, əsil Azərbaycanlı qadını kimi təsvir olunur. O, bütün əzablara dözüür, evdə əyyaş Səfdərqulu və qudurmuş qaynanası Sərvinaz xanımla yola gedir. Amma ismətinə, əxlaqına, qadınlıq ləyaqətini gözləyir. Ara arvadı Nurcahan onu yoldan çıxardıb başqası ilə qoşulub qaçmağı təklif edir. Lakin o, xalqımızın, elimizin, obamızın adət - ənənələrini gözləyir, özünü heç nəyə satmır, namusunu, ismətinə qoruyaraq Nurcahanı qovaraq deyir: “Kifayətdir, qoy mən də sözümü deyim: bir müsəlman ki, müsəlman arvadına belə naməbut təklif edə, elə adama bilirsən nə deyirlər? Elə müsəlmana deyirlər: ana-

bacı tanımayan biqeyrət, binamus heyvan.” [6, s.191]. Məlun! Sürün buradan! Sürün, bu dəqiqə!.. Bihəya qızı bihəya, nə cürət edib belə təklifi mənə edirsən?.. Sürün bu saat!.. Rədd ol, sürün deyirəm sənə!..” [6, s.192]. Nurəddin evə daxil olan kimi Nurəhan qorxusundan qaçır.

Gövhər əsil Azərbaycan qadını kimi hərəkət edir, nəslinin, kökünün adına ləkə gəlməyini istəmir və əxlaqsızlığı qəbul etmir.

Gövhər xanım artıq bu ailə faciəsinə, ailədə ona olan qeyri – səmimi münasibətlərə, təhqirə, təzyiqə, zorakılığa dözmür və dayısı Nurəddin ağaya onu bu iztirablardan qurtarmağı xahiş edir: “Dayı, burada çox iş var, nağıl etməyə həya edirəm... Bunlar belə bidin, nainsaf, bivicdan adamlardır ki, bir təmiz adımız var, onu da batırırlar... Amandı dayı, tez qaçaq.” [6, s.192].

İsmayıl bəy (Gövhər xanımın qardaşı), Nurəddin ağa (İsmayılın qoca dayısı), Rəşid, Mərdan (İsmayıl bəyin nöqərləri), Xəlil (Səfərqulunun aşnasının İrandan gələn nöqəri), Heydər bəy (Sərvinazin qardaşı) yığışlıqlar Səfərqulunun yanına və Nurəddin ağa üzünü Səfərquluya tutaraq deyir: “Oğlum, bu söhbət keçmiş ola... Bizə pul, cəvahir lazım deyil idi. Bizə insaniyyət, qeyrət, namus lazım idi, onu da ki görmədik...” [6, s.193]. Nurəddin ağanın sözlünə cavab olaraq Heydər bəy deyir: “Sübut elə, yoxsa sənün üçün pis keçər.”. Nurəddin ağa isə sübut olaraq deyir: “Sübut, baş üstə... Səfərqulu, Gövhər xanımın üzünü onun yanında hansı arvada bağışlamısan? Necə arvaddır o? Onu bu otaqda qoyub, yan otaqda kimin arvadı ilə eyş-işrətə məşğul olmusan? Prakurorun? Ada, hansını deyim?.. Ağzımı açdırmayınız...” [6, s.193]. Bu məqamda Xəlil içəri girib hamının qanını qaraldır və Səfərquluya deyir: “Nə durmusan, ay xozeyin? Məgər başımıza gələn

müsbətdən xəbərin yoxdur? Nə olacaq, var-yoxumuz əldən gedib...” Səfərqulu bu sözlərdən dəhşətə gəlir və qulaqlarına inanmayaraq deyir: “Adə, necə var-yoxumuz əldən gedib? Hə söyləyirsən, dəli olmamısan ha?”

Xəlil isə cavabında deyir: “Ta bundan artıq nə olacaq? Roza xanım məni bağa göndərmişdi üzüm, əncir gətirməyə. Evə qayıdıb gördüm ki, nə lələ var, nə yurdu... Zalım qızı zalım otaqları elə silib-süpürüb aparıbdır ki, kağız-kuğuzdan suvayı bir şey qalmayıb... Çox ağıllı danışırım... Dərd burasıdır, bilmək də olmur hansı tərəfə qaçıb. Başın üçün, kafir qızı sənə bir turp yedirdibdir ki, qiyamətəcən dadı damağından getməyəcək, sən nə deyirsən...” [6, s.194].

Sərvinaz xanım eşitdiklərindən dəli olub qışqıraraq deyir: “Vay, vay!.. Evi yıxılan canım vay!” Nurəddin ağa isə ağsaqqalyanə deyir: “Bəli, fəziləti-axund məlum şüdə... Buna deyirlər: nə əkərsən, onu biçərsən...” [6, s.195].

Yarım manat pula Xəlildən çörək almaq üçün istəyən qadını o görən kimi gözlərindən tanıyır. Bu Sərvinaz xanım idi. Sərvinaz xanım bütün etdiklərindən peşman olaraq oturub ağlayır. Xəlil onun niyə bu hala düşdüyünü soruşduqda isə Sərvinaz xanım ağlayaraq deyir: “Necə ağlamayım... Dost-aşna, qohum-əqrəba hamısı məndənüz döndərdilər. Heç kimdə rəhm, mürüvvət görmədim... Naəlac qalıb, pənahlandım qardaşım evinə, o qardaşımın evinə ki, diriliyinə biz bais olmuşuq. Üç gündən sonra arvadı məni evdən qovdu... Pay-piyadə düşdüm küçələrə, başladım yazıq oğlumu axtarmağa. Tapa bilmədim... Gedib şəhərin kənarında bir zirzəmidə yerləşdim. Qonşuların paltarını yuyub, bir parça çörək tapıb dolanı-

ram... Dərdim bu deyil Xəlil, yox! Oğlum itibdir, başıaçıq qalmışam... Oğlum tapılmasa, qeyri əlacım yoxdur özümü həlak etməkdən savayı...” [6, s.203].

Xəlil isə ona oğlunu tapmaqda kömək edəcəyini deyir və bu dəmdə bir müştəri gəlir və deyir: “Yazıq ana! Sənin bədbəxt oğlun mənəm... Ana... Ana!.. Ana!.. Ana, keç mənim taxsırımından...” [6, s.204]. Ana ilə oğul qucaqlaşmış ağlayırlar.

Xəlil isə bu rastlantıya sevinərək deyir: “İş rastına düşəndə belə olar... Nə yaxşı oldu... İndi durmaq yeri deyil... Gəliniz gedək bir yerdə başlayaq kasıblığı... Yaşasın zəhmət, yaşasın kasıblıq! Keçmiş günlər yaman günlər idi, xoş günlərimiz qabaqdadır. Yaşasın elə günlər...” [6, s.204]. Göründüyü kimi, əsər başdan-baş a ibrətamiz nəsihətlərlə, daha doğrusu acı həqiqətlərlə doludur. Zəmanə, həyat, insanların savadsızlığı, qadınlara olan münasibət ailələri puç edir, onları yalana, böhtana, pislik etməyə təhrik edir. Amma axırda kim hansı əməli edirsə, özü həmin hadisə ilə qarşılaşır. "Arpa əkən arpa, buğda əkən buğda biçir". Yəni burada "Nə əkərsən, onu biçərsən" atalar sözü yerinə düşür.

Ədəbiyyat:

1. Baxşəliyev Ə. Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti, Bakı: 2014.
2. Bayramov Ə., Əlizadə Ə.. Psixologiya, Bakı : 2002
3. Bayramov Ə. Sosial psixologiya, Bakı: 2004.
4. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti, Bakı: 2011.
5. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: 1967.
6. Vəzirov N.B. Əsərləri. Bakı: “Şərq – Qərb”, 2005.

Summary

In the work of N.B.Vazirov “What you sow you shall mow” Moral Social and Psychological Qualities of women characters

The article is devoted to the work of N.V.Vezirov “What you sow, you will reap”. It tells about attitudes towards women in Azerbaijani families, about violations of their rights and humiliation of their dignity. Analyzing female images, the author shows the endurance and patience of Azerbaijani women.

Резюме

Моральные социальные и психологические особенности женских образов в произведении Н.В.Везирова «Что посеешь, то и пожнёшь»

Статья посвящена произведению Н.В.Везирова «Что посеешь, то и пожнёшь». В ней рассказывается об отношении к женщинам в азербайджанских семьях, о нарушениях их прав и унижении их достоинства. Анализируя женские образы, автор показывает выносливость и терпение азербайджанских женщин.

Xanməmməd İbrahimov,
Səməd Mehdiyev
Azərbaycan Dillər Universiteti

APREL İŞĞALI ƏRƏFƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN XARİCİ SİYASƏTİ VƏ BEYNƏLXALQ VƏZİYYƏTİ

Açar sözlər: Versal, saziş, Sovet Rusiyası, işğal

Keywords: Versal, treaty, Soviet Russia, occupation

Ключевые слова: Версаль, соглашение, Советская Россия, оккупация

Müttəfiq dövlətlərin Ali Şurasının 1920-ci il yanvarın 11-də toplanmış iclası Azərbaycan Cümhuriyyətini de-facto tanıdı [7, s.244]. 1920-ci ilin yanvar ayının 29-da Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Ə.M.Topçubaşov və Gürcüstan heyətinin başçısı N.Çxeidze ölkələrinin bolşevizmə qarşı birgə müdafiə olunacağı barədə birgə bəyanatla çıxış etdilər. Fevral ayının 20-da isə hər iki nümayəndəliyin başçıları Birləşmiş Ştatların Parisdə olan səfirinə xüsusi məktubla müraciət edib, Vaşinqtonu Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyinin tanınması barədə Versal Ali Şurasının qərarına qoşulmağa çağırdı. Lakin bu zaman ABŞ Birinci Dünya müharibəsinin sonunda başlanmış təcridçilikdən beynənmiləçiliyə keçidin acı məğlubiyyətini yaşayırdı. Həmin keçidin banisi sayılan Vudro Vilson təcridçilərin böyük müqaviməti ilə qarşılaşmışdı.

Azərbaycan və Gürcüstanı yalnız silah və hərbi sursat göndərməklə müdafiə edəcəyi barədə Versal Ali Şurasının qərarının elan edilməsi bolşevik təcavüzü üçün əlverişli şərait yaradırdı. Çünki onlar eyni ilə bu qaydada müttəfiqlərdən yardım alan Kolçaq, Denikin və digər ağqvardiyaçı generalları məğlub edə bilmişdilər. Azərbaycanı və Gürcüstanı bolşevik təcavüzündən xilas etmək üçün Qafqaza ordu göndərilməsi zəruri idi. 1920-ci ilin əvvəllərində Denikinın məğlub olması, Sovet Rusiyasının fəallaşması, Azərbaycana qarşı erməni təcavüzünün baş qaldırması fonunda yaranmış vəziyyətin araşdırılması belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, yanvar ayının 19-da müttəfiqlərin Ali Şurasının yalnız Silah və hərbi sursat göndərmək yolu ilə Azərbaycanı və Gürcüstanı müdafiə etmək haqqında qərarı bolşevikləri fəal addımlar atmağa sövq etdi [3, s.330], Sovet Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsinə şərait yaratdı [2, s.211].

1919-cu ilin payızından etibarən Sovet Rusiyası Antanta ölkələrinin Azərbaycana və Gürcüstana ordu göndərib-göndərməyəcəyi ilə ciddi şəkildə maraqlanırdı. Belə bir şəraitdə Cənubi Qafqaz respublikalarına hərtərəfli hərbi yardım göstərmək olduqca zəruri idi.

Müttəfiqlərin hərbi Ekspertlər Şurasının sorğusuna əsasən, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, hərbi nazirliklə birlikdə Azərbaycanın müdafiəsinin təşkil edilməsi və Azərbaycan ordusunun ehtiyacları haqqında memorandum hazırlayıb, yanvar ayının axırlarında onlara göndərdilər. Memorandumda Azərbaycanın İstiqaliliyyətinin tanınmasının tarixi əhəmiyyətli bir hadisə olduğunu göstərilməklə yanaşı, qeyd edilirdi ki, əgər Azərbaycanın müdafiəsi vaxtında və lazımı səviyyədə təşkil edilməzsə, bütün çəkilən zəhmət hədəf gedə bilər. Sənəddə göstərilirdi ki, Azərbaycanın müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək üçün ona siyasi-mənəvi, hərbi-strateji, maliyyə-iqtisadi baxımından müttəfiqlər tərəfindən yardım göstərilməlidir. Azərbaycan üçün ən ciddi təhlükənin Şimalda və Xəzər dənizi istiqamətində olacağını nəzərə alaraq təklif edilirdi ki, onsuzda öz tərəfindən Dağlılar Respublikasına yardım göstərməyə hazır olduğunu bildirirdi. Dağıstanın möhkəmləndirilməsi Azərbaycanın müdafiəsində mühüm rol oynaya bilərdi [3, s.331].

Azərbaycanın müstəqilliyinin Versal Ali Şurası tərəfindən tanınması ona olan marağı artırmışdı. Belçika, İsveçrə, Hollandiya, Çexiya və Slovakiya, Finlandiya və digər dövlətlər Bakıda öz konsulluqlarını açmağa başlamışdılar. Yanvar ayının axırlarında Amerikanın “Yaxış Şərqə Yardım Komitəsi” ilə Azərbaycan hökuməti arasında iqtisadi müqavilə imzalanmışdı [2, s.211]. Müqavilənin şərtlərinə görə, Azərbaycan tərəfi, “Yaxın Şərqə Yardım Komitəsi”ni kerosin və mazutla təmin etməli idi, Azərbaycan hökumətinə isə ağ un verilməli idi. Qarşılıqlı razılıq əsasında bir ton unun qiyməti 210 dollar, bir ton mazut 20, bir ton kerosin 35 dollar idi [4, s.459-461]. Müqaviləni ABŞ tərəfindən komitənin sədri Haskel, Azərbaycan tərəfindən isə Gürcüstandakı diplomatik nümayəndə F.Vəkilov imzalamışdılar. Yanvar ayının 26-da eyni ilə buna bənzər bir müqavilə ingilis nümayəndəliyi ilə də imzalanmışdı. Müqaviləyə əsasən, Azərbaycan hökuməti Batumda olan ingilis komandanlığına mazut göndərməli idi. Mazutun dəyərini İngiltərə tərəfi Azərbaycan üçün çox zəruri olan möhkəm valyuta və hərbi sursatla ödəməli idi.

ABŞ və İngiltərə nümayəndələri ilə imzalanmış iqtisadi sazişlər italyanları da tələsməyə vadar edirdi [3, s.333]. 1920-ci ilin əvvəllərinə hökumətə üzvü X.Məlikaslanov İtaliyada və Azərbaycan parlamentinin üzvü A.Əmirov Batumda italyanlarla bir sıra sazişlər imzalamışdılar. Bu sazişlərə əsasən, İtaliyadan 6 ədəd sürətli kater, 12 ədəd mina düzən cihaza malik kater, 6 sualtı qayıq, 92 dəniz artilleriyası, piyada qoşunlar üçün 135 min mərmiyə malik 34 top, 12 hidroplan, 4 aeroplan, 20 zirehli maşın və s. alınmalı idi [3, s.333]. İtalyanın Azərbaycana iqtisadi marağı güclü olduğu üçün, böyük dövlətlər çərçivəsində birinci olaraq, Bakıda E.İnsom başda olmaqla İtaliya diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başladı.

1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan artıq geniş miqyaslı dövlətlərarası siyasi və iqtisadi münasibələrə daxil olurdu, onun beynəlxalq vəziyyətində əvvəlki təcridçilik siyasətinin yerini hərtərəfli və geniş əməkdaşlıq siyasəti tuturdu. 1920-ci ilin yanvar ayının 11-də Denikin könüllü ordusunun məğlub olması respublikanın rahat nəfəs alması üçün çox mühüm hadisə idi. Qonşu dövlətlərdən Gürcüstan və İranla hərtərəfli əməkdaşlıq bərqərar ediləsinə başlanırdı. 1919-cu ilin dekabr ayında birgə İran-Azərbaycan konfransı keçirilmişdi və bir sıra müqavilələrin layihəsi hazırlanmışdı. Ağa Seyid Ziyaəddin Təbatəbai başda olmaqla İran missiyası Azərbaycan dövlət və hökumət başçıları ilə səmərəli danışıqlar aparmış, yanvar

ayının əvvəllərində isə Adilxan Ziyadov başda olmaqla Azərbaycan diplomatik missiyası Tehrana getmişdi [4, s.463-466]. Mart ayının 20-də Novruz bayramı axşamı on bir maddədən ibarət gömrük sazişi, doqquz maddədən ibarət ticarət sazişi, on səkkiz maddədən ibarət teleqraf əlaqələri haqqında saziş, on doqquz maddədən ibarət poçt əlaqələri haqqında saziş, iyirmi beş maddədən ibarət məhkəmə qərarlarının icrası haqqında saziş, on yeddi maddədən ibarət konsulluq əlaqələri haqqında saziş və ən nəhayət Azərbaycan diplomatiyasının mühüm uğurlarından biri olan Azərbaycan Respublikası ilə İran şahənşahlığı arasında dostluq haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilənin birinci maddəsində İran hökuməti Qafqaz Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini de-yure cəhədən tanıdığını təntənəli şəkildə elan edirdi. Müqavilənin 2 bəndinə əsasən, tərəflər öz aralarında möhkəm dostluq və iqtisadi münasibətlər yaratmaq əzmində olduğunu təsdiq edir, üçüncü maddəyə əsasən isə beynəlxalq hüquqi əlaqələr uyğun olaraq Azərbaycan öz daimi səalhiyyətli nümayəndəsini Tehrana, İran isə öz nümayəndəsini Bakıya göndərməli idi [1, s.435-436; 3, s.334].

Yeni yaradılmış dövlətlərdən Litva və Polşa Azərbaycanla əlaqələr yaratağa meyl göstərirdilər. Bolşevizmdən müdafiə olunmaqda böyük dövlətlər Polşaya xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Avropa dövlətləri Polşanı siyasi, iqtisadi və hərbi cəhətdən qüvvətləndirmək üçün ona hərtərəfli yardım göstərirdilər [4, s. 463-466]. Polşanın Bakıya gəlmiş diplomatik nümayəndəsi Ostrovski yeni dövlətlərin müdafiə blokunun yaradılmasını yalnız Sovet Rusiyasından deyil, eyni zamanda ağ-qvardiyaçı generallardan da müdafiə olunmaq üçün zəruri hesab edirdi. Layihəyə görə bloka Polşa, Finlandiya, Estoniya, Latviya, Litva, Gürcüstan və Azərbaycan daxil olmalı idi. Rumuniyanın da bloka cəlb edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin fikrincə, “sənayecə inkişaf etmiş və milyon nəfərlik orduya malik olan Polşa bu blokun başında dura bilərdi”. Lakin Qafqazda baş vermiş hadisələr və Polşa ilə Sovet Rusiyası arasında müharibə başlaması nəticəsində danışıqlar başa çatdırılmadı [3, s.334-337].

Azərbaycan istiqlalyyətinin tanınmasından sonra Parisdəki nümayəndə heyətinin fəaliyyəti daha da genişləndi. 1920-ci ilin yazında yeni respublikaların İsveçrədə ayrıca konfransı keçirilməsi gözlənilirdi. Buna hazırlıqla yanaşı, Azərbaycan nümayəndələri Paris sülh konfransı Ali Şurasının 1920-ci ilin fevral – mart aylarında keçirilən London konfransında və aprel ayındakı San –Remo konfransında yaxından iştirak etdilər.

Böyük Britaniya hökuməti Qafqaz respublikalarının bolşevik təhlükəsinə qarşı müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək üçün respublikalararası və millətlərarası münaqişəyə son qoymağı vacib hesab edirdi. Bu məqsədlə 1920-ci ildə fevral ayının 23-də Tiflisdə Uordropun mənzilində Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin müşavirəsi keçirilmişdi. Fransa nümayəndəsinin iştirak etdiyi bu müşavirədə Azərbaycan tərəfindən Gürcüstandakı diplomatik nümayəndə F.B.Vəkilov, Ermənistandakı diplomatik nümayəndə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Ermənistan tərəfindən parlament üzvü V.Papazyan və Tiflisdəki erməni nümayəndəsi Camalyan iştirak edirdilər. Müşavirəni açan ingilis nümayəndəsi Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinə qəti sürətdə son qoymağı tövsiyə edirdi. Ə.Haqverdiyev təklif etdi ki, sərhədlər məsələsi həll olunana qədər idarəçiliyi onlara ver-

mək lazımdır. İngilis və fransız nümayəndələri konfrans ideyasına tərəfdar çıxdılar. Lakin erməni nümayəndələri Ə.Haqverdiyev tərəfindən irəli sürülən bütün təkliflərin əleyhinə olub bildirdilər ki, mübahisəli ərazilərdə idarəçilik müvəqqəti olaraq müttəfiqlərə verilməlidir və bunu da Azərbaycan nümayəndələri qəbul edə bilməzdilər [3, s.339].

Azərbaycan istiqlalının Paris sülh konfransı tərəfindən tanınması da onu təhdid edən təhlükəni sovuşdurmadı, sovet Rusiyasının Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxiləsini genişləndirdi.

Lakin Sovet hökuməti əvvəlcə diplomatik gedişlər edərək AXC-ni Rusiya daxili hərbi qarşıdurmaya qatmağa çalışdı. Bununla əlaqədar olaraq RSFSR ilə AXC arasında bir müddət “notalar savaşı” getdi.

Öncə G.Çiçerin Azərbaycan xalqına və onun hakimiyyətinə müraciət etdi. Əslində AXC-yə birinci notasını (2.1.190) verdi. Müraciət notada:

1. Sovet Rusiyası və Azərbaycan ordularının komandanlıqları arasında hərbi saziş bağlanması üçün dərhal danışıqlara girilməsi təklif olunurdu.

2. Ləngimədən Rusiya fəhlə və kəndilələrin silahlı zərbəsi ilə birləşib Denikinə qarşı mübarizəyə başlamaq “məsləhət” bilinirdi.

3. Azərbaycanın da qatı düşməni hesab olunan Denikinə qarşı mübarizədə iştirakın onun dövlət maraqlarına və zəhmətkeşlərinin mənafelərinə uyğunluğu vurğulanırdı [5, s.206].

Denikinə qarşı RSFSR hökuməti bu (birinci) notası ilə Azərbaycanı Denikinə qarşı müharibəyə cəlb etməklə onun müstəqilliyinə son qoymaq məqsədini güdürdü. Bu niyyətlə də ona “Könüllü Ordu” əleyhinə “ittifaq” bağlamaq təklif edilirdi.

Azərbaycan istiqlalının Sülh konfransı tərəfindən tanındığı günlərdə AXC XİN-i F.Xoyski RSFSR hökumətinə cavab notası göndərdi.

1. Digər xalqların daxili işlərinə qarışmamaq prinsipini müdafiə edir və rus xalqlarının mübarizəsinə müdaxiləni yolverilməz sayır.

2. Xalqımızın müstəqilliyinə qəsd etdiyinə görə daima Denikinlə mübarizə aparır.

3. Dövlətlərin suverenliyi prinsipinə əsasən Rusiya ilə mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılmasına hazırdır [5, s.207].

F.Xoyskinin cavab notasına belə bir xülasə vermək olar: dövlətlərarası danışıqlar yalnız Azərbaycan istiqlalının Sovet Rusiyası tərəfindən tanınması şəraitində mümkün ola bilər. Öz növbəsində Sovet Rusiyası belə bir təklifi əsla qəbul etmirdi. Bu şərait isə iki dövlət arasındakı diplomatik gərginliyi artırırdı. Çiçerin AXC hökumətinə 2-ci notası da (23.1.1920) bunu təsdiqləyir [3, s. 354; 7, s.258-259]. Əvvəlkinə nisbətən daha təcavüzkar səciyyə daşıyan bu notanın cavabı çox da ləngimədi. F.Xoyskinin 2-ci notası (1.2.1920) AXC hökumətinin məlum mövqeyini təkrarladı. Çiçerin isə öz mövqeyində ısrarlı idi. Buna görə də onun 3-cü notası (20.2.1920) özünü çox da gözlətmədi [6, s.311-313]. Notada elə bir yeni (ciddi) fikir yox idi.

Bəzi səbəblərə görə cavab notası bu dəfə bir az yubadıldı. 1-ci RSFSR hökuməti notalar mübadiləsinə əslində vaxt qazanmaq və baş aldatmaq vasitəsi kimi baxırdı. 2-ci Sovet Rusiyası ilə münasibətlərlə bağlı hökumətdə vahid mövqe de-

yil, 2 xətt vardı. 3-cü dövlətçilik üçün yaranan ciddi təhlükə və əlverişsiz beynəlxalq şəraitdə öz təsirini göstərirdi [5, s.208-209].

Sovet Rusiyası ilə münasibətlərə yanaşmada 2 xətt və onlar arasındakı gərginlik dövlətin beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti üçün istər-istəməz problemlər yaradırdı. Birinci xəttin tərəfdarları (M.H.Hacinski) AXC-nin Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasından ötrü ona böyük güzəştlər edilməsini mümkün sayırdılar. İkinci xəttin ardıcılıqları (N.Yusifbəyli və F.Xoyski) isə ölkədə qüdrətli hakimiyyət yaradaraq Sovet Rusiyasının hərbi təcavüzünə qarşı silahlı müqavimət göstərilməsinə üstünlük verirdilər.

Sovet Rusiyasının Azərbaycan dövlətinə qarşı yaratdığı təhlükə onun Qərbin yardımına olan ehtiyacını xeyli artırırmışdı. Müttəfiqlərin sərkərdə və siyasətçilərinin Qafqaza (Azərbaycana) hərbi yardım göstərilməsi məsələsinə fərqli baxışları durmu daha da ağırlaşdırırdı. Antantanın, ələxsus da , İngiltərənin a) Sovetlərdən daha çox güzəştlər əldə etmək istəyi b) Qızıl Ordunun təcavüzünü əngəlləmək üçün Qafqaza qoşun göndərilməsinə bahalı və az səmərəli sayılması regiona hərbi yardım göstərilməsini mümkünsüz edirdi.

Lakin AXC Qərbdən yardım alınması, Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasına siyasi dəstək verilməsi və s. sahələrdə söylərini davam etdirirdi. Bu məqsədə AXC-nin Parisdəki Sülh nümayəndəsi Antanta Ali Şurasının London və San Remo konfranslarına qatıldı.

London sessiyasında (02.03.1920) araşdırılan “rus məsələsi” də Azərbaycanın mənafevləri ilə sıx bağlı idi. Konfransın “Rusiyada müttəfiqlərin siyasəti” adlı sənədi (24.02.1920) bir çox tərəflərdən maraq doğurur. Sessiyada

1. Müstəqilliyi yenidən tanınan dövlətlərə Sovet Rusiyası ilə dinc münasibətlər yaratmaq tövsiyə olunurdu.

2. Onunla müharibə şəraitində olanlara hərbi əmməliyyatlara son vermək məsləhət görülürdü.

3. Bolşevik hökumətinin təcavüzü ilə üzləşən dövlətlərə birtərəfli yardım vəd edilirdi [5, s.211].

Konfrans ərəfəsində və onu gedişində ortaya çıxan məsələlər səsəndirilən müəyyən mülahizə və təkliflər Azərbaycanın maraqları ilə də bağlı idi. London konfransının gündəliyində özünə yer olan Batum məsələsi də Azərbaycanı maraqlandırır. Müzakirələrdə Batum məsələsinin həli variantları ilə əlaqədar aşağıdakı layihələr nəzərdən keçirildi.

1. Batumun Gürcüstana birləşdirilməsi və Qafqazın digər 2 dövlətinin də saziş əsasında limandan azad istifadə etmələrinin təmin olunması (GR-in təklifi).

2. Vilayətin 3 yerə bölünməsi, onun bir hissəsinin Ermənistanına, digərinin Gürcüstana verilməsi, Batum şəhərinin isə mənafevi olan bütün dövlətlərin istifadə edə biləcəyi azad şəhərə çevrilməsi (Müttəfiqlərin layihəsi)

3. Azərbaycanın Qərb bazralarına yeganə çıxışının (dəniz yolunu) təmin edilməsi (AXC-nin mövqeyi) [5, s.213-216; 7, s.246-247].

Tərəflərin məsələyə dair fərqli baxışları onun həlli ilə bağlı ortaq mövqeyə gəlinməsinə imkan vermədi. Gürcülər Müttəfiqlərin variantı ilə əsla razılaşmadılar. Azərbaycan nümayəndəliyi Batuma iddia qaldırsa da, gürcüləri dəstəklədi. Onların birgə mövqeyi Batumun parçalanmasını istisna edirdi. Qarşılıqlı razılaş-

ma: a) Batum vilayətinin Gürcüstana birləşdirilməsini b) Azərbaycanın Batuma dair maraqlarını Gürcüstanın tam təmin etməsini nəzərdə tuturdu. Lakin erməni nümayəndələrinin Antanta dairələrinin Qars məsələsi ilə əlaqədar yaratdıqları mübahisə Batum probleminin həllini əngəllədi.

19-26.04.1920-ci ildə San Remo konfransı keçirildi. Azərbaycan hələlik diplomatik heyət göndərilmədiyindən Parisdəki Sülh nümayəndəliyi ilə təmsil olundu. Konfransın gündəliyində aşağıdakı məsələlər AXC üçün də əhəmiyyət kəsb edirdi. A) neft məsələsi b) Qafqaz dövlətləri arasındakı sərədlər c) Batum məsələsi ç) rus məsələsi və TransQafqaz respublikalarına yardım d) Türkiyə ilə sülh müqaviləsinin ilkin layihəsi və onun Ermənistanla sərhədləri .

Konfransdakı kəskin diplomatik qarşıdurmanı və onun yekunların qısaca belə dəyərləndirmək olar:

1. Böyük Ermənistan uğrunda ısrarlı cəhdlər Qafqaz dövlətləri arasındakı sərhəd mübahisələrinin həllini yenə də mümkünə etdi, ancaq müttəfiqlərin liderlərinin (L.Corc, F.Nitti, A.Mileran) bu dəfəki obyektiv mövqeləri ermənilərin iddialarının gerçəkləşməsinə imkan vermədi.

2. Batum məsələsi ilə əlaqədar gərgin mübahisələr getdi və önəmli qərar qəbul olundu. Belə ki, ermənilər Batum limanının bir hissəsinin onlara verilməsini tələb etdilər. Lord Kerzon onları dəstəklədi. Gürcü tərəfi heç güzəştə getmədi və yerli əhalinin istəyi ilə hesablaşılmasını vacib saydı. Ə.Topçubaşov Batumun yerli müsəlman əhalisinin arzusunu nəzərə alınmasını bildirdi. Nəticədə müttəfiqlər Batumu azad şəhər elan etdilər [7, s. 249]. AXC-nin Batum limanından sərbəst surətdə istifadə hüququ tanındı.

3. Müttəfiqlər Qafqaz dövlətlərinə yardım göstərilməsinin mümkünüyü onlar arasında möhkəm sülh və həmrəyliyin bərqərar olması ilə bağladılar. Region xalqlar arasında, həlli mümkün olan, münaqişələrin tənzimlənməməsi San Remo konfransının Qafqaz respublikaları qarşısında açılacaq perspektivləri heçə endirdi. Konfransda neft məsələsinin müzakirəsi və region millətlərinin birliyinə nail olunması Qafqazın problemlərinə yenidən baxılmasını və de-fakto tanınmış respublikalara yardım göstərilməsini mümkün edirdi [5, s.216-217].

F.Xoyski RSFSR XİN-ə üçüncü – sonuncu nota ilə (15.04.1920) müraciət etdi. Notada: a) Azərbaycan xalqının şimal tərəfdən qorxu çəkmədən sakit yaşayaçağına ümid bəslədiyini bildirilir b) Rusiyanın AXC ilə sərhədlərə qoşun toplanmasının səbəblərinin açıqlanması istənilir c) danışıqlara başlanılmasına ısrar edilirdi.

G.Çiçerin bu notaya münasibət bildirmədi. Çünki Lenin hökuməti Azərbaycan münasibətlərinin hərbi müstəvidə “həlli” qənaətini artıq qətiləşdirmişdi. Rusiya bəzi diplomatik gedişləri ticarət və iqtisadi məsələlərə dair danışıqları ilə baş aldadır, vaxt qazanırdı. Arxada isə Azərbaycana hərbi müdaxilənin planları hazırlanırdı. “Bakıya hücum və Azərbaycanın azad edilməsi haqqında”kı 490 sayılı direktivdə: 1) aprelin 27-də Azərbaycan sərhədlərini keçib, Bakı quberniyasını tutmaq, 2) desant çıxararaq neftdaşıyan AXC donanmasını ələ keçirmək nəzərdə tutuldu. 5969 sayılı direktivdə əvvəlkinə əlavə olaraq yalnız Bakı quberniyasının deyil, Azərbaycanın bütün ərzisinin ələ keçirilməsi XI Ordunun son vəzifəsi sayılırdı [6, s.324-331].

Sovet Rusiyası Şimali Azərbaycanın işğalına başladı (27.04.1920). AXC parlamenti a) Azərbaycanın tam müstəqilliyinin saxlanılması b) onun ərazi bütövlüyünün qorunması və digər şərtlərlə hakimiyyətin təhvil verilməsinə razılaşdı [2, s.220-221; 7, s.273]. Beləliklə, Azərbaycanın müstəqilliyini əsla qəbul etməyən Rusiya onu yenidən işğal etdi. XI ordunun Azərbaycan zəhmətkeşlərinə beynəlmillətə yardımını, bunun üçün də onun “dəvət” olunması, habelə AXC parlamentinin hakimiyyətin təhvilə barədə qərar çıxarmağa məcbur edilməsi –bütün bunlar Rusiyanın hərbi təcavüzünə geyindirilən “siyasi-hüquqi” dondan başqa bir şey deyildi.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Tarixi. Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: Elm , 2008.
2. XX əsr Azərbaycan tarixi II cild. Prof. T.T.Vəliyevin ümumi redaktəsilə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2009.
3. Həsənli C. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər) Bakı: Azər nəşr, 1993.
4. Həsənli C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı "GARISMA" MMC, 2009
5. Musa İ. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində : mart 1917 - aprel 1920-ci illər. Bakı : Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011.
6. Qafarov V.V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azər nəşr, 2011.
7. Nəsimli N. Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Qanun nəşriyyatı, 2011.

Summary

Foreign policy and international situation of the Azerbaijan Democratic Republic on the eve of the April occupation

The article deals with the issues related to the events that took place during April occupation, with the international relations of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR). There is information about the meeting of the Azerbaijani peace delegation headed by A. Topchubashev with the representatives of the allied forces officials, talk about their participation in the international events in San Remo and London, about the exchange of notes between the Russian Federation and Azerbaijan.

Резюме

Состояние международных отношений АДР накануне апрельской оккупации (1920 г)

В статье рассматриваются вопросы, связанные с событиями, происходившими накануне апрельской оккупации, с международными отношениями Азербайджанской Демократической Республики (АДР). Приводятся сведения о встрече азербайджанской мирной делегации во главе с А. Топчубашевым с представителями союзнических сил, говорится об их участии в международных мероприятиях в Сан-Ремо и Лондоне, об обмене нотами между Российской Федерацией и Азербайджаном.

Yeganə Məmmədova,
Nahidə Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

MEQAPOLİSDƏ YAŞAYAN İNSANLARIN SAĞLAMLIĞINA TƏSİR EDƏN FAKTORLAR

Açar sözlər: zərərli maddələr, səs-küy, infrasəs dalğaları, sağlamlıq və insan xəstəliyi, ekoloji problemlər, tullantı məhsulları, radioaktiv çirklənməsi, sinir sistemi, atmosfer çirklənməsi.

Keywords: harmful substances, noise, infrared waves, health and human diseases, environmental problems, waste products, emissions, radioactive contamination, nervous system, atmospheric pollution

Ключевые слова: вредные вещества, шум, инфракрасные волны, здоровья болезни и человека, экологические проблемы, отходы, выбросы, радиоактивное загрязнение, нервная система, загрязнение атмосферы.

"Sağlamlıq" konsepsiyasının tərfi tibb elminin yaranmasından bu günə qədər həkimlərin diqqət mərkəzində olmuş və indi də müzakirə mövzusu olaraq qalmaqdadır. Sağlamlıq – xəstəliyin olmaması deməkdir. Həkimlərin fikirlərinə görə "sağlamlıq" anlayışı nisbi məhfumdur. Hələ qədim zamanlarda Qalenə görə sağlam olmaq ağrılardan əzab çəkməmək və həyat fəaliyyətində məhdudiyətlərin olmaması deməkdir [1]. Dünya Sağlamlıq Təşkilatı (ÜST) sağlamlığı şəxsiyyəti müsbət xarakterizə edən bir dəyər olaraq görür, onu yalnız xəstəlik və əlilliyin olmaması kimi deyil, həm də tam fiziki, mənəvi (psixoloji) və sosial rifah halı kimi qiymətləndirir.

Sağlamlıq və insan xəstəliyi - ətraf mühitin və sosial mühitin törəməsidir. Sağlamlıq müstəqil bir anlayış kimi başa düşülməməlidir. İnsan təbiətin bir hissəsidir. Buna görə də ətraf təbiətdəki dəyişiklik hər zaman insan sağlamlığının dəyişməsinə gətirib çıxaracaqdır. İnsan sağlamlığı ətraf mühitin dolay göstəricisidir.

İnsan sağlamlığına təbiətdə baş verən təbi proseslər, fəvqəladə hadisələr-zəlzələlər, torpaq sürüşmələri, daşqınlar, quraqlıqlar təsir edir.

İnsanın təmasda olduğu mühitin hər hansı birinin çirklənməsi ona mənfi təsir göstərir.

Əhalinin sağlamlığına dörd əsas faktor təsir göstərir: həyat tərzi, insan genetikası (biologiya), xarici mühit və səhiyyə sisteminin vəziyyəti.

Bu məqalə yalnız xarici mühitin iri şəhərlərdə yaşayan insanların sağlamlığına təsiri barədə aparılan qısa araşdırma haqqındadır.

Bu gün şəhər mühiti orada yaşayan hər bir şəxs üçün təhlükəlidir. Şəhərlərin inkişafı və böyüməsinin ümumi bir tendensiyası - onlarda yaşayış şəraitinin getdik-

cə pisləşməsidir. Şəhərlərdə əlverişsiz ekoloji vəziyyətin mənfi təsiri insana hələ ana bətnində başlayır. Şəhərlərin ekoloji vəziyyəti erkən həll tələb edən kəskin bir global problem olmuşdur.

Şəhər ətraf mühit ilə fəal maddə və enerji mübadiləsi edir. O, müxtəlif növ yanacaq və elektrik enerjisi, xammal və yarımfabrikatlar, müəssisələrinə köməkçi materiallar, əhali üçün ərzaq və istehlak malları, sənaye, nəqliyyat, mənzil və kommunal xidmətlər üçün avadanlıqlardan istifadə edir. Bütün bunları emal və istifadə edən şəhər, məhsullar istehsal edir, müxtəlif xidmətlər göstərir və ətrafa bərk, qaz və maye halında böyük miqdarda tullantı məhsulları atır.

Milyonlarla əhali olan Şəhərə hər il 29 milyon ton (su və havanəzərə alınmadan) müxtəlif maddələr gətirilir, ərazisinə düşən günəş enerjisindən daha çox enerji istehlak edir. Texnogen aktivliyin, asfalt, beton və daş səthlərin (küçə, meydançalar, damlar və evlərin divarları) istiləşməsi ilə əlaqədar olaraq, sıx bina tikintisi olan böyük şəhərlərdə hava istiliyi ətrafındakı ərazidən daha yüksək (5^0) ola bilər, şəhər mərkəzində soyuq saxtali havalarda havanın dərəcəsi ətrafından $9-10^{\circ}$ çox isti olur.

Bir çox element və birləşmələr atmosfərə atılır - ildə bir neçə yüz tona (arsen, civə, kadmium, qurğuşun və s.) qədər, lakin onlar insan üçün çox təhlükəlidir. Hal-hazırda 11 milyondan çox kimyəvi maddələr məlumdur və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə 100 mindən çox kimyəvi birləşmələr istehsal olunur və istifadə olunur, onların əksəriyyəti həqiqətən insanlara və ətraf mühitə çox böyük təsir göstərir.

Bununla yanaşı kanalizasiya şəbəkəsinə şəhər hər il 350 milyon tona qədər çirklənmiş kanalizasiya suyu axıdır, o cümlədən sənaye müəssisələrinin, şəhər zibilxanalarının, maşın dayanacaqları meydançalarından axan yağış suyu, ərimiş qar suyu da buraya daxildir. Bu sulara olan təxminən 36 min ton zəhərli maddələrin – təxminən 24 min tonu fosfat, 5 min tonu azot, 5 min tonu isə neft məhsulları təşkil edir.

Şəhərin mühüm ekoloji problemlərindən biri də məişət tullantılarının aradan qaldırılmasıdır. Hər il şəhərdə təxminən 3,5 milyon ton qatı və qatılaşdırılmış tullantı istehsal edilir və əsasən ətraf əraziyə atılır. Şəhərdə yaşayan bir nəfər üçün orta hesabla təxminən 200 kiloqram zibil yığılır. Nəzərə alsaq ki, adi kağızın tam çürüməsi üçün (əlverişli şəraitdə) 2il, konserv bankaları üçün 90 ildən çox, plastik torbalar üçün - 200 ildən çox, plastik şüşələr üçün - 1000 ilədək, şüşə - 1000 ildən artıq zaman lazımdır, bu problemin nə qədər aktual olduğu başa düşülür.

Şəhər atmosferdən atılan tullantılar, şəhər mərkəzindən təxminən 60 km məsafədə uzanan ərazilərində çirklənmə əmələ gətirir.

Böyük şəhərlərdən axıdılan kanalizasiya suları çaylar boyunca onlarla, hətta yüzlərlə kilometrə yayılır.

Şəhərdə yaşayan hər bir adam bir neçə səbəbdən kənddə yaşayan adamlardan daha çox xəstələnir:

- O, daha az hərəkətli həyat tərzi aparır
- Şəhərin havası müxtəlif qazlar, ağır metallar və digər zərərli komponentlər tərəfindən ağır şəkildə çirklənir

- Şəhər sakini daim çox sayda insanla əlaqədə olur, ona görə də infeksiyaya yoluxmaq ehtimalı daha yüksəkdir və bu səbəbdən şəhərlərdə tez-tez epidemiyalar baş verir

- Çox sayda insanın əhatəsində yaşamaq daim münəcişə və stres hallarının yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da ürək-damar xəstəliklərinin, mədə xorasının və s. yaranmasına gətirib çıxarır

- Şəhərlərdə həddindən artıq səs-küy əsəb gərginliyinə, əqli yorğunluğa, vegetativ nevrozluğa, xora xəstəliyinə, endokrin və ürək-damar xəstəliklərinə səbəb ola bilər. Həmçinin səs-küy insanların işinə və istirahət etməsinə mane olur, əmək məhsuldarlığını azaldır

- Şəhər sakinləri kənd əhalisindən 10-30 dəfə daha çox allergiya ilə xəstələnir

- Şəhərdə vərəm, nevroloji və ürək-damar xəstəlikləri ilə xəstələnmə halları 5- 6 dəfə yüksəkdir.

- Müvafiq qida rejiminin olmaması, çox sayda konservantlardan istifadə edilməsi, vitaminli təbii qidalardan az istifadə, həzm sisteminin və bağırsaqların xəstəliklərinin 3-5 dəfə artmasına gətirib çıxarır

- Bundan əlavə, vitaminləri az istifadəsi immunitetin aşağı düşməsinə və sağlamlıq vəziyyətində çatmazlığın yaranmasına səbəb olur.

Dünyada yaşayan 5,3 milyard insanın ildə 6,4 milyard ton oksigenə ehtiyacı var. Güclü günəş radiasiyası və yüksək temperatur, eləcə də ağır fiziki iş bu ehtiyacı 3-5 dəfə artırır. Bir adamın gündə 9 l-dən artıq hava və 2 litrdən çox su istehlak etməsini nəzərə alsaq, atmosfer və su mənbələrinin çirklənməsi ilə insanların sağlamlığına ən çox nəyin ziyan vurduğunu təsəvvür etmək asanlaşır.

İnsanın həyatı və sağlamlığı havanın tərkibindən çox asılıdır. Atmosfer havası hüceyrələrin xromosom anormaliyalarına və gələcək nəsilin sağlamlığına təsir göstərir. Atmosfer havasının çirklənməsi tənəffüs orqanlarının və ürək-damar sisteminin xəstəliklərinin artmasına gətirib çıxarır.

Bütün respirator xəstəliklərin təxminən 20%-i və qan-damar sistemi xəstəliklərinin 10%-i atmosfer havasının çirklənməsi ilə əlaqədardır. Hal-hazırda, əhəlinin 50%-dən çoxunun konsentrasiya olduğu sənaye şəhərləri ekoloji təhlükəli zonalara aid edilir, çünki atmosferdəki çirkləndiricilərin tərkibi maksimum icazə verilən konsentrasiyalardan çoxdur.

Zibil, toz, səs-küy, maşınların çirkab qazları, müəssisələrin havaya buraxdığı tullantılar-atmosfer çirkləndiricilərinin bir hissəsidir və biz bu hava ilə nəfəs alırıq. Atmosfer havası zəhərlidir, amma bu zəhərlənmə insan tərəfindən törədilir.

Atmosferə olan texnogen təsirlər "istilikxana effekti", ozon təbəqəsinin məhv edilməsi, turşu yağışları kimi qlobal dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Məhz atmosferin çirklənməsi insan orqanizminin uyğunlaşma qabiliyyətini aşağı salır.

Atmosfer özünü çirkləndiricilərdən təmizləmək qabiliyyətinə malikdir. Havanın hərəkətli olması çirkləndiricilərin dağılmasına gətirib çıxarır. Toz hissəcikləri ağırlıq qüvvəsinin və yağış suyunun təsiriylə havadan yerin səthinə çökür. Bir çox qazlar buludların nəmində həll olunur və yağışlarla birlikdə torpağa düşür. Hava həmçinin meşə ağaclarının tacları vasitəsilə toz və qazdan təmizlənir. Atmosferdə günəş şüalarının təsiri altında patogen mikroblar ölür. Amma dünyada atmosferə

atılan zərərli maddələrin həcmi ildən-ilə artır və milyonlarla ton təşkil edir. Bu atmosferin özünü təmizləmə qabiliyyətini aşır. Böyük sənaye obyektlərinin konsentrasiyası olan şəhərlərdə ekoloji vəziyyət bu səbəbdən xüsusilə əlverişsizdir.

Atmosferin çirklənməsində əsas rol nəqliyyat vasitələrinin, xüsusilə də qurğuşunlu tullantıların üzərinə düşür. Qurğuşunun orqanizmə toksiki təsiri çox güclüdür və bədəndə yığılma qabiliyyətinə malikdir. İnsan orqanizmində toplanaraq digər zərərli maddələrlə yanaşı, mutagen, kanserogen, teratogenik və ana bətnində olan dölə-toksik təsir xüsusiyyətləri olduğu üçün, təhlükəli nəticələrə səbəb ola bilər.

Sağlamlıq vəziyyətinə təsir edən risk faktorlarına, radiasiya kimi qarşısını almaq mümkün olmayan fiziki bir faktor da var. Radiasiya həm kosmosdan, həm də yerin qabığına olan və ətraf mühitin müxtəlif obyektlərində olan radioaktiv maddələrdən baş verir. Daxili radiasiya dozaları ilə şüalanma (hava və ya çirklənmiş qida və su ilə orqanizmə radioaktiv maddələrin daxil olması) təbii radiasiya mənbələrindən olan xarici şüalanmadan təxminən iki dəfə çoxdur. Kiçik dozalarla uzun müddətli şüalanma və ya böyük dozada qısa müddətli şüalanma əsasən qan-yaradıcı orqanların, mədə-bağırsaq traktının və sinir sisteminin zədələnməsi ilə xarakterizə olunan şüa xəstəliyinə gətirib çıxarır. Ən çox şüalanan toxumalarda bəd xassəli şişlər inkişaf edir. Şüalanmaya məruz qalmış valideynlərin nəsillərində patoloji xəstəliklərin baş verməsi müşahidə edilə bilər.

Havada olan zərərli maddələrin, tozların, sənaye tullantılarının olması, radiasiya tənəffüs sisteminin yoluxucu xəstəliklərinə, kəskin respirator xəstəliklərə, allergiyaya, xərçəng şişlərinin artmasına və uşaq ölümlərinin artmasına səbəb olur.

Xərçəng xəstəliyinə yoluxma vəziyyətinin indiki mənzərəsi 20-30 il bundan əvvəl ətraf mühitdə baş verənləri əks etdirir. Bu günki edilənlərin əvəzini isə uşaqlarımız və nəvələrimiz ödəyəcəklər.

Havada yüksək miqdarda zəhərli qatışıqların olması ilə əlaqədar ən çox yayılmış xəstəliklər aşağıdakılardır: hipertoniya xəstəliyi; bəd xassəli şişlər; tənəffüs sisteminin patologiyası; astma xəstəliyi; Kvinke ödemi; allergik diatez və s.

Bundan əlavə, son zamanlarda tibbi ekologiya mütəxəssisləri reproduktiv sağlamlıq pozuntularına yol açan xəstəliklərə xüsusi diqqət yetirirlər. Bu işdə əvvəllər - "ana və uşaq" mövzusu üstünlük təşkil etmişdir, kişilərə isə daha az diqqət yetirilmişdir. Halbuki, bu mövzuda ən zəif halqa məhz kişilərdir.

Müntəzəm olaraq nisbətən kiçik miqdarda zəhərli maddələrin orqanizmə daxil olması xroniki zəhərlənməyə səbəb olur. Xroniki zəhərlənmənin neyropsixi əlamətləri daima yorğunluq, yuxululuq və ya əksinə, yuxusuzluq, süstlük, diqqətin yaygınlığı, unutqanlıq, əhval ruhiyyənin tez-tez dəyişməsi, normal davranış və vərdişlərin dəyişməsi kimi hallardır.

Müxtəlif insanlarda eyni maddələrlə xroniki zəhərlənmə müxtəlif xəstəliklərə - qan-yaradıcı orqanların, sinir sistemi, qaraciyər xəstəliklərinə səbəb ola bilər. Belə əlamətlər ətraf mühitin radioaktiv çirklənməsi zamanı da müşahidə olunur.

Böyük şəhərlərin daha bir problemi də səs-küy problemidir. Küy insəmləşdirməyə mane olur, onların diqqətini yayındırır, mərkəzi sinir və ürək-damar sistemlərinin funksional vəziyyətində dəyişikliklərə səbəb olur. Ürəyin işemik xəstəlikləri, hipertoniya xəstəliyi, xolesterinin qanda miqdarının yüksəlməsi səs-küyün

yüksək olduğu rayonlarda yaşayan insanlarda daha çox müşahidə olunur. Küyün təsirindən yuxu pozulur, yuxudan oyandıqdan sonra insanlar yorğunluq, baş ağrısı hiss edirlər. Zamanla bu, xroniki yorğunluğa, iş qabiliyyətinin azalmasına, müxtəlif xəstəliklərə səbəb olur.

Səs-küy emosional gərginliyi daha da gücləndirir. Hər bir əlavə desibel əmək məhsuldarlığının 1% düşməsinə gətirib çıxarır, eşitmə itkisi riski 1,5% və ürək-damar xəstəlikləri ilə xəstələnmə riski 0,5% artırır.

İş yerindəki qəzaların 11%-i səs-küylə əlaqədardır. Səs-küyün təsirindən davamlı olaraq eşitmə qabiliyyəti azalır, təngənəfəslik, görmə pozğunluğu, vegetativ sinir sisteminin funksional pozulmaları, xora xəstəliyinə, işemik xəstəliklərə yoluxma riski artır. Tədqiqatlar nəticəsində hipertoniya xəstəliyi və səs-küyə məruz qalma arasında sıx əlaqə olması aydın olmuşdur.

27 yaşa qədər insanların təxminən 46% -i, 28 yaşdan 37 yaşadək 57% -i, 38-58 yaş arası 62%-i, 58 yaşdan isə 72%-i küyə həssasdır. Qadınların xüsusilə yüksək səviyyəyəli səs-küyə daha həssas olduğu müəyyən edilmişdir. Həddindən artıq səs, immunitet sistemini zəiflədir, sinir sistemini yorur, bəzi hallarda kişilərdə cinsi zifliyə, qadınlarda erkən doğuşlara səbəb olur. Səs-küy yuxusuzluğa səbəb olur, yaddaşı zəiflədir, hadisələrə reaksiya sürətini azaldır.

Küy erkən yaşlanmağa səbəb olur. Səs-küy böyük şəhərlərdə yaşayan insanların ömürünü 8-12 il azaldır. Səs-küy təsiri nəticəsində qanın biyokimyəvi tərkibində karbohidrat (qanda şəkərin səviyyəsinin azalması), yağ, zülal, duz mübadiləsi dəyişikliklərə uğrayır. Gastrit, mədə və bağırsağ yaraları kimi xəstəliklər ən çox səs-küylü mühitdə yaşayan və işləyən insanlarda rast gəlinir.

Eyni zamanda insana eşidə bilmədiyimiz infraqırmızı səs dalğaları daha təhlükəli təsir göstərir. Hər gün sənaye müəssisələrində zavod ventilyatorları və hava kompressorları, dizel mühərrikləri, bütün ləng sürətlə işləyən maşınlar tərəfindən infrasəs dalğaları yayılır. Belə səslərin həm də daimi mənbəyi şəhər nəqliyyatıdır. İnfraşəs dalğaları yu təsirə malikdir.

İnfraşəs dalğalarının təsiri altında ilk növbədə sinir sisteminin funksional fəaliyyəti pozulur. Bu vəziyyət qaraciyər, beyin, miokard xəstəliklərinə səbəb olur. Bioloji oksidləşmə və bioenerji prosesləri pozulur. Tədqiqatçılar insan psixi sferasına infrasəs dalğalarının xüsusi təsirini vurğulayırlar. Belə ki, intellektual fəaliyyətin bütün növləri pozulur, əsəb sistemi gərgin olur, narahatlıq, qorxu hissi, özünü itirmə hissi olur, yüksək intensivlikli infrasəs təsirindən - zəiflik hissi güclü sinir şokundan sonrakı vəziyyətə uyğun olur, hətta insanlar görmənin tamamilə itirilməsindən şikətətlənirlər. Əgər zəif infrasəs dalğaları uzunmüddətli təsir göstərsə belə insana əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsirlər edə bilər.

Bütün yazılanları nəzərə alaraq mütəxəssislər əhalisi çox olan iri şəhərlərdə aşağıdakı tədbirlər sisteminin tətbiqini məsləhət bilirlər.

1. Müasir şəhərin yaşıl sahələrinin əsas funksiyaları sanitariya-gigiyenik, istirahət, dekorativ və bədii xarakter daşıyır. Onların hamısı müxtəlif dərəcədə insan sağlamlığının inkişafına töhfə verir

- havanı qazlardan, ağır metallardan, müxtəlif aerozollardan təmizləyir
- havanı oksigenlə təmin edir

- şəhərin mikroiqlimini yumşaldır, istilik rejimini yaxşılaşdırır və havanın nəmliyini artırır

- səs-küyü udur

- fitonsidləri ifraz edir (bakteriyalar öldürən maddələr)

- Şəhərin asfalt-beton mənzərəsini estetik baxımdan gözəlləşdirir, stresi azaltmağa imkan verir

2. Yaşıl bitki örtüyünün funksiyalarını maksimum yerinə yetirməsi üçün onları aşağıdakı prinsiplərə uyğun yerləşdirmək lazımdır:

- Yollar boyunca yaşıl bitki örtüyü salmaq

- sənaye zonaları və müəssisələri meşə zolaqları ilə əhatə etmək

- Bitkilərin təmizləyici, fitonsid ifrazı və estetik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, yaşıllıq sahələrinin sahəsini artırılmalıdır.

3. Şəhərlərin, xüsusilə də böyük şəhərlərin mərkəzləri park zonasına çevrilməlidir, əks halda bu sahələr "qaz kameraları" kimi olacaqdır. Əks halda onlarda zərərli maddələrin konsentrasiyası icazə verilən limitləri bir neçə dəfə aşma bilər.

4. Magistral avtomobil yollarında trafik axını meşə zolaqları ilə bölmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Гален К. О назначении частей человеческого тела / Перевод С. П. Кондратьева. Москва: Медицина, 1971, s. 538-539

2. Попов П. Ю. . Как сохранить здоровье в большом городе. 2016.

3. Куклев Ю. И. Физическая экология. Москва: Высшая школа, 2001.

4. Вредные физические факторы. http://com/gigiena-sanepidkontrol_733/vrednyie-fizicheskie-factoryi.html

5. Факторы, влияющие на здоровье человека в большом городе. <https://timeforwoman.ru/pd/youknow/>

Summary

Factors influencing the health of people who live in metropolitan city

Today, the urban environment is largely aggressive towards man. And as a general trend of development and growth of cities - the progressive deterioration of living conditions in them.

A person living in a city is sick more often than a villager. Air pollution leads to an increase in the number of diseases of both the respiratory system and the cardiovascular system. The presence of harmful substances in the air, such as dust and industrial waste, causes allergic and oncological diseases.

Резюме

Факторы, влияющие на здоровье жителей мегаполисов

Сегодня городская среда во многом агрессивна по отношению к человеку. И как общая тенденция развития и роста городов - прогрессирующее ухудшение условий жизни в них.

Человек, живущий в городе, болеет гораздо чаще, чем сельский житель. Загрязнение атмосферного воздуха приводит к росту числа заболеваний как органов дыхания, так и сердечно-сосудистой системы. Наличие в воздухе вредных веществ, таких как пыли и промышленные отходы, вызывают аллергические и онкологические болезни.

PERSONALİLƏR

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ – 155

Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Firidun bəy Köçərli ömrünün böyük hissəsini xalqının maarifinə, ədəbi irsinin öyrənilməsinə sərf edən ictimai xadimdən olmuşdur.

Firidun bəy Əhməd bəy oğlu Köçərli 1863-cü il yanvarın 26-da Şuşa şəhərində anadan olmuş, ibtidai təhsilini Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbində almışdır. Atası Əhməd bəyin elmə, maarifə, böyük marağı və həvəsi olduğuna görə o, oğlunun dövrünün ən yaxşı məktəblərində oxutmaq istəyirdi. Firidun bəy Köçərli Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərən Rus Məktəbində təhsil aldığı zaman məşhur rus pedaqoqu A.Çernyayevski Qafqazı dolaşaraq Qori Müəllimlər Seminariyası üçün istedadlı gənclər toplayırdı. Firidun bəy Köçərli də A.Çernyayevskinin Qori Müəllimlər Seminariyası üçün seçdiyi gənclər arasında idi. O, 1879-1885-ci illərdə həmin seminariyada təhsil almışdır.

Firidun bəy Köçərli Seminariyanı bitirdikdən sonra bir müddət İrəvan gimnaziyasında müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, İrəvanda müəllimliklə yanaşı, həm də, ictimai fəaliyyəti də məşğul olur, teatr tamaşaları təşkil edirdi. Firidun bəy Köçərli yerli ziyalılardan Mirzə Məhəmməd Qəmərlilə birgə ədəbi gecələr keçirir, poeziyaya, ədəbiyyata marağı olan gəncləri bir araya gətirərək onların formalaşmasında böyük zəhmət çəkirdi. Hələ İrəvan gimnaziyasında müəllim işlədiyi illərdə tərcüməçiliklə məşğul olan Firidun bəy Köçərli rus ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən Puşkinin, Lermantovun, Koltsovun və başqalarının əsərlərini ona dilimizə tərcümə etmişdir. Mirzə Fətəli Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestini də rus dilinə ilk dəfə məhz Firidun bəy Köçərli tərcümə etmişdir. O, eyni zamanda rus dilində yazdığı əsərləri ilə Azərbaycan klassiklərini rus və digər xalqlara tanıtmışdır.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq ədib və şairlərimizin böyük əksəriyyətini əhatə edən ədəbiyyat tarixini yazmış, elə əsərlərində yüzdən artıq ədəbi irsi və onlardan böyük bir qisminin bioqrafiyası verilmiş, yaradıcılıqları haqqında müəllif fikri söylənilmişdir.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında geniş dərin elmi-nəzəri biliyə, incə zövqə malik olduğu üçün hər bir qələm sahibinin yaradıcılığını özünəməxsus şəkildə təhlil etmək qüdrətində olan görkəmli ədəbi xadimlərdən olmuşdur. O, Füzuli, Vaqif, Zakir, Seyid Əzim Şirvani kimi şairlər haqqında çox dəyərli oçerklərin müəllifidir. Eləcə də Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmməd-quluzadə, Y.V.Çəmənəminli, M.Ə.Sabir barəsində ədəbi-tənqidi, realist fikirlərini əks etdirən maraqlı əsərləri var.

Firidun bəy Köçərli ana dilinin aşiqi idi. Onun 1913-cü ildə qələmə aldığı "Ana dili" məqaləsi o dövr üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb etdi.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yoluna dair qiymətli mənbə təşkil edən əsərlər yaratmış və çoxcəhətli zəngin fəaliyyəti ilə ictimai-mədəni fikrin təşəkkülünə mühüm töhfələr vermişdir. Ölkəmizdə təhsil sisteminin milli əsaslar üzərində qurulması prosesində onun maarifçi ziyalı kimi aparıcı işlər böyük əhəmiyyətə malikdir. Folklorşünaslığın yaranması, şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, sistemləşdirilib nəşr olunmasında Firidun bəy Köçərli-nin böyük xidmətləri olmuşdur.

Hələ 1904-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetində dərc etdirdiyi bir məqaləsində ədəbiyyatın ali vəzifəsindən, xalqın tarixində oynadığı mühüm roldan bəhs edərkən F.Köçərli yazırdı: "Bir millətin ədəbiyyatı, demək olar ki, onun məişətinin ayinəsidir. Hər bir millətin dolanacağını, övzai-məişətini, dərəcəyi-tərəqqisini, mərtəbəyi-kəmalını, qüdrət və cəlalını onun ədəbiyyatından bilmək olar".

Ədəbiyyatşünas alimin tədqiqatları sistemləşdirilərək 1963-cü ildə "Seçilmiş əsərləri", 1978-ci ildə "Azərbaycan ədəbiyyatı" ikicildliyinin birinci kitabı, 1981-ci ildə isə ikinci cildi işıq üzə görüb. Bu nəşrlərdə elmi-nəzəri müqəddimə və Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazıb-yaradan 120-dən çox ədəbi simanın həyat və yaradıcılığını əhatə edən oçerklər verilmişdir.

Firidun Köçərli-nin çoxəsrlik Azərbaycan ədəbi irsini toplayıb, elmi prinsip və ardıcılıqla öyrənərək öz tədqiqatının nəticələrini "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində xalqın istifadəsinə verməsi Azərbaycan ədəbiyyatına ən böyük töhvəsi sayılır onun ən böyük xidməti sayılır.

Görkəmli maarifçi, ədəbiyyatşünas-tənqidçi Firidun bəy Köçərli-nin mədəniyyət tariximizdə unudulmaz xidmətləri yüksək qiymətləndirilərək 150 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində keçirilməsi ilə əlaqədar Prezident İlham Əliyev tərəfindən sərəncam imzalanmışdır. Deməli, ömrünü xalqının gələcəyi naminə şam kimi əridən milli, saf əqidəli Vətən ziyalıların əməlləri örnək olaraq daim xatırlanacaq.

Şabanova Aysel (ADU)
Xanhüseynova Amalya (ADU)

NİGAR RƏFİBƏYLİ – 105

Azərbaycanın istedadlı qadın şairələrindən olan Nigar Xudadat bəy qızı Rəfibəyli 1913-cü ilin iyun ayında 23-də Gəncə şəhərində həkim ailəsində anadan olmuşdur. Nigar xanımın atası Xudadat bəy Rəfibəyov əsrimizin əvvəllərində Avropada oxumuş ali təhsilli ziyalılarımızdan biri olmuşdur.

Sonralar Xudadat bəy Xalq Cumhuriyyəti dövründə quberniya valisi kimi işlədiyi üçün, Şura hökuməti tərəfindən həbs edilərək güllələnmişdir.

Nigar xanım ibtidai təhsilini Gəncədə almış sonralar Bakı pedaqoji texnikumuna daxil olmuşdur. Əmək fəaliyyətinə müəllimliklə başlayan Nigar Rəfibəyli bu illərdə həm də bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Onun "Çadra" adlı ilk şeiri 1928-ci ildə "Dan ulduzu" jurnalında dərc olunmuşdur. Nigar Rəfibəyli 1930-cu ildə Bakı kinostudiyasında daha sonra isə fəhlə-gənclər məktəbində işləməyə başlamışdır. 1931-ci ildən Azərənərdə bədii ədəbiyyat şöbəsində tərcüməçi və redaktor kimi fəaliyyətə başlayan Nigar Rəfibəyli sonradan Moskvada pedaqoji institutunda təhsilini davam etdirmişdir. Orada təhsil alarkən Bakıda ilk şeirlər məcmuəsi (1934) çapdan çıxmışdır. Sonralar Nigar xanımın "Zəfər nəğməsi" (1943), "Şeirlər" (1949), "Anaların səsi" (1951), "Yol xatirələri" (1957), "Dənizin səsi gəlir" (1964) və başqa kitabları nəşr olunmuşdur.

Nigar Rəfibəylinin poeziyası insanların qəlbinə yol tapan kövrək, lakin davamlı oxucusunu uzun müddət təsir altında saxlamağı bacaran bir poeziyadır. Nigar xanımın həyatının yarım əsrini həsr etdiyi, sevə-sevə yazıb-yaratdığı və sevilə-sevilə oxunan şeirlər külliyyatı vətən torpağının gözəlliyinə, insanlara, onların taleyinə, mənəvi aləminə həsr olunub.

Azərbaycanla bağlı müxtəlif mövzularda yazıb-yaradan Nigar xanım dünya xalqlarının da həyatından, faciəli məqamlarından bəhs edən şeirlər də yazıb. Belə ki, onun "Dolores İbarruri" şeiri ispan xalqının faşizmə qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsinə həsr olunmuşdur. "Cəmilə" şeri isə Əlcəzair xalqının milli-azadlıq mübarizəsindən bəhs edən qüvvətli lirik əsərlərindəndir.

1940-cı ildən ömrünün sonunadək bütün qüvvəsini yaradıcılıq işinə həsr edərək, xarici ölkələr ədəbiyyatından (Nəvai, Şiller, Puşkin, Lermontov, Çexov,

Şevçenko və başqaları) bədii tərcümələr etməklə milli mədəniyyət xəzinəmizi zənginləşdirmişdir. Yaradıcılıq dövründə Nigar Rəfibəyli xidmətlərinə görə "Şərəf nişanı" ordeni və medallarla təltif olunmuşdur.

Nigar Rəfibəylinin həyat və yaradıcılığı, onun həzin hisslər və incə duyğular tərənnüm edən poeziyası nəinki milli ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yer tutmuş, eyni zamanda, böyük şair, ictimai xadim Rəsul Rzanın həyat və yaradıcılığına belə əsaslı təsir etmişdir. O, Azərbaycanın xalq şairi Rəsul Rza ilə birlikdə Azərbaycan ədəbiyyatının yüksəlməsində xüsusi rol oynamışdır. Bu ailənin övladı Azərbaycan xalq yazıçısı, Yazıçılar Birliyinin sədri Anar da öz əcdadlarının, atasının, atasının sənət yolunu davam etdirir və Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişafına öz xidmətlərini göstərir.

Gözəl insan, unudulmaz şairəmiz Nigar xanım Rəfibəyli 1981-ci il iyulun 9-da Bakıda vəfat etmişdir. Hal-hazırda Bakı küçələrindən biri onun adını daşıyır.

Şabanova Aysel (ADU)
Xanhüseynova Amalya (ADU)

FƏXRƏDDİN VEYSƏLLİ – 75

Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli 1943-cü il mayın 11-də Kürdəmir rayonunun Yenikənd kəndində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. O, 1960-cı ildə M.F.Axundov adına APDİ-nin Avropa dilləri fakültəsinin alman dili fakültəsinə qəbul olmuşdur.

1965-ci ildə ali təhsilini başa vurduqdan sonra təhsil aldığı institutda laborant vəzifəsində çalışmağa başlamışdır. O, hələ tələbə ikən elmi-tədqiqat işlərinə maraq göstərmiş və müəllimlərinin sevimli tələbəsi olmuşdur.

Tələbəlik dövründə Fəxrəddin Veysəlli görkəmli şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə, AMEA-nın həqiqi üzvü Ağamusa Axundov, AMEA-nın müxbir üzvü Tofiq Hacıyev və başqa ziyalılardan dərslər almışdır.

Fəxrəddin Veysəlli aspirantura təhsilini Sankt Peterburqda almışdır. O, həmin illərdə akad.V.V.Vinaqradoy, V.M.Jirmunski, Y.S.Maslov, V.Q.Admoni, M.İ.Matuseviç və digər görkəmli alimlərin seminar və mühazirələrində fəal iştirak etmiş, onlardan linqvistikanın incəliklərini öyrənmişdir.

Sankt Peterburqda təhsilini başa vurdurduqdan sonra o, Bakıya qayıtmış və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda işləməyə başlamışdır. Fəxrəddin Veysəlli müxtəlif illərdə müəllim, baş müəllim, dosent, kafedra müdiri, dekan və rektor vəzifələrində çalışmış və respublikamızda dillərin öyrədilməsini yeni elmi-nəzəri və metodiki zəmin üzərində qurmaq üçün geniş elmi-pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır.

1980-ci il Fəxrəddin Veysəlli üçün elmi yaradıcılıq baxımından çox uğurlu il olduğunu desək yəqin ki, yanılmırıq. Bu illərdə o, Moskvada təkmilləşmədə olarkən məşhur germanistlər M.D.Stepanova, G.V.Kolşanski, Y.İ.Şendels, E.A.Qulıqa və başqa alimlərlə səmərəli görüşlər keçirmişdir. O, həmin ildə "Alman dilində sait fonemlərin variativliyi" adlı dissertasiya işini yazmağa başlamış, bir il ərzində həmin işi layiqincə tamamlamışdır 1981-ci ildə Azərbaycana qayıdan Fəxrəddin Veysəlli "Alman dilinin fonetikasi" kitabını Azərbaycan dilində çap etdirmişdir.

1983-cü ildən professor elmi adını alan alim fəal elmi yaradıcılığını davam etdirməklə yanaşı, ciddi şəkildə kadr hazırlığı ilə də məşğul olurdu. Onun yetir-

mələri indi respublikamızın müxtəlif ali məktəblərində elmi-pedaqoji fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Elmdə öz sözü və yolu olan görkəmli dilçi-alim Fəxrəddin Veysəlli respublikamızda germanistikanın əsasını qoymuşdur desək, yanılmazıq. Dilçilikdə seqment və supraseqment vahidlərin variativliyi probleminin öyrənilməsində onun xidmətləri danılmazdır.

Fəxrəddin Veysəllinin 1989-cu ildə alman dilində çap etdirdiyi "Lehrbuch der deutschen Phonetik" (Alman dili fonetikasi dərslisi) kitabı mütəxəssislər tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdir. Bir qədər sonra o, öz dilimizdə "Fonetika və fonologiya məsələləri" adlı kitab çap etdirmişdir. Fəxrəddin Veysəlli həm də bir sıra dünya şöhrətli alimlərin kitablarını dilimizə tərcümə edərək onları dərs vəsaitinə çevirmiş və bununla Azərbaycanda dilçiliyin inkişafına təkan vermişdir. Belə kitablara misal olaraq, R.O.Yakobsonun uşaq dili sahəsində yazdığı kitabı, N.S.Trubeskoyun "Fonologiyanın əsasları", E.Koseriunun "Ümumi dilçiliyə giriş" gətirmək olar.

F.Veysəlli öz qələmini bədii əsərlərin də tərcüməsində sınaşmışdır. Alman yazıçısı T.Ştormun "İmmen gölü" novellasının dilimizə, Cəlil Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" hekayəsinin isə alman dilinə tərcüməsi buna misal ola bilər.

Görkəmli dilçinin geniş elmi-pedaqoji yaradıcılığını, fonetika və fonologiya sahəsindəki elmi axtarışlarını yüksək qiymətləndirən Beynəlxalq Fonetika Elmləri Cəmiyyəti onu öz sıralarına üzv qəbul etmişdir. Bu cəmiyyət xəttilə o, iki dəfə Beynəlxalq Fonetika Elmləri Konqresində (Tallin, Stokholm) çıxış etmişdir. Amerikanın "Dünyanın seçilən liderləri" nəşriyyatı onu 1998-ci ilin ən məşhur adamı kimi müəyyənləşdirmişdir.

Veysəlli uzun illər Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi nəzdindəki Avropa dilləri və ədəbiyyatı bölməsinin sədri kimi səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Hazırda o, Azərbaycan Dillər Universitetində Ümumi Dilçilik kafedrasının professoru vəzifəsində çalışır.

Onun "German dilçiliyinə giriş" və "Struktur dilçiliyin əsasları" (V cildə), "Dil" "Semiotika" və s. əsərlərini müəllifin elmi yaradıcılığının yeni mərhələsi saymaq olar.

F.Veysəlli görkəmli germanist-dilçi kimi nəinki respublikamızda, eləcə də onun hüdudlarından kənarında tanınır. O, öz axtarışlarını davam etdirir, ölkədə yüksək səviyyəli kadrların yetişməsində bilik-bacarığını əsirgəmir, yeni-yeni layihələr həyata keçirir. O, istər Azərbaycanda istərsə də xarici ölkələrdə bir sıra nüfuzlu konfranslarda həm məruzələrlə çıxış etmiş, həm də bölmə rəhbəri olmuşdur.

Şabanova Aysel (ADU)
Xanhüseynova Amalya (ADU)

XRONİKA

* * *

9 aprel 2018-ci il tarixində Yeni Azərbaycan Partiyası və Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin dəstəyi ilə Azərbaycan Dillər Universitetində Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” I Beynəlxalq elmi konfrans keçirilmişdir. Konfransın işini açıq elan edən ADU-nun rektoru akademik Kamal Abdulla universitet tarixində belə bir möhtəşəm tədbirin ilk dəfə təşkil olunduğunu və bu konfransın əsas məqsədinin ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan multikulturalizmi sahəsində gördüyü işləri təbliğ etmək olduğunu vurğulamışdır. K.Abdulla Azərbaycan Dillər Universitetinin təşəbbüsü ilə baş tutan bu konfransı Azərbaycan dili, mədəniyyəti və multikulturalizmin dünyada tanınması naminə atılmış önəmli addım kimi qiymətləndirərək qeyd etmişdi ki, “Heydər Əliyev: multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” adlı I Beynəlxalq konfransın işi Ulu Öndərin ideyalarının Avropa və Asiyada bir daha yayılmasına, həm də azərbaycançılıq ideologiyasının yeni formatda inkişafına təkan verəcək. Konfransın açılış mərasimində millət vəkilləri, nazirlik və icra nümayəndələri, hörmətli ictimai-siyasi xadimlər, ali məktəb və elmi müəssisə rəhbərləri, eləcə də müəllim və tələbələr iştirak etmişdilər.

May ayının 5-nə kimi davam edən konfransın bölmə iclasları Azərbaycandan başqa dünyanın 11 ölkəsində təşkil olunmuş və konfransın yekun iclası yenidən Azərbaycan Dillər Universitetində keçirilmişdir. Bölmələr Türkiyənin Ərciyəs və Ərzurum Universitetlərində; Rusiya Federasiyasının Boris Yeltsin adına Ural Federal Universiteti, eləcə də, A.S.Puşkin adına Dövlət Rus Dili İnstitutu, Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti və Moskva Şəhər Pedaqoji Universitetinin Samara filialında; Ukraynanın Kiyev Milli Linqvistik, Belarusun Minsk Dövlət Linqvistik, Serbiyanın Belqrad Universitetində; Gürcüstanın Tbilisi Dövlət Universiteti, eləcə də Batumi, Kutaisi, Qori və Telavi universitetləri, Gürcüstan Elmlər Akademiyasının müvafiq institutları; Çinin Xucjou Universiteti, İtaliyanın Kassino, Cənubi Latsio və Üçüncü Roma, Genuya Universiteti, Link Kampus Universitetləri; Fransanın Nim Universiteti; Moldovanın Beynəlxalq Menecment Universiteti və Almaniyanın Ausburq Universitetində keçirilmişdir.

* * *

5 may 2018-ci il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” I Beynəlxalq elmi konfransın bağlanış mərasimi baş tutmuşdur. Həmin mərasimdə ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla konfransın işini yüksək qiymətləndirərək qeyd etmişdir ki, unikal formatda təşkil edilmiş bu konfrans Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan multikulturalizmi sahəsində gördüyü işlərin təbliğ edilməsi, ulu öndərin nəcib siyasətinin daha dərinədən öyrənilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malik olan bir tədbir kimi yaddaşlarda qalacaq.

Bağlanış mərasimində Ural Federal Universitetinin İnstitut direktoru professor Simanyuk Elvira Evaldovna, Kiyev Milli Linqvistik Universitetinin rektoru professor Vasko Roman Vladimiroviç, Atatürk Universitetinin rektoru professor Ömər Çomaklı, Ərciyəs Universitetinin nümayəndəsi Erdem Talat Hakan, A.S.Puşkin adına Dövlət Rus Dili İnstitutunun, prorektoru Koltakova Yelena Viktorovna, Kassino Cənubi Latsio Universitetinin professoru A. Fiqus, Moskva Dövlət Linqvistik Universitetinin şöbə müdiri Konev Vladimir Nikolayeviç, Moskva Şəhər Pedaqoji Universitetinin Samara filialının elmi işlər üzrə direktor müavini professor Quseva Yuliya Nikolayevna, Tbilisi Dövlət Universitetinin professoru David Qotsiridze, Çin Sosial Elmlər Akademiyasının İnformasiya İnstitutunun direktoru Zhang Shuhua, Minsk Dövlət Linqvistik Universitetinin prorektoru professor Paşkeviç Vladimir Vyaçeslavoviç, Azərbaycan Dillər Universitetinin tədris işləri üzrə prorektoru professor Əfqan Abdullayev, Auqşburq Universitetinin professoru Klaus Volf, Azərbaycan Dillər Universiteti rektorunun elm və təhsil məsələləri üzrə müşaviri dosent Seyfəl Həsənov konfransın bölmə iclasları ilə bağlı yekun təqdimatla çıxış edərkən konfransın yüksək səviyyədə təşkil edildiyini və qarşılıqlı əməkdaşlıq üçün zəmin yaratdığını vurğuladı.

Sonda Kamal Abdulla konfransda əməyi olan hər bir kəsə təşəkkür edərək gələcəkdə belə layihələrin tez-tez baş tutacağını qeyd etdi

* * *

Aprəl ayının 26-sında Azərbaycan Dillər Universitetinin rektoru, akademik Kamal Abdullanın birbaşa təşəbbüsü, Azərbaycan Respublikasının Serbiyadakı Səfirliyinin və Belqraddakı Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin birgə təşkilatçılığı ilə Serbiyanın Belqrad Universitetində Azərbaycan Dili və Mədəniyyət Mərkə-

zinin açılışı olub. Açılış mərasimi Yeni Azərbaycan Partiyası və Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin dəstəyi ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin təşkilatçılığı ilə keçirilən Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 95-ci ildönümünə həsr edilmiş “Heydər Əliyev: multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” adlı beynəlxalq konfrans çərçivəsində baş tutmuşdur. Tədbirdə Azərbaycan Dillər Universitetinin prorektoru, professor Əfqan Abdullayev, Bakı Dövlət Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, cənubi slavyan ədəbiyyatının Azərbaycanda tanınmış tədqiqatçısı, professor Cəlil Nağıyev, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının Baş redaktoru, publisist, görkəmli serb yazıçısı Milorad Paviçin dünya şöhrətli “Xəzər lüğəti” romanının Azərbaycan dilinə tərcüməçisi, əməkdar jurnalist Əlövsət Ağalarov, Belqrad Universitetinin rektoru, doktor Vladimir Bumbaşireviç, filologiya fakültəsinin dekanı Lyilyana Markoviç Serbiya Parlamentində Azərbaycanla dostluq qrupunun üzvü, Serbiya Kral Akademiyası Şurasının üzvü Lyubişa Stoymiroviç, deputatlar Miliya Miletç və Marko Parezanoviç, Serbiya Respublikası Xarici İşlər Nazirinin müavini Tamara Rastovaç Simaşvili, habelə Serbiyanın dövlət, hökumət qurumlarının, diplomatik korpusun, elmi, akademik dairələrin və KİV nümayəndələri iştirak ediblər. Azərbaycan Dillər Universitetinin tədris işləri üzrə prorektoru, professor Əfqan Abdullayev öz çıxışında Azərbaycan Dillər Universitetinin rektoru, akademik Kamal Abdullanın Belqrad Universitetində “Azərbaycan Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi”nin rəsmi açılış mərasimi ilə bağlı bu təşəbbüsün təşkilatçılarna, həyata keçirənlərə, tədbir iştirakçılarna ünvanlanan təbrik və təşəkkürü əks olunmuş müraciətini diqqətə çatdırıb.

Açılış mərasimindən onra konfransın bölmə iclaslarından biri də həmin mərkəzdə təşkil olunub.

* * *

22 may 2018-ci il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində Serb dili və mədəniyyəti Mərkəzinin açılışı baş tutub. Tədbir çərçivəsində Serbiyanın ölkə başçısı Aleksandr Vuçiç ADU-da qonaq olub. ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla ilə görüşən Serbiya prezidenti Azərbaycan-Serbiya əlaqələrindən məmmunluq hissi keçirdiyini və ADU-da Universitetində Serb dili və mədəniyyəti Mərkəzinin açılışını yüksək qiymətləndirib. Açılış lentini kəsən prezident Aleksandr Vuçiç universitetdə yaradılan şəraitlə yaxından tanış olub. Açılış mərasimindən sonra baş tutan tədbirdə Azərbaycan Dillər Universitetinin tələbələri Serbiya dövlət himnini səsləndiriblər. Tədbir çərçivəsində Serbiya prezidenti Aleksandr Vuçiç ADU-nun fəxri doktoru diplomunun təqdim edilib.

Mərasimdə çıxış edən ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla Serbiya prezidentinin Azərbaycanın dostu kimi tanıdığını bildirərək ADU-da Serb dili və mədəniyyəti mərkəzinin Serbiya-Azərbaycan ölkələri və xalqları arasındakı dostluq münasibətlərini daha da gücləndirən əlamətdar bir hadisə kimi qiymətləndirib.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Mehriban Hüseynova (ADU) PRESUPPOZİSİYANIN MƏTNİN GİZLİ MƏNASI İLƏ BAĞLILIĞI	3
İbrahim Kərimov (ADU) ALMAN DİLÇİLİYİNDƏ SEMANTİKA MƏSƏLƏLƏRİ.....	8
Aytən Allahverdiyeva (ADU) AZƏRBAYCAN PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEVİN MULTİKULTURAL ÜSLUBLU NİTQLƏRİ	12
Laura Zərbəliyeva (ADU) İNDONEZİYADA MİLLİ İNTEQRASIYA VƏ İNDONEZİYA DİLİ	21
Ханым Халилова (АУЯ) ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБОРОТЫ В ЯПОНСКОМ ЯЗЫКЕ	27
Azadə Mikayılova (ADU) LEKSİK SİNONİMLƏR VƏ ONLARIN FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA.....	31
Сабина Азизова (АУЯ) СИМВОЛИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ ЦВЕТА В ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ ИСПАНСКОГО ЯЗЫКА.....	37
Sabir Əliyev (ADU) TƏRCÜMƏDƏ “YALANÇI DOSTLAR” PROBLEMİ	41

ƏDƏBİYYAT

Abid Tahirli AMEA (Ədəbiyyat İnstitutu) ABAY DAĞLININ “SAKARYA” PYESİNDƏ VƏTƏN VƏ İSTİQLAL SEVGİSİNİN TƏCƏSSÜMÜ.....	44
Günəl Yunusova (MDU) CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ GƏNCƏ ƏDƏBİ MÜHİTİNİN GƏNC ŞAİRİ ƏLƏKBƏR ŞAH RUHİ	50
Ayna Babazadə (XU) Ə.CƏFƏRZADƏNİN "HUN DAĞI" POVESTİNDƏ TARİXİ YADDAŞIN TƏSVİRİ	55
Afaq Eminli (SDU) “YENİ HƏVVANIN EHTİRASI” ƏSƏRİNDƏ QROTESK FORMALAR	64

METODİKA

Əmrəli Şirəliyev, Günəl Xudayarova (ADU) ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI YAZI BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI	69
Könül Cabbarova (ARTİ) YUXARI SİNİF ŞAĞİRDƏRİNİN DEVIANT DAVRANIŞIN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR ƏSAS YANAŞMALAR	74
Эльнура Мансурова (БСУ) СОВРЕМЕННОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИНГВОДИДАКТИКА.....	82

PEDAQOGİKA-PSIXOLOGİYA

Simnarə Heydərova, Ərəstun Baxşəliyev, Qəribə Rəhimova (ADPU) KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ ÖZÜNÜTƏRBİYƏNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	88
Айгюн Алиева (БСУ) АМБИВАЛЕНТНОСТЬ ПОВЕДЕНИЯ ОБРАЗОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ Л.Н.ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА»	96
Gülnar Abdullayeva (ADU) İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ OYUN TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ	102
Afaq Nəsibova (BSU) XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏHSİL İŞÇİLƏRİNİN HAZIRLANMASI VƏ YERLİ PEDAQOJİ KURSLARIN YARADILMASI.....	109
Arifə İskəndərova (GDU) N.B.VƏZİROVUN “NƏ ƏKƏRSƏN, ONU BİÇƏRSƏN” ƏSƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARININ MƏNƏVİ, SOSIAL, PSIXOLOJİ KEYFİYYƏTLƏRİ	115

TARİX VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Xanməmməd İbrahimov, Səməd Mehdiyev (ADU) APREL İŞĞALI ƏRƏFƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN XARİCİ SİYASƏTİ VƏ BEYNƏLXALQ VƏZİYYƏTİ	120
--	-----

TİBBİ BİLİKLƏR

Yeganə Məmmədova, Nahidə Məmmədova (ADU) MEQAPOLİSDƏ YAŞAYAN İNSANLARIN SAĞLAMLIĞINA TƏSİR EDƏN FAKTORLAR.....	127
---	-----

PERSONALİLƏR

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ – 155.....	133
NİGAR RƏFİBƏYLİ – 105	135
FƏXRƏDDİN VEYSƏLLİ – 75	137
XRONİKA.....	139

Çapa imzalanıb: 02.11.2018.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur:
Times. Həcmi: 9,25 ç.v. Tiraj: 300.

“Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, orijinallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı **PULSUZDUR**.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
  - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, s.119].)
  - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
  - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır.
Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:
Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Scientific News" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Scientific News" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long
2. The author's name and surname, workplace and its address, his e-mail address must be written.
3. The papers must be written in Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm on the right side, 3 cm on the left side . 2 cm on the top and bottom
4. The key words 3-5 words must be given in italics in three languages after the title
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way
  - a) The number and page of the references book is shown written the paper (f.ex: [1] or [1, p.119])
  - b) Repeated reference to the same source, must be given under the number of the source in the used literature
  - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication, place and year

For example: Abbasov E.A Linguistic analysis of the text. Baku: Science and Education, 2017

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.

For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, 2016, № 1, p.p 47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник Азербайджанского университета языков” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. **Плата за публикацию не требуется.**

Требования к публикации

1. Объем статьи не должен превышать шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.
3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля- 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу- по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
  - a) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
  - b) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]) .
  - c) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы .
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название , место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).